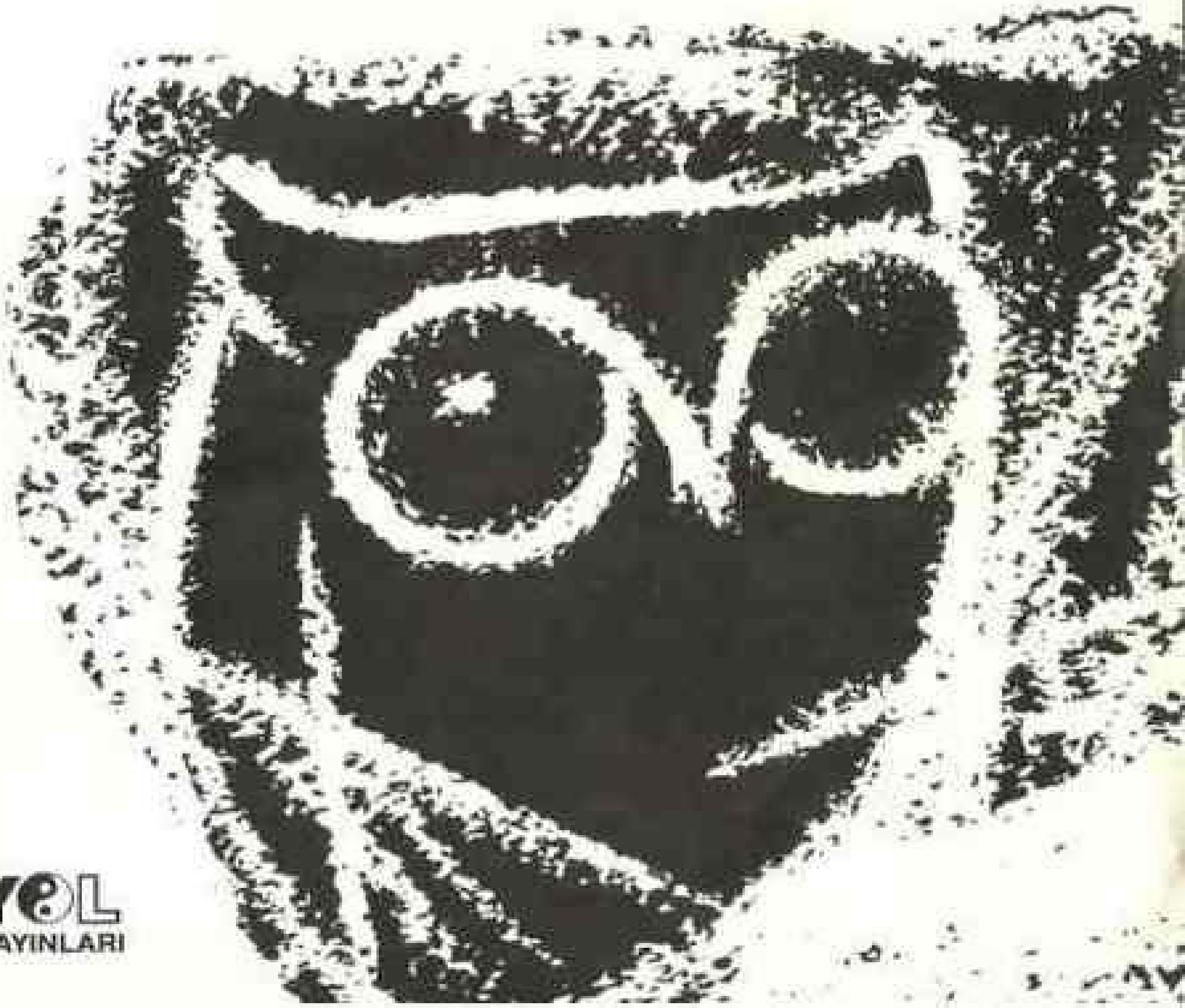
İLKÇAĞ FELSEFESİ
HİNT ÇİN YUNAN

H.J. STÖRİG Çeviri: Ömer Cemal Güngören

2. BASIM

YOL YAYINLARI

İLKÇAĞ FELSEFESİ
HİNT ÇİN YUNAN

H.J. STÖRİG Çeviri: Ömer Cemal Güngören

2. BASIM

YOL YAYINLARI

İlkçağ Felsefesi - Hint Çin Yunan - H.J Störig

Batı'da yazılmış olan çoğu felsefe tarihinin dar sınırları bu kitapta aşılmış ve gerçeği akıl yoluyla arama serüveninin anlatılmasına *Eski Yunan* felsefesinden değil, ondan hiç de aşağı kalmayan, *Eski Hint ve Çin* 'de gelişmiş olan düşüncelerle başlanmıştır. *Eski Hint* ve *Çin* düşüncesinin felsefe tarihi çerçevesi içine alınması pek çok konuya yeni ve geniş bir bakış açısı getiriyor.

Bu kitapta, en derin felsefi düşünceler bile, yalnız felsefecilerin anlayabileceği ağır bir felsefe diliyle değil, rahat ve sürükleyici bir konuşma diliyle anlatılmaya çalışılıyor.
Pek çok kez basılmış, gözden geçirilmiş olan bu çalışma, geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekmiş ve kalıcı bir başarıya ulaşmıştır. Almanya'da öğrencilere yardımcı ders kitabı olarak önerilmiştir.

Burada İlkçağ felsefesiyle ilgili bölümünün çevirisini bulacağınız *"Kleine Weltgeschichte der Philosophie"* (Küçük Dünya Felsefe Tarihi) adlı kitabın yazarı Dr. phil., Dr. jur. Hans Joachim Störig 1915 yılında doğmuştur. Yazarın ayrıca *"Abenteuer Sprache"* (Dil Serüveni), *"Knaurs Moderne Astronomie", "Kleine Weltgeschichte der Wissenschaften"* (Bilimlerin Kısa Dünya Tarihi) adlı kitapları vardır ve pek çok sözlük, ansiklopedi ve atlas'ta da imzası bulunmaktadır. Münih Üniversitesinde öğretim görevlisiydi.

Günümüzde, felsefi düşünceler çoğunluğa, daha doğrusu çoğunluğu oluşturanların her birine ayrı ayrı ulaştırılabilirse etkili olabilir. Çünkü, günümüzde durum şu: Halk okuyabiliyor ve yazabiliyor ama, Batı kültürünü iyice özümsemiş değil. Bilgiler, düşünceler, yapıtlar hep onun ilgisini bekliyor. O ise ancak, ince ve keskin düşüncelere daha çok açıldıkça, kendisine sunulan yeni boyutları değerlendirebilecektir. Bu bakımdan herkesin derin düşünmeye hazır olduğu zamanlarda felsefi düşüncelerin özünün derinliklerinden ödün verilmeksizin olabildiğince açık ve yalın bir biçimde anlatılması gerekmektedir.

KARL JASPERS
Die Aufgabe der Philosophie in der Gegenwart
(Çağımızda Felsefenin Görevi) (1953)

İLKÇAĞ FELSEFESİ
HİNT ÇİN YUNAN
H . J . S T Ö R İ G

Çeviri: Ömer Cemal Güngören

YOL

YAYINLARI

İlhan Güngören

Ankara Cad. Hoşağası İş Hanı 107/18

34410 Cağaloğlu-İstanbul

Tel.: (0212) 573 85 10 - (0212) 513 41 13

İKİNCİ BASIM

ISBN 975-7569-26-7

Birinci Basım : Nisan 1994 İkinci Basım : Mayıs 2000

Kapak Düzeni : Ayşegül Tolgay Güngören

Dizgi, Baskı, Cilt:

ÖZGÜN AJANS BASIM-YAYIM-TANITIM Tel: (0212) 528 16 25

İçindekiler

ÇEVİRENİN SÖZÜ

İlkçağ Felsefesini çevirirken karşımıza çıkan bir sorun yabancı adların Türkçe yazılışıdır. Birkaç önemli ad dışında, yabancı ve özellikle Yunanca adların, Almanca kitaptaki yazılış biçimlerine bağlı kalındı, çünkü kullanımı yaygınlaşan Yunanca adların son eklerini atma eğilimi Batı dillerinde olduğu gibi bizim dilimizde de vardır. (Halikarnassos, Ephessos yerine Halikarnas, Efes denmesi gibi). Öteden beri Sokrat ve Aristo diye bildiğimiz ünlü filozofların adlarını Sokrates ve Aristoteles diye değiştirmeye dilimiz varmadı. Eskiden Platona tanınamayacak bir biçimde Eflâtun denmiş olmasının nedeni Arapçada «p» harfinin bulunmamasıdır. Gene aynı nedenle Fisagor diye söylenegelmiş olan Pythagoras adının da matematik kitaplarında Pisagor (Pythagorean theorem) diye geçtiği ve Pythagoras'ın başlattığı akıma da Fisagorculuk / Pisagorculuk / Pitagorasçılık / Fisagorizm (Pythagoreismus) gibi değişik adlar verilebilmiş olduğu görülerek ve Yunancada «th» ile belirtilen sesin «t» sesine tam olarak benzemediği de göz önünde bulundurularak, bu ad bu kitapta Pisagor ve Pisagorculuk biçiminde yazıldı. Yine de, karışıklık olmasın diye, Türkçede başka türlü yazılan yabancı adların kaynak dildeki yazılışı ve önemli kavramların karşılığı, o ad ya da kavram ilk kez nerede geçmişse orada, ayraçlar içinde verilmiştir.

Dilbilgisi kurallarını ve sözcük türetme inceliklerini iyi bilemediğimiz yabancı dillerden dilimize girmiş olan sözcüklerin bir de Türkçe karşılığını bulmak, felsefeyi Türkçe düşünerek izleyebilmek için çok gereklidir. Ne var ki, önerilmiş olan öz Türkçe karşılıkların kimi zaman Türkçe düşünmeyi kolaylaştıracak yerde güçleştirdiği de oluyor. Sözgelimi, felsefe kitaplarında sık sık gördüğümüz «eytişimsel» sözcüğü nasıl olup da diyalektik kavramım karşılıyor? Bunu anlamak güçtür. Sözlüklere baktığımızda da doyurucu bir açıklama bulamayız. «Divan ü Lügat it-Türk»'teki (s. 25) "söz ayıttı" deyimi "söz söyledi" hatta bir yerde "sordu" demektir. Yine burada (s. 11) "aytış" diye bir sözcük daha vardır ki, bunun da anlamı "hal hatır sorma, esenleme"dir.

Tarama sözlüklerinde "ayıtmak, eyitmek, aytmak, eytmek, etmek itmek" biçiminde bulabileceğimiz fiillerin hepsi, "demek, söylemek"

anlamına gelir.

Çok eski çağlarda, bir topluluğa veya birbirlerine bir söz söylemek, bir soru sormak isteyenler, her halde, "Hey!" ya da "Hay!" (belki de "Hayt") diye seslenerek söze başlıyorlardı. Tellallar da bir buyruğu veya bildiriyi davul çalarak, "Ey ahali! Duyduk duymadık demeyin!" diye bağırarak duyurur
lardı. O zaman, orada bulunan kimse kulak kabartarak, "Bu ne eydür, bu ne aydür?", "Bakalım, bu kişi ne eyitir?" derdi. Şimdi birkaç kişi karşılıklı eytişse, aytışsa, belki bu eytişim ya da aytışım olur. Yalnız, diyalektik kavramı böylece kapsanmış ve kavranmış olur mu?

Almanca adı «Kleine Weltgeschichte der Philosophie» (Küçük Dünya Felsefe Tarihi) olan bu kitap, üç ayrı kitaba bölündü. Bunların birincisi elinizde tuttuğunuz bu «İlkçağ Felsefesi»dir. Bunu «Ortaçağ ve Yeniçağ Felsefesi» ve «Yeniçağdan Günümüze Felsefe, 19. ve 20. Yüzyıl» adlı kitaplar izleyecektir.

Florya, Nisan 1994

GİRİŞ

BU KİTABIN AMACI

Bu kitap felsefe uzmanları için yazılmamıştır. Onlara bir yenilik getirmiyor. Bu kitap, yüksek eğitim görmüş olsun olmasın, günlük işler ve sorunlarla uğraşan, çağımızdaki büyük ve hızlı gelişmeler, olumlu ve olumsuz değişmeler karşısında kendi kendine düşünmeyi elden bırakmak istemeyen, yaşamın gizini çözmeyi ve insanlığın en eski sorularını yeniden sormayı denemekten kaçmayan ve bu arada, her çağın büyük düşünürlerinin düşüncelerinden, yapıtlarından bugün de yararlanılabileceği görüşünü yabana atmayan herkese seslenmektedir.

Felsefeden yararlanabilmek önemli bir sorun. «Ne olursa olsun, yararlı olsun» düşüncesiyle, bugün karşı karşıya bulunduğumuz genel, ve yalnız bizi ilgilendiren özel görev ve sorunların üstesinden gelebilmeyi umarak, basite indirgenmiş, kolay öğrenilebilir ve öğretilebilir öğretilerden çıkarılan hazır çözüm ve reçetelerle yetineceğimize, keşke insanlığın zaman zaman çakan düşünce kıvılcımlarının parıltısıyla yolumuzu ve yönümüzü geniş bir bakış açısından açıkça görmeye ve karar alırken bize gerekli olan düşünce özgürlüğünü kazanmaya çalışsak.

Herkesin bu işe yalnız başına ve en baştan başlaması gerekir, çünkü deneyimlerin ve olgunluğun birikimleri ne yazık ki - tam olarak öğretilememekte ve aktarılamamaktadır. Ancak yine de çok gerekli olan şey şudur: İnsanlığın günümüze çağlayarak gelmiş olan görkemli düşünce geleneğini çağdaş olan herkesin koruması, - yine barbarlık dönemlerine dönmek istemiyorsak - bunu, boyun borcu, bir ödev diye görerek günümüz ortamında yaşatması... Bu sorumluluğun bilincinde olup da, yorucu felsefe öğrenimine ne zaman ne de imkan bulamamış olan kimseleri bu kitap önemli felsefi düşüncelerle tanıştırmayı ve onlar için felsefe tarihine bir giriş yapmayı amaçlamaktadır.

SINIRLARIMIZ

Önce sınırlarımızın nerede başlayıp nerede bittiğini açıklamalıyız. Her felsefe tarihine giriş denemesinin doğal olarak karşı karşıya bulunduğu sınırları gösterdikten sonra, incelememizin de hangi çerçeve içine konulduğunu belirtmeliyiz.

Felsefe, varoluşun - hem dış dünyanın ve hem de insanın iç dünyasının - gizini, düşünerek çözme uğraşı olarak tanımlanırsa, bize kalmış olan bütün yazılı belgelerden çok daha eski bir tarihte başlamış olmalıdır. Felsefeyle uzaktan yakından ilişkilendirebileceğimiz belgeler ise en çok 3000 yıl öncesine iner. Oysa bu zamanın ve bizim bildiğimiz tarihin çok ötesinde, insanın iki ayak üzerinde yürümeye, elleriyle iş görmeye, ateş yakmaya, basit araçlar üretmeye ve kullanmaya başladığı, hayvanlıktan çıktığı bir dönem vardı. Bu gelişmeler üzerine pek bir şey bilemediğimiz gibi insanı insan yapan oluşumların, yani konuşma ve düşünmenin nasıl başladığı konusunda da bilgisiziz. Düşünmek ve konuşmak! Bu iki yetenek birbirine kopmaz bağlarla bağlanmıştır. Her çocuk büyürken bu durumu sürekli yeniden gözlemleyebiliyoruz. Düşünmenin araçları olan kavramları bize dil sağlar. Konuşmayı yeni öğrenen çocuğun adını öğrendiği ve söyleyebildiği her yeni şey, sanki sihirli bir değnekle dokunulmuşçasına, çevresindeki o güne dek anlaşılamamış ve ayrımsanamamış şeyler arasından koparak bir anlam kazanır. Ne kadar önemli olursa olsun, dilin gelişimini ve düşünceyle konuşmanın ilişkisini - dil araştırmacılarının da en ilginç ve karanlıkta kalmış olan bu konularım - burada daha fazla açamayacağız. Yalnız şunu belirtmekle yetinelim: Düşüncelerimizin ayrılmaz aracısı olan ve belki de onu bir yerde sınırlayan dil, felsefenin her zaman en önemli konularından biri olarak kalmıştır ve bir sorun olarak da bizi hep uğraştıracaktır.

İnceleyebildiğimiz tarihin başlangıcında dilleri oldukça yeterli ve olgunlaşmış durumda buluyoruz. Dillerde daha sonra görülen değişmelerin, biçimlenmelerin, yapılanmaların daha önceki köklü gelişmeler yanında pek önemsiz kaldığını anlıyoruz. Bizim ele alabildiğimiz tarih dönemlerinden daha önceki, uzunluğu kestirilemeyen ve en azından birkaç on bin yıl sürdüğü sanılan bir dönemde, insan düşüncesinin nasıl bir evrim geçirdiğini neredeyse hiç bilemiyoruz. Bu gerçeği, düşünce tarihini konu edinen hiç bir deneme göz ardı edemez. Belki de her tarih kitabının başında, okuyucu, her

şeyi yerli yerine oturtmak ve geniş bir görüş açısı kazanabilmek için, inceleyebildiğimiz tarih çağlarının insan soyunun ortaya çıktığı ve geliştiği zamana göre ve bunun da hayatın başladığı zamana göre ve bunun da dünyamızın oluştuğu zamana göre ve bunun da tüm evrenin sonsuzluğuna göre ancak küçücük bir zaman dilimine sığdığını bir kez gözünün önüne getirmelidir.

Tarih öncesi çağlar dediğimiz, o pek bilinemeyen dönemlerde uzun gelişme süreçleri yaşandığı anlaşılmaktaysa da insanlığın ancak şu son altı bin yıl içinde bir çıkış yaparak dünyayı açıklama girişimlerinde bulunduğu ileri sürülmüştür. Ancak Mısır çöllerinde ve Hindistan'ın balta girmemiş ormanlarında her yeni arkeolojik kazı, her batık uygarlığın ortaya çıkışı düşünen, üreten, yaratan, uygar insanın geçmişinin kısa bir süre önce sanıldığından çok daha eski zamanlara uzandığını gözler önüne sermektedir. İnsanlığın düzenli ve sürekli olarak ilerleyip yükselmediği ve her yükselişin ardından Tanrı katından ve cennet bahçesinden kovulduğu bir düşüş döneminin başladığı düşüncesi pek çok dinin öğretisinde yer almaktadır. Batı’da 18. ve 19. yüzyıllarda güçlü olan bir inanç, insanlığın artık kalkınacağı ve sürekli ilerleyeceği inancı sarsılmıştır. Yalnız dış dünyanın ele geçirilmesiyle ve teknik buluşlarla ölçülen yükselişin ve ilerlemenin iç dünyamızın gelişimine, yaratıcı düşüncenin ve iç yaşantıların zenginliğine olumlu bir katkısı olup olmadığı bugün tartışılmaktadır. Hele yakın geçmişimizdeki insanlık dışı korkunç gelişmeleri gördükten sonra her yükselişin bir düşüşü var diyen uyanlarda bir gerçek payı bulunduğunu görmezlikten gelmek ve Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kuşakların aydınlık bir geleceğe ve yükselişe olan sarsılmaz inançlarına hâlâ körü körüne bağlı kalmak kolay değil.

Düşünce ürünlerinin, ancak belirli bir tarihten sonra, izlerine rastlayabiliyoruz; bunlar içinde de felsefi olup bize kalanlar, ya bunları düşünmüş olan düşünürler ya öğrencileri ya da - ve çoğu kez parça parça edilerek - karşı görüşteki eleştiricileri tarafından yazıya geçirilerek korunmuş olanlardır. Ne var ki, bize her zaman en iyi, en değerli ve en anlamlı düşüncelerin ulaşmış olduğunu söyleyemeyiz. Tanıdığımız büyük filozoflardan başka daha pek çok düşünür derin ve önemli şeyler düşünmüş, ancak düşündüğünü aktaramamış ya da yaşadığı zaman ve ortamda anlaşılamamış ve unutulmuş olabilir. Belki

ünlü filozoflar da en derin düşüncelerini kendilerine saklamışlardı. Belki de en derin düşünceler dile getirilemiyor!

Bir Hintli bilgeye öğrencileri en yüce gerçeğin ne olduğunu sormuşlar, o ise bir şey söylemeyerek susmuş. Bir açıklama bekleyerek üstelediklerinde bilge sonunda dayanamayarak demiş ki: *"Niçin bana hep aynı soruyu sorup duruyorsunuz? Sorunuzu karşılıksız bırakmadım ki. Şunu bilesiniz, en yüce gerçek suskun olmaktır!"*

Geçmişin aydınlatılmasına yönelik her araştırmanın karşılaştığı güçlükler ve engeller felsefe tarihi denemelerinin de önünde durmaktadır. Her gün mahkemelerde gösterilen bir çabayı, bir duruşmada bir olayın nasıl olup bittiğini anlamak için nasıl uğraşıldığını göz önüne getirelim. Üzerinden uzun bir süre geçmemiş olduğu ve yargıcın yemin verdirerek dinleyebileceği görgü tanıkları bulunduğu halde olayın nasıl ve niçin geliştiğini anlamak her zaman kolay olmayabilir. Dünkü ya da bir önceki günkü olaylar değil de, bir yüz yıl ya da bin yıl öncekiler söz konusu olduğunda ve günlük olaylar değil de düşünceler, karmaşık diplomatik ve politik gelişmeler vb. incelendiğinde karşılaşılan güçlükler kim bilir kaça katlanır? Neyse ki, tarihçinin, ve bu arada felsefe tarihçisinin erişebileceği ve değerlendirebileceği sağlam kanıtlar, belgeler, kitaplar da vardır. Yine de, satırların arasını okumak, perdelerin arkasını görmek her zaman mümkün olmayabilir.

Genellikle bize en son aşamadaki düşünceler kalmıştır ve bir düşünürün düşüncelerini niçin, nasıl ve hangi ortamda geliştirmiş olduğunu, özel yaşantısını, sorunlarını, eğilimlerini ve öteki felsefe dışı etkenleri çoğu kez bilemeyiz. Büyük bir buluş ya da yetkin bir sanat yapıtı gibi, hiç kuşkusuz, olgun bir düşünce de yaratıcısından ayrı ve bağımsız olarak var olan ve korunan bir düşünce ürünüdür ve bu yüzden buna yaratıcısının eğilimlerini, gelişimini, kişiliğindeki zayıf yanları, dengesizlikleri araştırarak yaklaşmak anlamsız ve gereksiz gibi görünebilirse de bu tür ayrıntılar özellikle felsefede gizli kalmış köşelerin aydınlatılması bakımından çok yararlı olabilir.

Düşünceleri iyi anlamakta karşımıza çıkan bir başka engel de yabancı dillerdir. Her düşünürün kendi dilinin tüm inceliklerinden yararlanarak düşüncelerini açıklamaya çalıştığını göz önünde tutarsak, Çince gibi gerek yapısı gerek anlatım biçimi bakımından bizimkinden tümüyle apayrı bir dille yazılmış düşüncelerin bütün incelikleriyle çevrilmesinin çok güç belki de hiç bir zaman başarılamayacak bir iş

olduğunu sezeriz. Şunu unutmayalım, büyük yapıtlar anlam kaybına uğramadan bir dilden başka bir dile çevrilemez, yabancı bir dili ana dili gibi bilmek ve tüm sözcüklerin anlam yükünü sezerek aktarmak neredeyse olanaksızdır. Hatta, aynı çağda ve aynı yerde yan yana yaşayan kimseler arasında bile görüş ayrılıkları öyle derinleşebilir ki pek çok sözcük ve kavrama başka başka anlamlar ve duygular yüklendiği görülür.

Bir Amerikalı felsefe profesörü, *Paul Schilpp,* çoğu kez aşılmaz gibi görünen engelleri ve önümüzde dağ gibi duran güçlükleri hiç olmazsa çağımızın felsefesi için bir ölçüde ortadan kaldırabilmek amacıyla bir felsefe yazıları dizisi hazırlamıştır. Yaşamakta olan herhangi bir filozofa ayrılan ayrı bir bölümde önce kısaca o filozofun özgeçmişi ve yetişmesi anlatılıyor ve sonra pek çok bilim adamının ve felsefe uzmanının sorularına, eleştirilerine yer veriliyor, sonra da son söz filozofa bırakılıyor. O da kendisine ayrılan yerde bütün soruları yanıtlamaya,
eleştirilen görüşlerini açıklamaya, açıklarını kapatmaya çalışıyor.(1) Bu tür kitapları okurken, okuyucunun, ne olursa olsun geniş bir bakış açısını, sağduyusunu ve sağlıklı bir kuşkucu yaklaşımı elden bırakmaması gerekir.

Felsefe uzmanlarının yorumlarını, açıklamalarını, incelemelerini ve eleştirilerini içeren kitaplar içeri alınmadan,yalnız filozofların kaleminden çıkmış yazılarla büyük kütüphanelerin koca koca salonları doldurulabilir.

Alçakgönüllülükle «*Grundriß* (Ana hat)» diye adlandırılmış bir bilimsel felsefe tarihi denemesi beş kalın cilde sığdırılmıştır. Üstelik bu kitap çok yalın, yoğun, kısa ve özlü bir anlatımla ve ancak felsefe terimlerini tüm incelikleriyle bilen uzmanların anlayabileceği bir biçimde yazılmıştır. Belirli bir konuyu o konunun uzmanına anlatmak çok daha kolaydır. Bir mühendis bir başka mühendise tasarlanmış bir köprü üzerine bilgi vermek istese ona kısaca ölçüleri, yapı malzemesini ve köprünün nerede, hangi sisteme göre yapılacağını söyleyerek ve gerekirse hesapların nasıl yapıldığını gösteren birkaç formülün adını vererek çok şey anlatmış olur. Bu bilgileri alan öteki mühendis de köprünün nasıl olacağını çabucak kavrar. Mühendislikten anlamayan bir kimseye bu köprünün nasıl yapılacağını anlatmaya

kalkışan mühendis ise ne diyeceğini şaşırır. Köprülerin hangi sistemlere göre yapılabileceğini, statik yasalarını, bu arada anlaşılmayan terimleri, şunu bunu anlatayım, açıklayayım derken mühendis ayrıntılara daldıkça dalar ve bir türlü köprünün nasıl olacağını açıkça anlatamaz. Felsefe tarihi yazmak da her halde köprü yapımından aşağı kalır bir iş değildir, ve bu kitap bu konuda önbilgisi olmayan okuyuculara yönelmiştir.

Başı sonu gözükmeyen, yüzmek bilmeyen bir kimsenin kolaylıkla içinde boğulabileceği felsefe yazınından seçilen konuların ve okuma parçalarının önce bu felsefeye giriş kitabı için uygun olmasına dikkat edilmiş, sonra da felsefe uzmanlarının ağır basan görüşlerine ve bilimsel çalışmalarına ters düşmemeye çaba gösterilmiştir. Kitabın yazarı ise, özel olarak ilgi duyduğu konulara kaymaktan ve kendi görüşlerini açmaktan kaçınmıştır. Bu kitabın eksiksiz olmak ya da en yeni gelişmeleri ve yorumları yansıtmak gibi bir iddiası da yoktur. Yer ve zaman bakımından ise sınırlar yeniden gözden geçirilmiştir. Yer bakımından: Felsefe tarihini Eski Yunan felsefesinden başlatan Batı felsefesinin dar sınırlarından çıkılmış, - Eski Mısır ve Yahudi düşüncesi ve bugün bildiğimiz kadarıyla felsefeye katkısı önemli görülmeyen kültürler bir yana bırakılarak -. Eski Hintlilerin ve Çinlilerin büyük ve bizimkinden hiç de aşağı kalmayan, çok yönlü etkileri günümüzde de görülen düşünce gelenekleriyle okuyucunun tanışması sağlanmıştır. Zaman bakımından: Her çağın bir ya da birkaç önemli düşünürüne yer verilmiş - aynı çağda yaşayan ve daha önemsiz sayılan düşünürlere yer ayrılmamıştır. Üzerinde durulan düşünürün ise yaşamından, yapıtlarından olabildiğince yeterli bir bilgi sunulmaya çalışılmış ve ancak bu çerçeve içinden bakılarak o çağdaki başka düşünürlere, felsefe akımlarına, karşıt görüşlere değinilmiştir.

Bu kitaptan ne beklenebileceğinin baştan bilinebilmesi için buradaki bu açıklamalara gerek vardı.

FELSEFENİN KONUSU

Şimdi konumuza gelelim ve bu konuya ilk kez giren herkesin sorması gereken soruyu soralım: Burada tarihi anlatılacak olan şey, yani felsefe, nedir? Bu soruyu büyük filozoflara soracak olursak düş kırıklığına uğrarız, çünkü filozofların her biri sorumuzu başka türlü

yanıtlayacak ve felsefe diye neyle uğraşıyorsa ve ne öğretiyorsa, onu bize felsefe budur diye anlatmaya kalkacaktır.

Kendimizi belirli bir felsefeyle sınırlamazsak sorumuzu şöyle de sorabiliriz: Çeşitli dönemlerde yaşamış olan sayısız filozof hangi konularla uğraşmış acaba? Bu soruya ise bir tek yanıt var: Her şeyle! Gerçekten de felsefenin konusu olamayacak ve olmamış hiç bir konu kalmamış gibidir. En büyükten en küçüğe ve en önemliden - (gerçekte önemli ve önemsiz olan bir şey varsa), - en önemsize dünyanın nasıl olduğundan günlük yaşamdaki doğru davranış biçimlerine, özgürlük, ölüm ve ölümsüzlük gibi ölümsüz sorulardan yemek içmeye kadar her şey felsefi düşüncelerin konusu olmuştur. Ancak biz felsefenin yöneldiği alanları felsefe kitaplarında gösterildiği gibi biraz daha bilimsel bir yaklaşımla şöyle sayabiliriz: Varoluşun giziyle «metafizik» (fizikötesi); bütün varoluşla, «ontoloji» (varlık bilgisi)
- (bu iki dal birbiriyle pek çok felsefe dalında olduğu gibi kesişir); doğru düşünmek ve doğruyu aramakla «mantık» (Logik); doğru davranışla «ethik» (ahlak bilgisi); bilmek ve bilginin sınırlarıyla «bilgi kuramı»; güzelliği aramakla ise «estetik» uğraşır. Doğayla doğa felsefesi, kültürle kültür felsefesi, dinle din felsefesi, toplumla toplum felsefesi, tarihle tarih felsefesi, siyasetle siyaset felsefesi, hukukla hukuk felsefesi, dille dil felsefesi ilgilenir. Bir iktisat felsefesi, teknik felsefesi, para felsefesi bile vardır.

Bu sıralamada sözü geçen bütün bu konuların her birinin ayrı bir bilimin de inceleme ve araştırma konusu olduğu besbellidir.

İktisatla iktisat bilimi, dille dilbilim, hukukla hukuk bilimi, siyasetle siyaset bilimi uğraşır. Tarih biliminin konusu tarih, toplum biliminin (sosyoloji) konusu toplum, din biliminin konusu dindir. Doğayı ise fizik, kimya, biyoloji, astronomi gibi daha sayamadığımız pek çok bilim konu edinmiştir.

Bir araştırma ve bilgi edinme yolu olan felsefeyle bu ayrı ayrı bilimler arasında konulan paylaşmak açısından bir sınır çizilemez. Felsefe bu sayılan bilimlerle aynı konulara eğildiği halde onların her birinden ayrı olduğuna göre demek ki felsefenin kendisine özgü bir yöntemi olmalı. Şimdi de bu yöntemin (metodun) ne olduğu sorusu beliriyor. İşte burada da ayrıntılara girersek bu işin içinden çıkamayız. Pek çok düşünür kendi yöntemini felsefenin yöntemi olarak göstermiştir. Ayrıca pek çok araştırma dalında kökeni felsefeye

dayanan yöntemler kullanılmaktadır. Felsefe de, bilimlerin geliştirmiş olduğu yöntemlerden kendisi için uygun gördüklerini seçerek almıştır.

Felsefenin öteki bilimlerden nerede ayrıldığı ise gösterilebilir. Bir kez daha, yukarıda saydığımız konulan ve alanları ve öteki bilimlerin sıralanışını gözden geçirirsek felsefenin herşeyi içine alarak bütün varoluşun tüm konularını kapsamış olduğunu görürüz. Felsefeden başka, konusu her şey olan başka bir bilim de bulamayız. Varoluşu bütünlüğü içinde kavramak, araştırmak yalnız felsefenin işidir. Bütünü kavramaya yönelik olma özelliği felsefeyi bütün öteki bilimlerden ayırır: Bilimler devlet, dil, tarih, yaşam gibi kendi belirli ve sınırlı alanlarını incelemeyi görevleri olarak bilirlerken, felsefe belirli bir bilimin yoğunlaşmış ve sınırlanmış düşüncelerini alarak daha geniş bir bağlam içinde yeniden değerlendirir ve bütünlük içindeki yerine oturtur, bilimler arasındaki ortak düşünceleri bulup çıkarır ve bunun yanında, bilimlerin vardığı sonuçlan, yargılan geniş bir açı içinde bütünleştirerek, ilişkiler kurarak, birleştirerek tutarlı bir bütünlük içinde bağdaştırarak, bir dünya görüşü oluşturur. Felsefe, bilgileri, bulgulan başka açılardan, değişik yönlerden aydınlatmaya, yorumlamaya çalışınca onun öteki bilimlerden nerede ayrıldığı iyice anlaşılır.

Ne var ki, varoluşun tümüyle uğraşan yalnız felsefe değildir. Felsefe bu alanı din ve güzel sanatlarla paylaşır. Bu ikisi de kendilerine göre ve kendilerine özgü yaklaşımlarla varoluşu bütünlüğüyle kavramaya yönelmişlerdir. Burada da sınırlar kesin değildir. Felsefe yaşamın bütünlüğünü ve anlamını kavramaya çalışırken dine yaklaşabilir. Gerçekten de din ve felsefe uzun tarih dönemleri boyunca birbirlerinden ayrı düşünülemeyecek kadar birbirlerine sımsıkı bağlıydılar. Öte yandan, felsefi bir düşünce çok yetkin ve görkemli bir anlatımla bir sanat eserinde, örneğin bir şiirde ya da bir mimarlık şaheserinde ortaya çıkmış olabilir. Kimi zaman sanat eserleri çoğu kez şaheserleri dinin alanına da girerler. Ancak gerekli ve bizim amaçlarımız için yeterli bir ayırımı burada da gösterebiliriz. Felsefeyi din ve sanattan ayıran özellik onun aklın yolunu seçmesidir. Din ise akla değil, önce inanca ve duygulara seslenir. Sanat da yine öncelikle akılcı olmaya değil, içeride biçimlenen bir düşüncenin dışavurumuna, dışarıda yaratılmasına çabalar, ve eğer yaratılan şey gerçekten de yetkin bir yapıt ise gerçeği, simgelerle dolu gizli bir anlatımla da olsa, bütünlüğüyle gösterebilir. Büyük sanat eserleri çoğunlukla akıldışına, duygulara, güzelliğe, gösterişe ve yüceliğe yönelmişlerdir.

Gerçeği ve yaşamı anlama ve anlatma girişimlerinin, yani din, sanat, felsefe ve bilimlerin, tarih içinde birbirleriyle karşılıklı ilişkisine baktığımızda bunların zaman zaman bir arada, iç içe oldukları ve zaman zaman birbirlerinden ayrılarak çatıştıkları görülür. Bazı kültürlerde, genellikle eski çağlarda bunların hepsi ayrılmaz bir bütün olarak bir arada bulunurlar. Eski Hintliler örneğin, yüzyıllarca önce adı sanı bilinmeyen yazarlarca yazılmış, dini olduğu kadar felsefi olan ve aynı zamanda gerçek bir sanat eseri sayılan ve bizim bildiğimiz anlamda
bilimler olmadığından bunları da içeren yapıtlar bırakmışlardır. Bütün Avrupa Ortaçağı boyunca din ve felsefe iç içeydi. Buna karşılık Eski Yunanlılarda felsefe, inançları işe karıştırmadan, yalnızca akıl yoluyla, yani düşünerek varoluşun anlamını (ya da anlamsızlığını) kavramak amacıyla ortaya çıkmıştır. Son yüzyıllarda Batı'daki gelişmelerle, Eski Yunanlılar zamanından beri felsefenin bir parçası olan bilimlerin birer birer ayrılarak - tıpkı felsefenin uzun süre bir arada bulunduğu dine karşı çıkarak bağımsızlaşması gibi - bağımsızlaştıkları ve sonunda felsefenin yaşama hakkını tehdit ettikleri görülüyor.

Buraya kadar olan açıklamalar, bizim inceleme alanımızın gösterilmesi bakımından sanırız yeterli olmuştur. İncelememiz, felsefenin gerek dinle gerek öteki bilimlerle olan yakın ilişkisi nedeniyle onların alanlarına da ara sıra dalacaktır. Yalnız, kuramlara, kavramlara tanımlara dayanılarak felsefe ve konusu belirlenemez ve sınırlanamaz, çünkü açıkça söylemek gerekirse felsefe soyut ve değişmez bir bilim değil, tarih içinde ve yaşamla iç içe sürekli gelişen bir bilim olmuştur. Sonunda yine de, bir tanım çok gerekiyorsa, felsefe, belirli bir konudaki düşüncelerin gelişimiyle ortaya konan belirli sorunları açıklama ve çözme girişimidir diye kestirme bir tanım verebiliriz. Felsefenin konularını ise birer birer inceleyebilmek ve anlayabilmek için bunların tarih içindeki evrimlerini az çok bilmek gerekir. Bu da şu demektir: Felsefe tarihi olmadan felsefe yapılamaz.

KANT’IN ÜÇ SORUSU

Sınırlarını biraz önce görmüş olduğumuz bu geniş alana, yol arayarak, yol sorarak girmezsek başı sonu belli olmayan düşünceler arasında yolumuzu kısa sürede şaşırmamız işten değildir. Bilmediğimiz bir

alana girdiğimizde bize bir harita, bir pusula, bir kılavuz gerekir ki hangi yollardan gitmemiz, hangi yollara sapmamız gerektiğini bilelim.

Büyük filozof *Immanuel Kant*, yaşamının sonlarına doğru yazdığı bir mektubunda, yaşamı boyunca yaptığı çalışmaları geriye bakarak değerlendirirken çalışmalarının şu üç soruya dayandırılabi- leceğini açıklamıştır:

Ne bilebiliriz?

Ne yapabiliriz ?

Neye inanabiliriz?

Bu sorular her çağda her düşünen insanı ilgilendirmiş ve düşündürmüş olan konulara dokunmaktadır.

İlk soru bilmeye, anlamaya yöneliktir. Dünya nasıl olmuş? Bir şeyi nasıl anlayabilirim? Onun üzerine neler bilebilirim? Ve (Kant için şu önemli) onunla ilgili kesin bir bilgiye nasıl ulaşabilirim?

İkinci soru insan davranışıyla ilişkilidir. Yaşamımı nasıl düzenlesem? Yaptıklarımın anlamlı olması neye bağlı? Neyi başarabilirim? Başkalarıyla nasıl geçinebilirim? Topluma karşı yükümlü müyüm?

Üçüncü soru inançlar üzerinedir. Bu soru, tam olarak ne olduğunu bilemediğimiz ama, yaşamımıza bir anlam verebilmek için sormaktan kurtulamadığımız bir şeye yöneliktir. Her şeyin üstünde olan bir güç var mı? İnsanın istenci (iradesi) özgür mü değil mi? Ölümsüzlük var mı? Üçüncü sorunun, ve bir yerde de ikinci sorunun dinin alanına kaydığını görüyoruz. Bir soru'nun felsefeyle ilgili bir soru sayılabilmesi için, pek çok filozofu uğraştırmış olması gerekmez, anlamlı ve akla dayanan bir yanıt beklentisiyle sorulmuş olması bile yeterlidir. Bu üçüncü soruya gerçekten de bir yanıt bulunabilir mi? Bulunabilirse neye güvenilerek ve hangi kanıtlara dayanılarak bulunabilir? İnanç akılcı düşüncenin dışında bir yerdeyse, düşünmekle inanmak arasındaki sınır nereden geçer?

Felsefenin tarihi gelişimini bu üç soru açısından gözden geçirirsek - bunu şimdiden açıklamakta bir sakınca yoktur sanırız - genel olarak Kant'ın belirlediği soruların ters sırayla karşımıza çıktığını görüyoruz, Doğum, ölüm, ölümden sonra ne olduğu, doğa üstü bilinemeyen güçler, melekler ve şeytan, tanrılar ya da bir tanrı olup olmadığı sorularının uyanan insan düşüncesinin çözmeye çalıştığı ilk bilmeceler olduğu ileri sürülebilir. Doğru davranışın yasalarına,

yararlı ve erdemli bir tutumun ne olması gerektiğine ilişkin soruların, bilginin araçlarını, olanaklarını ve sınırlarını soruşturan sorulardan daha önce sorulduğu anlaşılıyor.

Eski Hint felsefesinde Tanrıya, özgürlüğe, ölümsüzlüğe ve yaşamın anlamına yönelik sorular en ağırlıklı sorulardı. Eski Çin düşüncesinde soru daha baştan beri günlük davranışa ve toplum içinde yaşayışa, yani töreler ve erdem konusuna yöneltilmişti. Çok yönlü Yunan felsefesi ise bu soruların üçünü de, ama daha çok bilgiye ve davranışa ilişkin ilk ikisini sormuştur. Ortaçağ Batı felsefesinde öncelik yine üçüncü soruya, Tanrı, ölümsüzlük, iyilik ve kötülük gibi zamansız konulara verilmişti. Ancak son çağlardaki Batı düşüncesinde bilgiye yönelik ilk soru iyice ağırlık kazanmış ve gittikçe artan ağırlığıyla bizi günümüze, belki de yeni bir dönemecin eşiğine getirmiştir.

İncelememizi bu sorular açısından ele almamızın bir sakıncası varsa o da, ne var ne yok, felsefenin bütün alanlarını kapsamamızın önlenmiş, ve sınırlarımızın iyice daraltılmış ve belirlenmiş olmasıdır. Bir estetik tarihi, siyaset felsefesi, hukuk felsefesi gibi konulardan her biri ayrı bir kitabın konusunu oluşturabilecek geniş alanlardır. Soru sorarak bir alana girmenin yararı, ve aynı zamanda okuyucudan bir dileğimiz ise, açıklanan düşüncelerin sorularla tartılmasıdır. Çünkü, gerçekte verilebilecek sınırsız sayıda doğru yanıt olmaması gerekirken, her çağa ve her düşünüre göre doğru olan bir yanıt bulunur.

DOĞU BİLGELİĞİ

ESKİ HİNT FELSEFESİ

Hindistan, hem coğrafyası hem de kültürüyle başlı başına bir dünyadır. Kuzeyde Himalayalar'ın zaman nedir bilmeyen buzullarından, büyük akarsuların suladığı verimli ovalara ve güneydeki tropikal sıcaklıklarla kaynayan bölgelere kadar uzanan, her türlü iklimin görüldüğü, 650 milyonu aşkın insanı barındıran, dillerin, dinlerin ve kültürlerin beşiği olan bu dev ülke, arkeolojinin saptayabildiğine göre, en azından dört beş bin yıl gerilere giden tarihiyle, hem insanlığın ilk uygarlıklarından birinin kalıntılarının hem de felsefî düşüncelerin bizce bilinen en eski kanıtlarının bulunduğu yerdir. Kazılarla yeni buluntuları ortaya çıkarması rastlantılara bağlı olan arkeolojinin, ileride ne yenilikler getireceği hiç belli olmaz. Ancak *Mohenjo-Daro* adındaki uygarlığın kalıntılarını kürekler 1924 yılında ilk kez gün ışığına çıkardığında, uygarlık tarihine yeni bir sayfa açılmıştır. Sağlam ve birkaç katlı evleri, dükkânları ve geniş caddeleri olan ve birbiri üstünde kat kat yükselen kentlerin yapılış tarihini, uzmanlar İÖ üçüncü ya da dördüncü bin yıla kadar çıkarmışlardır. Burada bulunmuş olan ev eşyaları, süslü çanak çömlekler, silahlar ve takılar sanat değeri açısından eski Mısır, Babil ve hatta Avrupa'daki benzerlerinden hiç aşağı değildir.(1)

İÖ ikinci bin yılın ortalarına doğru, aşağı yukarı İÖ 1600 yıllarında - eski tarihler kesin olarak belirlenemediğinden ancak kestirilebilir - kuzeyden gelen, kendilerine *«Aryas»* (Aryalar) diyen bir kavim (budun) Hindistan'ı yavaş yavaş ele geçirmeye başladı. Arya sözcüğünün anlamı kimi araştırmacılara göre «soylu» demektir, bu durumda «Aryas» sözcüğünden «soylular» anlamı çıkıyor. (2) Başka araştırmacılar bu sözcüğün «inananlar» anlamına geldiğini ileri sürüyorlar ki o zaman bu, Aryaların dinine inananlar demek oluyor; daha başka araştırmacılarsa «arya» sözcüğünü «çift sürmek» sözcüğünden türeterek, Aryaların «çiftçiler» anlamına geldiğini belirtiyorlar.(3) Dilbilim , 19. yy.'ın başında, Aryaların dilinin Batı dillerine olan yakınlığının farkına varınca Hint, İran, Yunan, Latin, îslav, Cermen, Kelt ve Ermeni dillerini kapsayan dil ailesine «Aryan» ya da «*Hint-Cermen (Indogerman)*» diller dendi; ve dillerdeki bu yakınlıktan yola çıkılarak Hintli Aryaların yukarıda adlan geçen halklarla birlikte çok eski bir Hint-Cermen kavimden geldikleri

varsayıldı ve bu kavmin anayurdunun neresi olabileceği konusunda sonu gelmez bilimsel bir tartışma başladı. Son zamanlarda böyle bir varsayıma da kuşkuyla yaklaşılmıştır, ancak - elde yazılı belgeler yoksa da - bütün bu dillerin bir kök dilden türemiş olduğu konusunda görüş birliği vardır. (4)

Hindistan'ın üç ayrı bölgesinin Aryalar tarafından fethi her biri yüzyıllar süren üç aşamada tamamlandı. Yaklaşık İÖ bin yıllarına dek süren ilk dönemde kuzeybatı Hindistan'ın Indus akarsuyu boylarındaki Pencab (Beş Su) bölgesi alındı. Gene beş yüz yıl süren ikinci dönemde birbirleriyle ve yerlilerle yaptıkları savaşlar sonunda Aryalar doğuya, Ganj'ın suladığı bölgeye doğru ilerlediler ve burada kalarak yerleştiler; İÖ 500 yıllarına dek süren üçüncü dönemde ise Hindistan'ın güneyine, Dekkan yaylasına yavaş yavaş yayılan Arya kültürü burada da kök saldı.

Eski Hint felsefesi Hint Aryaların düşünceleriyle başlar; Aryalar öncesi halklardan bazı izler - özellikle Dravid kökenli diller ve Dravid kültürü kalıntıları - kalmışsa da, onların düşünceleri ve felsefeleri üzerine bilgilerimiz yetersizdir.

I. VEDALAR ÇAĞI

Hint felsefe tarihini kesin çizgilerle belirli dönemlere ayırmak güçtür. Hint tarihini konu alan bütün incelemelerin karşısına çıkan bu güçlüğün nedenini, Hint düşüncesinin eskiden beri sonsuzluğa yönelmiş olmasında ve tarihleri kesin olarak belirlemeye önem vermemesinde aramak gerekir. Hindistan'da bizim bildiğimiz türde, örneğin Eski Mısırlılarda olduğu gibi, önemli olayların tarihlerini kesin olarak bildiren bir tarih yazılmamıştır.

Hintlilerin felsefi düşünceleri de engin bir denize benzetilebilir, öyle ki, bu denize açılan kimse yönünü kolay kolay bulamaz. Hint felsefesiyle ilgili çoğu yapıtın hangi yüzyıla ait olduğunu saptamak bile güçtür. Batı'da felsefenin dönemlerine damgalarını vurmuş olan düşünürlerin kişilikleri ve yaşamları genellikle az çok bilinirken Hintli düşünürler hep yapıtlarının ve düşüncelerinin arkasına gizlenmişlerdir. Bu düşünürlerin kimi zaman adları bilinirse de, yaşam öyküleri bilinmez.

Hint felsefesi - daha Hint düşünce tarihinin araştırılması ve konuyla ilgili bütün yapıtların Batı dillerine çevrilmesi işi tamamlanmadığından - ancak bilgilerimizin bugünkü durumuna göre anlamlı ve bizim için yeterli birkaç çağa ayrılarak incelenebilir.

Aşağı yukarı İÖ 1500 ile 500 yılları arasında olan çağa *Vedalar Çağı* denir. Bu ad, bu çağ üzerine bilgilerimizi borçlu olduğumuz ve hepsine birden Veda'lar denen metinlerden alınmıştır. Vedalar denince, bir tek kitapta toplanmış olan yazılar değil, geniş bir yazın akla gelir ve bu çağın değişik dönemlerinde, kimlikleri bilinmeyen pek çok yazarın, ozanın katkısıyla oluşmuş olan bu metinler, çok daha eski çağların izlerini taşıyan mitleri ve dini düşünceleri de içermektedir. Veda, tanrı bilgisi, din bilgisi anlamına gelir ve eski çağlardan kalma pek çok bilgiyi günümüze taşır. Vedaların uzunluğu «Kitab-ı Mukaddes'in (Kutsal Kitabın)» uzunluğunun altı katına yakındır.[5] Vedalar şunlardır:

Rigveda - Yakarış ve tanrıları övme bilgisi[6] *Samaveda* - İlahiler Vedası, ilahi okuma bilgisi *Yayurveda* - Kurban töreni bilgisi *Atharvaveda* - Atharvan'ın Vedası, büyü bilgisi Bu Vedalar, rahiplerin eskiden, kurban töreni bilgisini, ilahileri, tanrıya yakarış biçimlerini,

gizemli sözleri vb. sakladıkları başvuru kitaplarıydı. Her kurban törenine tanrıya yakaran, ilahi okuyan, tören işlerini yürüten rahipler ve bir de başrahip olmak üzere dört rahibin katılması gerektiğinden her birinin görevine uygun olarak bu dört Veda oluşmuştur.

Vedaların her biri kendi içinde yine dört bölüme ayrılabilir:
Mantras - İlahiler ve dualar *Brahmanas* - Yakarış, büyü ve kurban sözlerinin yerinde kullanılışını gösteren bilgiler *Aranyakas* - «Orman metinleri», ormana çekilenlere öğütler *Upanishads* (Upanişad'lar) - «Gizli Öğretiler», bunlar felsefi bakımdan en önemli metinlerdir.

Vedalar başka açılardan da bölümlere ayrılarak incelenebilir. Dindar bir Hindu bu metinleri tanrı yasası, tanrıdan kaynaklanan tartışılmaz gerçekler olarak bilir. Vedalar çağı diye adlandırılan Hint felsefesinin bu ilk çağım daha yakından inceleyebilmek için yine dönemlere ayırmak gerekecektir:

1. İlahiler dönemi ya da Vedaların ilk dönemi, yaklaşık İÖ 1500-1000 yılları.
2. Kurban törenleri gizemciliği dönemi, yaklaşık İÖ 1000-750 yılları.
3. Upanişadlar dönemi, yaklaşık İÖ 750-500 yılları.

1 -İLAHİLER DÖNEMİ

Daha sonraki gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için Hindistan'a yeni yerleşmeye başlamış olan Aryaların yaşamını gözümüzün önüne getirmeye çalışalım. Vedaların en eskisi ve aynı zamanda insanlığın yazıya geçirilmiş en eski düşünce ürünlerinden biri olan *Rigveda'* nın ilahileri, bize, Hindistan'ın kuzeybatısına daha yeni yeni yayılmaya başlamış olan Aryaların yaşamları ve dini üzerine bir fikir veriyor.[7]

Aryalar o zamanlar, kentler kurmasını bilmeyen, gemicilikten anlamayan, savaşçı köylüler ve göçebe çobanlardı. Demircilik, çömlekçilik, marangozluk ve dokumacılık gibi el sanatlarını ise biliyorlardı. Dünya görüşlerinde, bugün bize en olağan gerçekler gibi görünen canlı cansız, insan doğa, madde ruh ayrımları belirgin değildi.[8] İlk tanrılar doğa güçleri ve gerçekleriydi. Eski toplumlarda genellikle olduğu gibi gök, yer, ateş, ışık, yel, su hep insanlar gibi yaşayan, konuşan, davranan ve acı çekebilen kişiler olarak düşünülürdü.

Rigveda, sürülerin çoğalması, iyi ürün alınabilmesi, uzun bir yaşam vb. için, *Agni* (ateş tanrısı), *Indra* (şimşek ve yıldırım tanrısı), *Vişnu* (Vishnu, güneş tanrısı) gibi tanrılara, yöneltilmiş yakarışlar, yalvarışlar, dilekler ve övgülerle doludur.

Felsefi düşüncenin ilk kıvılcımları burada şu soruyla çakmıştır: Bu tanrı bolluğunun ötesinde son bir gerçek, bir varoluş nedeni gizli olamaz mı? Sakın bütün varlıklar tek bir kaynaktan çıkmış olmasın? Sonraları Hint felsefesinin üzerinde çok durduğu birlik düşüncesinin ilk tohumlarının daha bu dönemde atıldığı görülmektedir.

Rigveda'nın Yaradılış ilahisinde bu düşünceler ve her şeyin kaynağı olan ve tüm evreni kapsayan son gerçeği arayış, görkemli bir biçimde şöyle dile getirilmiştir:

"Başta ne varlık vardı ne yokluk
Her yeri dolduran her yerde olan
Hava da yoktu yukarıda gökler de!
Nerede derin uçurumlar, denizler?

Başta ne ölümsüzlük vardı ne ölüm!
Gece de olmazdı, gündüz de
Başka şey yokken O bir başına
Sonsuzlukta uçardı sessizce.

Karanlıkla örtülüydü her yer
Başı sonu olmayan ışıksız gecede
Sıkılmış olmalı ki örtü içinde
Birden doğdu O, parlayan bir güçle.

Bu bir olandan çıktı önce
Bilginin tohumu olan sevgi
Varlığın kökü yokluk iken
Sevgiyi aradı durdu bilgi

Bir ayrılık girmemişse araya
Üstteki nedir, alttaki nedir?
Yerinde duramayıp düşünce tohum
Yer altta, gerilim üsttedir.

Bütün bunları kuran kim?
Varlık neden olmuş duyan kim?
Tanrılar da gelmişler buraya!
Nereden gelmişler gören kim ?

Kim ise varlığı yaradan
Bakar mı göğün üst katından
Yerde ne varmış, ne yokmuş
O da mı bilmez, kim bilir?" [9]

Derin bir sezgiyle gerçeği arayan bu ilahinin sonunda İlahiler döneminin sonuna gelindiğini bildiren bir kuşku beliriyor: Tanrılardan kuşkulanmak! Ozan bize tanrıların "oradan bu yana" geldiğini söylüyor; demek ki, onlar da yaratılmışlar.

Aşağıdaki dizelerde de eski Veda dininin çöktüğü, daha doğrusu yeni bir dönemin eşiğine gelindiği iyice belli oluyor. Tanrılara karşı duyulan kuşku giderek bir alaya dönüşüyor:

"Yarışın bakalım, Indra'yı övüp durun!
Keşke sizi bir duyabilse bir kez olsun...
Diyorlar ki "Indra nerdesin niçin yoksun!"
Hiç olmamış mı gören, ya kim o övülen?" [10]

Burada görülen örneklerden ve bunlardan daha da aşırı olanlarından Vedaların ilkel dini görüşlerinin yıkıldığını ve her şeyin birliği düşüncesinin
ortaya çıkışıyla Hint düşüncesini eşsiz doruklara ulaştıracak olan bir sonraki adımın atılmasının zamanının geldiğini anlıyoruz.

2 KURBAN TÖRENLERİ GİZEMCİLİĞİ DÖNEMİ

Aryaların doğuya, Ganj çatalağzına yayıldıkları ve orada başka bir ırktan olan yerlileri alt ettikleri bu dönemde, Hint toplumunu kalıcı bir düzene ve biçime sokmuş olan şu gelişmeler görülmüştür: Kast düzeninin oluşması ve rahipler kastı olan Brahman'ların toplum içinde ayrıcalıklı bir yer elde etmesi.

Kastların oluşumuna yol açan en başta gelen etken, çoğunluğu oluşturan yerli halka karışarak eriyip gitmekten korkan bir yönetici ve egemen azınlığın üstün ve ayrıcalıklı kalabilme isteğiydi. Böylece ilkin, Arya'lar ve Çudra'lar (*Chudras*) - bunlar her halde boyun eğen eski yerli halklardan biriydi - ayrımı yapıldı; ya da daha doğrusu, zaten gerçekleşmiş olan bir ayrım Kast düşüncesinin ortaya çıkmasıyla aşılmaz bir bölünme olarak pekiştirildi. Bu ırk ayrımı yapıldıktan sonra - Portekizce olan «kast» yerine Sanskritçede renk anlamına gelen «*varna*» sözcüğü kullanılır - Aryalar kendi içlerinde de şu üç büyük kasta ayrıldılar:

Brahman 'lar - Rahipler

Kşatriya'lar (Kshatriyas) - Krallar, beyler, soylu savaşçılar (Ortaçağ şövalyeleri gibi!)

Vaişya'lar - (*Vaishyas*) Satıcılar, vb.

Bunların altında Çudra'lar ve daha da aşağıda *Parya* lar ya da «dışlanmışlar» vardır; yola getirilemeyen yerliler, savaş tutsaklan, ve köleler de *«Dokunulmazlara* oluşturur.[u]

Mahatma Gandhi'nin de çok karşı olduğu bu kurum, günümüze dek tam olarak çözülememiş ağır toplum sorunlarından biridir. Bu kastlar zamanla giderek dallanıp budaklanmış ve her biri kendi içinde kapalı sayısız alt kastlara ayrılmıştır. Ancak Batı uygarlığının ülkeye girmesi, fabrika işçiliği ve demir yollan bu düzeni biraz sarsmıştır.

Hint düşüncesinin gelişimini - burada bizi ilgilendiren konu budur - derinden etkileyen bir başka oluşum da Brahman rahipler kastının giderek önem kazanması ve toplum içinde ayrıcalıklı bir yere gelmesidir. Vedaların ilk çağında savaşçılar sınıfı olan Kşatriya'lar (*Kshatriyas*) toplumun en üst katındaydılar. Yeni ülkeleri almak için yapılan savaşlar bir son bulup yerini banşçı uğraşlara bırakınca, tarım ve el sanatlarına dayanan düzenli bir yaşama geçilince, halk doğa üstü güçlerden yararlanmayı umarak dua ve kurbana büyük önem verdi, çünkü ekinlerin veriminin ve bolluğun tanrıla- nn isteğine bağlı olduğuna inanıyordu. Tanrılarla ve doğa üstü güçlerle doğrudan doğruya ilişki kurabilme bilgisine ise yalnız Brahmanlar sahipti ve onlar da bu bilgiyi kaim bir giz perdesi altında sıkı sıkı saklıyorlar ve "törenden en küçük bir sapma bile yarar yerine zarar getirir" uyarısında

bulunuyorlardı. Buna ek olarak, rahiplerin eskiden kalma tapınış ve yakarış biçimleri artık iyice uzaklaşan bir geçmi
şe dayandığından daha da anlaşılmaz, karanlık ve gizemli bir havaya bürünüyordu. Tanrılardan yardım dilemek için başka bir din kurumu ve yetke olmayınca Brahmanlar günlük yaşamın tüm önemli işlerinde ve durumlarında tanrıların vazgeçilmez aracıları oldular. Savaş, barış, kralların tahta çıkması, doğum, evlenme gibi durumların uğurlu ya da uğursuz sayılması hep başarıyla uygulanması Brahmanların elinde olan kurban törenine bağlıydı. Aynı zamanda iyi bir eğitim yapabilmenin tekeli de onlardaydı. Batı'daki benzer oluşumlardan farklı olarak Brahmanlar, örneğin Ortaçağ Katolik kilisesinin gücü gibi, dünyaya dönük bir güç oluşturmayı hiç bir zaman düşünmemiş ya da kilisenin Pa- pa'ya bağlı kapalı örgütü gibi ast üst ilişkisine dayanan bir örgüt kurmamışlardır. Onlar kendi aralarında eşit ve aynı haklara sahip bireyler olarak kaldılar.

Herkesin göremediği, yalnız gizli bilgiyi almış olanların bilebileceği ayrıntılarla, kurban töreninin etkisinin olumlu ya da olumsuz olmasına yol açabilen Brahman rahiplerini, gerekli çabayı göstermeye özendirmek, isteklendirmek için iyi ağırlayarak yedirip içirmek, onlara armağanlar sunmak, saygı gösterilerinde bulunmak gerekliydi ve bu yüzden de Brahmanların toplum içindeki konumu gittikçe sağlamlaşmıştır. Bu dönemden kalmış olan *Brahmana* metinleri denen yazın, neredeyse bütünüyle rahiplerin bu gizli kurban törenleri bilgilerini içermektedir. Bu bakımdan bunlar - Hindistan'da din ve felsefe hep bir arada iç içe olduğundan - Hint felsefesinin nasıl gelişmiş olduğunu ancak dolaylı
yoldan gösterebilen kaynaklar olarak değerlendirilebilir.

Buraya son olarak şunu ekleyelim. Bundan sonraki Hint felsefesinin üzerinde durduğu şu iki kavram da bu dönemde oluşmuştur: *Brahman* ve *Atman.* Bunları ileride yakından göreceğiz.

3. UPANİŞAD 'LAR DÖNEMİ

Rahiplerin derledikleri basmakalıp sözlerde ve Brahmana yorumlarında, katılaşma ve yobazlık belirtileri görülünce araştırıcı Hint düşünürü uzun bir süre bunlarla oyalanamadı. Bilgeler ve çileciler

kuzeydeki ormanlarda araştırmalarını sürdürdüler ve *Schopenhauer'in* şöyle övdüğü o eşsiz Upani- şadları yarattılar. *"Bu dünyada olabilecek en verimli ve yüceltici okuma budur. Yaşamımın avunç (teselli) kaynağı bu olmuştur, ölümümün de avunç kaynağı bu olacaktır*."[12]

Upanişadlar kendi içinde tutarlı bir tek öğretiyi değil, pek çok bilgenin çeşitli öğretilerini ve görüşlerini içerir. Kimi pek önemli kimi az önemli 100ü aşkın Upanişad vardır. «Upanişad (*Upanishad*)» sözcüğü *«upa* (yakın)» ve *«sad* (oturmak)» sözcüklerinin bileşiminden oluşur ve bundan da Upanişadla- rın (gerçeğe, ustaya) "yakın oturan'lar, yani yalnız eriştirilmişler için gizli bir öğreti olduğu anlaşılır. [13] Bu çağdaki Hint felsefe öğretilerinin gerçekte, eriştirilmiş küçük bir azınlığa açık, içrek (ezote- rik) öğretiler olduğunu burada belirtmek gerekir. Gizli öğretinin yalnız gerçeğe en çok yaklaşmış ve en sevilen öğrenciye verilmesi gerektiği sık sık anımsatılır. Upanişadları kimlerin yazmış olduğu da genellikle bilinmez. Sayılan adlar arasında *Gargi* adında bir kadın ve büyük *Yagnavalkya* en önemlileridir. Yagnavalkya’nın, Upanişadlar- da yer alan öğretilerinin hepsini bir başına geliştirmiş olduğuna kuşkuyla bakılabilirse de gerçekten yaşamış bir kimse olması pekâlâ olasıdır. Söylenceye göre, varlıklı bir aile reisi olan Yagnavalk- ya'nın iki karısı varmış; *Maitreyi* ve *Katyayana*. İki karısını da bırakıp, yalnız başına gerçeği aramak için, ormanlara gitmek üzere hazırlanmış. Bunu öğrenince, Maitreyi de onunla birlikte gitmek istemiş.

"Maitreyi" dedi Yagnavalkya, *"Bak, ben artık bu ülkeden gitmek üzereyim. Şimdi Katyayana ve senin için son düzenlemeleri yapıyorum."* Bunu duyan Maitreyi dedi ki: *"Efendim, şimdi yeryüzünün bütün zenginlikleri benim olsa, ölümsüz olabilir miyim?" "Hayır, olamazsın"*, dedi Yagnavalkya *"zengin olmakla ölümsüz olunmaz."* Bunun üzerine Maitreyi dedi ki, *"Beni ölümsüz yapamayan bütün bu şeyleri ben o zaman ne yapayım? Efendim - ne biliyorsan bana da öğret!"* [14]

O zamanlar Hindistan'da kadınlar da gerçeği arayabiliyorlar ve felsefe yapabiliyorlardı. Vedala- rın eski döneminin ilahilerinin dünyaya dönük, yaşam dolu havasına karşılık Upanişadların havası oldukça karamsar ve ağırdır. Bir Upanişad'da ülkesini terk ederek yaşamın anlamını bulmak umuduyla ormanlara giden bir raca’dan (raja, kral) söz açılıyor. Raca yaşamın anlamını aramakla uzunca

bir süre geçirdikten sonra sonunda bir bilgeyle karşılaşır. Ona, nasıl mutlu olabileceğini sorar. Bilge önce konuşmak istemez, sonra şunları söyler:

"Ey saygıdeğer kişi! Bu kemikten, deriden, kastan, ilikten, etten, ersuyundan, kandan, gözyaşından, çapaktan, sümükten, tükürükten, terden, boktan, çişten, ödden ve salyadan oluşan, kokuşmuş vücutla nasıl mutlu olunur! Bu isteklerin, öfkenin, kızgınlığın, tutkunun, korkunun, kuşkunun, ürkekliğin, kıskançlığın, özlemin, tiksinmenin, açlığın, susuzluğun, yaşlılığın, ölümün, hastalığın ve daha başkalarının uğrağı olan bu vücutla nasıl mutlu olunur! Hem, bu dünyada her şey gelip geçici, bu sinekler ve böcekler ve benzerleri gibi, şu otlar, ağaçlar gibi önce oluyor sonra yok oluyor. Dahası da var - denizlerin kuruması, dağların devrilmesi, demirkazığın titremesi, fırtınaların kopması, yerin çatlayıp göçmesi... Bütün bunların olabildiği bir yerde nasıl mutlu olunur! Sonra, bir gün her şeyden bıkılır; sonra yine her şeye yeni baştan başlanır!" **(15)**

Buradaki gibi tüm varoluşun bir acı çekme (ıstırap) olarak değerlendirilişi Hint düşünürlerinin bundan sonra artık hiç dilinden düşürmediği bir konu olacaktır. Aryaların başlangıç dönemindeki iyimser, yaşama dönük tutumunun bu köklü değişime nasıl uğradığını anlamaya ve açıklamaya çalışabiliriz. Sıcak iklimin yumuşatıcı etkisi burada büyük bir rol oynamış olabilir. Ayrıca bir toplumda da, gençlikteki taşkınlıklardan, eğlence düşkünlüğünden sonra olgunluk dönemlerinde gerçeği araştırmak, geçici olanla oyalanmamak gibi düşünceler güçlenebilir. Yüce düşünceler ve özellikle felsefeler hep kuşkunun ve hoşnutsuzluğun düşünürü kemirmeye başladığı anda doğup onu bilinen ve görünen gerçeklerin ardındaki ve ötesindeki gizli anlamı aramaya itmemiş midir? Hint düşünürlerinin şimdi saptığı yön olan gizemcilik, düşüncenin var- gücüyle içe, öze yönelerek derinleşmesi ve yoğunlaşması, dış gerçeğin önemsiz görülmesine yol açmıştır.

İki temel Hint felsefe öğretisi Upanişadların önemli olanlarında beliriyor: *Atman* ve *Brahman* öğretisi; genedoğum ve kurtuluş düşüncesi.

a) Atman ve Brahman

Eski metinlerde de rastlanan Atman ve Brahman sözcüklerine Upanişadlarda büyük önem verilmiştir. Bu sözcüklerin çağrıştırdığı anlamların, savaşçılar kastı olan Kşatriya'ların toplum içinde Brahman rahiplerinden daha önemli oldukları bir dönemde gelişerek son biçimini aldığı ileri sürülmüştür. Eskiden «yakarış», «büyülü söz», sonra «kutlu bilgi»,[16] anlamlarına gelen «Brahman». uzun bir anlam değiştirme süreci sonunda «evrenin yaradılış ilkesi», «tüm evreni kapsayan» ve «her şeyin kaynağı ve barınağı olan» anlamında çok geniş bir kavram olmuştur. Eski bir metinde şunlar yazılı:

"Evren başlangıçta baştan sona Brahman'dı. O tanrıları yarattı. Tanrıları yarattıktan sonra onları bu dünyaların başına dikti..." [17]

Bir başka metinde de şu dizeleri buluyoruz:

"O *ağaç ki tahtasıdır Brahman Yer ve gök yapılmıştır hep ondan*
Bilgeler, duyun dinleyin beni:
Brahman yüklenir taşır evreni!" [18]

Köken olarak «yakarış» anlamına gelen bir sözcük nasıl olup da böyle her şeyi kavrayan bir ilke olmuş? (Dil tarihini ya da kökenbilimi (etimolojiyi) biraz incelemiş olanlar sözcüklerin anlam değişimini gösteren çok daha şaşırtıcı örnekler verebilirler.) Tanrıya yakaran bir kişi, yakarışıyla kendi isteğini, her şeyi kavrayan tanrı isteğine dönüştürmek istediğine göre bu sözcüğün anlamının nereden nereye kaydığını gösteren bir köprü kurulabilir ve Hintli düşünürlerin *"Brahman her şeyin kaynağıdır"* özdeyişine daha baştan nasıl ulaştıkları anlaşılır.

Atman kavramı da uzun bir gelişme süreci sonunda yeni bir anlam boyutu kazanmıştır. Köken olarak önce olasılıkla «üfürük», «soluk, (nefes, Almanca: Atem, Atmen)» anlamına gelen «Atman» sonunda «özvarlık», «benliğin özü», «kendi başına oluş» gibi anlamlar kazanmıştır.[19] Atman kişiliğimizin en derin özüdür. İnsanı önce görünüşünü oluşturan kabuğundan soyarsak ve geriye kalan yaşam özü diyebileceğimiz kişilikten (buna «ruh» da diyebiliriz) yine bütün istekleri, duyguları, tutkuları çıkarırsak, işte o zaman, «*Atman*» kavramına, varlığımızın derinliğindeki o tutulamaz en derin öze ulaşırız ve buna «benlik» «öz», «ruh» gibi adlar verebilirsek de bu adlardan hiç biri «*Atman*» kavramının anlamını tam olarak karşılamaz. Genellikle daha eski dönemlerde tamamlanmış olan anlam gelişmelerinin ötesinde Upanişadlarda atılmış olan önemli adım,

Brahman ve Atman'm bir olduğu gerçeğinin anlatılması ve şu denklemin kurulmasıdır: *«Brahman = Atman».*

Bu durumda evrende yalnız bir-tek-gerçek *öz* olabilir. Ve bu, bütün evren söz konusu olduğunda Brahman, birer birer varlıklar söz konusu olduğunda Atman'dır. Evren Brahman'dır, Brahman ise gerçekte bizim içimizdeki Atman'dır. [20]

Biz burada Aryaların dininin Sami ırkın dünyasında gelişen dinlere (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamlık) kesinkes karşıt bir görüş açısı getirdiğini görüyoruz: Sami dinler, Tanrıyı her şeyin üstünde, buyurucu, efendi olarak ve insanı da Tanrının kulu kölesi olarak görürlerken, Hintli her ikisinin de gerçekte bir olduğunu ileri sürer.[21]

Evrenin anlamı, özü kendi özümüzün derinliklerindeyse ve buna özümüze dalarak, yoğunlaşarak ulaşabiliyorsak o zaman dış gerçeğin bilinmesi Hintli bilge için pek önem taşımaz. Ona göre, yer ve zaman içindeki nesneler dünyası gerçeğin kendisi olamaz, Atman değildir, yanıltıcı bir görüntüdür, gerçeğin örtüsüdür, düştür, Hintlilerin kullandığı kavramı kullanırsak, *«maya»dır.* Dış gerçeğin bilinmesi gerçek bilgi değildir, yalancı bilgidir. Özellikle varlığın pek çok biçimlerde, görülmesi *maya'* dır. Gerçekte yalnızca birlik vardır.

"Şunu aklına sok: Çokluk gerçekte yok"[22] Bu durumda doğayı inceleyen, araştıran bilimlerin gelişmesi için hiç bir dürtü kalmıyor.

"İnsan Atmanı tanımalı. Onu tanıyan evreni tanımış olur." Biraz önce kendisinden söz etmiş olduğumuz Yagnavalkya karısı Maitreyi ile konuşurken böyle diyor. *"Kendi özünü gerçekten anlamalı, bunu sezebilmeli insan, Maitreyi. Kendi özünü görmüş, duymuş, anlamış, tanımış olan kimse evrendeki her şeyi bilmiş olur!"*[23] Bu düşünceyi biraz daha açmak gerekir. Burada akla dayanarak öğrenmekle, düşünmekle gerçeğin anlaşı- lamayacağı düşüncesi beliriyor, -Upanişadlar'ın gizli öğretiler olarak ortaya çıkmış oldukları unutulmamalı.

"Okuyup öğrenmekle Atman'a varılmaz, kitap bilgisiyle ve akılla oraya yol yoktur... Bir Brahman öğrenmek için çırpınmayı bırakmalı ve bir çocuk gibi olmalıdır... Gerçeği sözcükler söyleyemez, bunlar yalnız çeneyi yorar." [24] Gerçek akılla kavrana- maz, sözcüklere sığmaz, herkese de açık değildir. Seçilip yola girmiş olanlar bile ancak uzun bir yolculuk sonunda ona ulaşabilirler. Oruç, arınmak, susmak, düşünceyi içe doğru yoğunlaştırmak, özdenetim, dikkatin ve isteklerin dış

dünyadan tümüyle çekilmesi - tüm bunlar *maya'*nın bütün aldatıcı görüntülerini aşarak kişinin kendi özüne, Atman'a varabilmesi için gerekli ön hazırlıklardır. Başarıya ve dünya zevklerine aldırmamak, gerçeği içte arayış uğruna kendini bile bile sıkıntılara sokmak, yani çile çekmek eğilimi Hintlilerde başka hiç bir halkta görülmemiş boyutlara varmıştır.

Derin anlamlara ancak yaşam boyu süren bir gelişme sonunda ermek uygun görülmüştü. Son amaca yönelen kişinin her biri aşağı yukarı yirmi
yıl süren dört aşamadan geçmesi gerekiyordu: Bu kişi, ilk aşamada seçtiği ve evine taşındığı bir öğretmenin gözetiminde bir «*Brahmacarin*» olarak Veda öğrenimine başlar. Saygı, çalışkanlık, doğruluk onun yükümlülükleridir. Eğitim sözlü olarak verildiğinden öğrencinin kutsal metinleri ezberlemesi gerekir - eski metinler yüzyıllarca bu yolla korunmuş ve kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.

«Grihastha», aile reisi olarak bu kişi olgun bir adamın yaşamını yaşar, bir aile kurar, oğullarını ve kızlarını büyütür, yetiştirir ve ailesine karşı yükümlülüklerini yerine getirir.

Üçüncü aşamada, oğulları büyüdükten sonra çoğunlukla eşiyle ormana çekilir ve bir *«Vana- prastha»* olarak dünyaya sırtını ve sonsuzluğa yüzünü çevirir.

Son olarak da çok ileri bir yaşta bütün varlığını ve karısını bırakarak, her şeyi boşlar, dindar ve gezgin bir dilenci, *«Sannyasi»*, (dünyadan geçmiş kişi) olarak, bilgeliğe ve öyle bir ruh durumuna ulaşmaya çalışır ki, en sonunda Brahman'a kavuşabilsin ve onda yok olabilsin.

Bu en üst aşama yalnız Brahman kastına açıktı. Daha aşağıdaki kastlar genellikle aile reisi aşamasında kalırlardı. Brahman'ların kurduğu bu dört aşamalı yaşam düzeni toplum yaşamının gerçeklerini ve gereklerini göz önünde bulunduran ve Hindistan'da çok güçlü olan dünyadan kaçma eğilimini ve çileciliği bir ölçüde azaltan, yavaşlatan ve böylece toplumun düzeninin bozulmasını önleyen başarılı bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Yalnız ileri yaşlardaki kimselerin, bir yurttaş ve ai-
le reisi olarak yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra öteki dünyaya yönelmek isteyebilmelerinin akıllıca bir önlem olduğunda kuşku yok. İleri yaşlarda olanların da dünyadan el etek çekmeye özen-

dirilmesiyle günlük yaşamın ve ülke yönetiminin en verimli çağında bulunan kimselerin eline geçmesi sağlanmış olur.

b) Genedoğum ve Kurtuluş

Şimdi, yukarıda söylenmiş olanlarla yakın ilişkisi bulunan ve Hint halkının din ve felsefesini o zamandan bugüne dek derinden etkilemiş ve biçimlemiş olan bir başka temel düşünceye, «genedoğum (ruhgöçü, reenkarnasyon)» ve «kurtuluş (*moksha*)» inancına bir göz atalım.

İnsan öldükten sonra ne oluyor? *"O zaman kalıcı bilgisi, işlerinin etkisi, özü onu bırakmaz.- Bir yaprağın ucuna kadar kendisini ite çeke ilerleyip, bir başka yaprağa geçen bir tırtıl gibi, kendi özümüz de bir bedenden çıkıp, kalıcı olmayan bilgiyi bırakıp büzüle süzüle bir başka bedene geçer, gene doğar. - Bir heykeltraş yıpranmış bir heykelin malzemesini alıp ona nasıl yeni, başka ve daha güzel bir biçim verirse, kendi özümüz de tıpkı böyle, bir bedenden sıyrılıp, gereksiz bilgiyi, birikimi atıp başka, yeni ve daha güzel bir biçime kavuşur. İnsanlar olsun... Tanrılar olsun... başka yaratıklar olsun hepsi için bu böyledir... Birinin özü ne ise, neden yapılmışsa, nasıl davranmışsa, nasıl olmuşsa ona göre yeniden biçimlenir, doğar. İyilik yapan iyi olarak doğar, kötülük yapan kötü olarak doğar,*
kutlu işler yapan kutlu kişi olur, uğursuz işler yapan uğursuz kişi olur." İşte, Yagnavalkya genedo- ğum öğretisini bize böyle açıklamıştır.[25]

Yaşamındaki gelişmesine göre daha yüksek veya daha aşağı bir basamakta hep yeniden doğmak, bu yaşamın acı dolu olduğunu görmüş olan kişiye artık hiç çekici gelmeyebilir. Bu kişi artık iyi bir yaşam sürerek daha yüksek bir basamakta yeniden doğabilmek için değil, bu sürekli gidiş geliş döngüsünden, ölümle doğum arasındaki bu zincirden kurtulmak için uğraşır. Bu da Hintliler için kurtuluş demek olan *mokşa* dır. Etki tepki ilişkisi içindeki davranışlar *(karma)* yeniden doğuşu, yeni bir yaşamı hazırladığına göre, mokşa aynı zamanda karma'dan, etki tepki zincirine bağımlılıktan da kurtulmak demektir. Kurtuluşa götüren yolu seçen kişinin dünya işlerini bırakarak bir köşeye çekilmesi, yaşama isteğini, nefsini körletmesi gereklidir.

Kurtuluş için bu kadarı da yetmez. Ayrıca derin bir bilgi ve sezgi de ister. *"Yalnız geçici olmayanı bilen kişi, kurtuluşa ulaşabilir."*[26] Ve bu bilgi de Atmanla bir olmaktan başka bir şey değildir. Onun için şöyle denmiştir: *"O benim özümdür, ben ondan ayrılarak yine ona,*

özüme kavuşacağım." [27] Atman içimizde olduğuna göre gerçekte kendimizi feda etmeye gerek yoktur, bunun niçin böyle olduğunu anlayabilmek yeterlidir:

"Kim «aham Brahma asmi (ben Brahman'ım)» sözünün ne demek olduğunu anlamışsa artık kurtulmaz, çünkü o kişi çoktan kurtulmuştur: o kişi çokluktaki yanılgıyı görmüştür."[28] Yagnavalkya konuşmasını sürdürüyor, *"İsteksiz olan, isteklerden arınmış olan, artık isteklere doymuş olan, isteğini kendi içine çevirmiş olan kişinin özü artık dolaşıp durmaz: çünkü o Brahman'dır, Brahman'ın içinde erimiş çözülmüştür."* [29]

Burada bilgi kurtarıcı güçtür. Biz Batılılar için kişiliğimiz öyle değerli bir şey ki, ruhumuza ölümsüzlük kazandırmışız, oysa Hintlilerin kurtuluş öğretisinde kişilik korunmuyor yoklukta eriyip gidiyor:

"Akan ırmaklar denize kavuşunca nasıl yok olurlarsa, adlarını ve biçimlerini nasıl yitirirlerse, bilge kişi de onlar gibi yol alır, biçimden ve niteliklerden sıyrılarak, soyunarak her şeyin ötesinde olan tanrı bilgeliğine kavuşur, erer.”[30]

c) Upanişad Öğretilerinin Önemi

Kuşbakışı bir göz atarak en belirgin çizgilerini belirlemeye çalıştığımız Upanişad öğretilerini değerlendirmeye kalkıştığımız zaman, bir düşüncenin bütün öteki ayrıntıların yanında parladığını görürüz: Tanrının ve kişinin özde bir olduğu düşüncesi.

Bu düşünce üzerine ünlü İndoloji uzmanı, *Paul Deussen* şunları yazmıştır: *"Gelecek zamanların felsefeleri hangi yeni ve daha gidilmemiş yollardan giderlerse gitsinler, şu düşüncenin hiç bir zaman göz ardı edilemeyeceği daha şimdiden kesinlikle bellidir: doğadaki nesnelerin özüne inildikçe, gerçek daha yakından anlaşıldıkça filozofun önünde giderek açılan çözülememiş büyük bilmecenin çözümü, eğer bulunacaksa, doğanın gizinin içe-riden açıldığı, çözüldüğü yerde, yani içimizde bulunmalıdır."*[31]

Sezgiye dayanan bu tür düşüncelerin Batılı düşünürlere ilk bakışta sanıldığı kadar uzak olmadığını *Goethe* nin şu dizelerinden de anlıyoruz:

"Şaka sanmayın bu sözü:
Sürdüğünüz iz yanlış iz!
*Değil mi doğanın özü İnsanın gönlündeki giz?**

(*) "Ihr folget falscher Spur,
Denkt nicht, wir scherzen!
Ist nicht der Kern der Natur Menschen im Herzen?"

II. GELENEĞE KARŞI OLAN HİNT FELSEFESİ

Hint felsefesinin şimdi girmekte olduğumuz, ikinci önemli döneminin süresi üzerinde uzmanlar arasında bir görüş birliği yoktur. İÖ 500 yıllarında - yalnız Hindistan'da değil - bütün dünyada yeni bir çağın başladığı konusunda görüş birliği varsa da Hindistan'da bu çağın süresi söz konusu olunca görüşler ayrılmaktadır. 19. yüzyılda İÖ 500'den zamanımıza kadar olan dönem «Vedalar Sonrası Çağ» diye adlandırılırken [32] çağdaş araştırmacılar, bu çağın da dönemlere ayrılarak incelenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Son incelemelerde genellikle
İÖ 500'den İS 1000 yılma dek sürmüş olan döneme «Klasik Çağ» ve sonrasına da «Klasik Çağ Sonrası» denmiştir.[33] Köklü değişimlerin yaşandığı ve başka bir havanın estiği İÖ 500 yıllarını izleyen çağı daha önceki çağlarla karşılaştırdığımızda gözümüze çarpan gelişmeler şunlardır:

1. Upanişadların başlangıcına kadar olan Ve- dalar Çağında yerleşmiş, belirleyici ve ezici bir tek görüş, bir tek ses ağır basmaktadır. Bu çağdaki bütün düşünce akımları üstlerindeki Brahman dininin geniş çerçevesi dışına çıkamamışlardır. Eleştiri yüklü düşüncelerin sayısı Veda yazınında hiç de - az değildir. Ama öyle anlaşılıyor ki, kuşkular, eleştiriler, sapkın akımlar ya hep bastırılmış ya da yerleşik, egemen düşünce sisteminin çerçevesi içine alınarak eritilmiştir. Ancak şimdi, geleneğe karşı çıkan akımlar yandaş bularak öyle çoğalmış ve eleştiriler öyle ağırlaşmıştır ki bunları artık bastırmak olanağı kalmamıştır.

Bu düşünce akımlarının kimisi olumsuz ve uzlaşmaz bir tutum, kuşku ve alay dolu bir bakış açısıyla ilgi toplamış kimisi de özellikle maddeci ve kuşkucu bir yaklaşımı olan bağımsız ve tutarlı düşünce yapıları oluşturmuştur. Bunun da ötesinde, *Mahavira* ve *Buda (Buddha)* gibi yeni dinlerin kuruluşuna neden olan önemli kişiler sahneye çıkmış, ve bu dinler Brahman dininin yanı sıra bağımsız olarak gelişebilmişler ve felsefeye konu olabilecek düşünce yapılan geliştirmişlerdir. Artık bundan sonraki Hint düşünce tarihine bir tek dinin değil, pek çok dinin damgasının vurulduğunu görüyoruz.

2. İlahilerin ve Upanişadların ya hiç bilinmeyen ya da söylencelerin ağı içinde seçilemeyen yazar kişiliklerine karşılık bu yeni dönemde kişilikleri ve yaşam öyküleri az çok belli düşünürler ve yazarlarla karşılaşıyoruz.

3. Felsefe bir gizli öğreti olma niteliğini yitirmiş, yeni öğretiler geniş halk kitlelerine, özellikle şimdiye dek yüksek bilgilerin, düşüncelerin dışında bırakılmış olan aşağı kastlara da açılmıştır.

4. Bu yeni akımlarla gelen bir başka yenilik de öğretilerin artık bilginlerin ve rahiplerin ağır diliyle değil, halkın konuşma diliyle açıklanmış olmasıdır.

Vedaların yetkesini (otoritesini) tanımayan, onları Tanrıdan gelen bilgiler olarak görmeyen bütün düşünce sistemleri topluca ortodoks olmayan (Yunanca, *orthos:* doğru, *doxa*: görüş) ya da geleneğe karşı olan sistemler olarak adlandırılır. Bunların karşısında geleneğe bağlı (ya da ortodoks) olan, Vedalarla bağdaştırılabilen öğretiler vardır ve bunlar bu kitapta, Hint Felsefesinin III. bölümünde görülecektir.

Geleneğe karşı pek çok düşünce sistemi oluşmuştur. Bunlardan üçü ötekiler arasında sivrilmiş- tir, ve aşağıda yalnız bunlar incelenecektir: Çarva- ka'ların (*Charvakas*) maddeci felsefesi ve öteki iki yeni din, Caynacılık (Caynizm) ve Budacılık (Budizm). Bunlar içinde de Budacılık öteki akımları gerek önem ve gerekse yaygınlık bakımından geride bırakmış olduğu için daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.ÇARVAKALARIN MADDECİLİĞİ

Çarvaka (*Charvaka*) adının bu akımı başlatan kişinin adı mı olduğu yoksa başka bir kökten mi geldiği bilinmiyor.[34] Bu ad altında toplanan düşünürler yalnız Brahman dininin değil, her türlü dini inancın karşısına çıkarak, maddeciliği yücelten ve tüm varoluşu madde olarak gören ve her türlü duygu ve düşünceyi maddeye dayandıran yeni bir görüşle ileri atıldılar.

Dini ve rahipleri aşağılayarak alaya aldılar, maddi olmayan hiç bir gerçek tanımadıkları gibi felsefe ve dinden kaynaklanan düşünceleri de madde ötesi saçmalıklar diye küçümsediler.

Çarvakaların öğretilerini, görüşlerini derli toplu olarak zamanımıza taşıyan bir kaynak yoktur. Bunlar pek çok metinlere dağılmış olarak günümüze ulaşmıştır.

Şu dizeler bu akımın en ünlüsü olan *Brihaspati*'den kalmıştır:

"*Atalarımıza adanan bağışlar*
Brahmanlarımızın kesesine dolar
Vedaların üçünü de uyduranlar
Yalancılar dolandırıcılar onlar"[35]

Atman öğretisi de bir aldatmaca olarak değerlendirilir. Dört öğeden (eleman) oluşan madde dışında bir ruh olamaz. Madde ötesini reddederek kendilerinden önceki bütün Hint düşünce geleneğini karşılarına alan Çarvakaların ahlak anlayışı da gelenekle bağdaşmaz; daha doğrusu onlar gelenekçi ahlak yasalarını da tanımazlar ve onlara göre en yüce amaç yaşamın tadını çıkarmaktır.

Bir başka ünlü metinde kuşkucu ve maddeci bir düşünür, bir prense şöyle sesleniyor:

"*Ey Rama! Gereksiz kurallarla tatlı*
canını niçin sıkarsın!
Bunlar aymazları, kafasızları kandırmak
için değil mi?
Acırım, saçma kurallara uymak için
yırtınanlara

Zevk almak istemiyorlar, uçup gidiyor
verimsiz yaşamları
Atalara ve tanrılara adanan kurbanlara
da yazık!
Boşa giden kurbanlar! Tanrılar, atalar
yemek yiyebilir mi!
Birileri burada tıkınırken, onlara sanki
bir şey mi kalır ?
Brahmanlara sunulan yemek, atalara
ulaşır mı hiç?
Kurnaz rahipler işlerine gelen kurallar
koymuşlar, ve derler ki:
'Neyin varsa ver, tapın, dua et,
bu dünya yalan!'
Ey Rama! Öbür dünya yalan, tapınmak,
yalvarmak saçmalık
Yaşamın tadını çıkar, sakın o palavralara
kanma!"[36]

Yukarıda adı geçen Brihaspati ise sözü kısa kesiyor:

"Ye iç bol bol, eğlen, borçlan!
Ömür kısa - Hoşça geçir gününü.
Verilmişken tatlı yaşam,
Giden gelmez - düşünme hiç ölümü!" [37]

Yaşamdaki acıların nasıl değerlendirileceği konusunda da Çarvakalar gerek kendilerinden önce ve gerek kendilerinden sonra gelenlerden kesinlikle ayrılırlar. Yaşam acılarla dolu diye zevk almak istemeyen kimseye iyi gözle bakmazlar:

"Duyularla tad alarak canlanır ölümlüler
Acıyı tatmamak için kaçanlarsa deliler
Aklı başında olan kimse bu dünyadan kaçmaz
Beyaz pilavda çeltik bulursa kusura bakmaz" [38]

Çarvakaların görüşlerinin büyük bir ilgiyle karşılanmasına şaşmamak gerek! Kitlelerin, Çarvakaların konuşmalarını dinleyebilmesi ve tartışmaları izleyebilmesi için büyük toplantı salonları bile yapılmıştı.[39]

Hint halkının yaradılışına ters düşen bu tür öğretiler uzun süre ayakta kalamazdı. Çarvakalar, Brahman dinine yönelttikleri yıkıcı eleştirilerle başka dinlerin ve görüşlerin doğabilmesi ve gelişebilmesi için elverişli bir ortam hazırladılar. Yeni dinlerin kurucularının Brahman rahipleri kastı içinden değil, Kşatriyalar (savaşçılar kastı) içinden çıktığı görülüyor. Yeni dinler bütün kastlara açıldılar ve kurulu dini düzene karşı çıkanların kuşkuculuğundan, eleştirilerinden de yararlandılar.

2. MAHAVİRA VE CAYNACILIK

Caynacılığın (Caynizm, Jainism) kurucusu olan ve adı «ulu er» anlamına gelen *Mahavira*, bir söylentiye göre İÖ 599 yılında, bir başka söylentiye göre de İÖ 549 yılında zengin ve iyi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ana ve babası genedoğumu bir uğursuzluk sayan ve kendini öldürmeyi bir çıkış yolu olarak gören bir inanca bağlıydı. İnançları doğrultusunda ölüm orucuyla yaşamlarına son verdiler. Bu olayın etkisi altında kalan Mahavira dünya zevklerine sırtını çevirdi ve gezgin bir çileci olarak bir dini akım başlattı. Yetmiş iki yaşında öldüğünde izdeşlerinin sayısı on dört bin'i bulmuştu. [40] Caynaların inancına göre Mahavira dünyaya belirli aralıklarla gelen kurtarıcılardan, *«cina'lar»dan* (*jinas*) biriydi ve Mahavira'dan önceki son «cina» ondan aşağı yukarı 250 yıl önce gelmişti. Belki de bu kişi gerçekten yaşamış ve Cayna dinine adını vermiştir.[41]

Mahavira'yla ilgili bize kalan belgelerin en eskileri onun dünyadan ayrılışından ancak 1000 yıl sonra yazılanlardır. Aradan geçen bu uzun süre içinde Caynalar pek çok kollara ayrılmışlardı. Bunların en önemlilerinden biri beyaz giysiler giyen *«Ak Giyenler»* ve biri de *«Hava Giyenler»* idi. Bu sonuncular adlarından da anlaşıldığı gibi çırılçıplak gezerlerdi. Bu bölünmeleri başka bölünmeler de izlemiştir, ancak bu kolların hepsi de öğretilerinin temelini Mahavira'ya dayandırırlar.

Caynaların kurtuluş öğretisine gelince, bu şöyle: Dünya, kuruluşundan beri canlı bir öz olan *«civa»dan (jiva*) ve cansız maddelerden, *«aciva»'dan* (ajiva) oluşur. Civa'lar doğaları gereği tüm bilgiyi, erdemi ve sonsuz mutluluğu içerirler. Bu özelliklerini açıkça gösterememelerinin nedeni ise daha baştan, türlü türlü maddelerle kirlenmiş, bulanmış olmalarıdır. Civanın her hangi bir işe başlaması, o işe bulaşmasına ve yeni maddelerle kirlenmesine yol açar. Böylece gerçekte kusursuz ve ölümsüz olması gereken civa'lar (ruhlar) ölümlü, maddi vücutlarla bağlanmış olurlar. Civanın bu maddeye bağ- lanmışlık durumundan kurtuluşu ancak kirli maddelerden, aciva'lardan arınmasıyla ve yem kirlenmelerin önlenmesiyle sağlanabilir. Bunu başarmanın yolu ise kirletici maddelerin alınmasının azaltıldığı sıkı perhizlerden, ve kirlenmenin önüne geçilebilmesi için katı din kurallarına kesinlikle bağlı çileci ve erdemli bir yaşam sürmekten geçer.

Cayna andı; verilmemiş olanı almamak, dünya zevklerinden vazgeçmek, ve özellikle yaşayan hiç bir şeyi öldürmemektir. Bir Cayna, hayvan kesemez, kurban edemez, sudaki görülmeyen küçücük canlıları yutmamak için içme suyunu süzer, solurken görünmeyen canlılar içine girmesin diye yüzüne bir peçe takar, kazayla bir canlıyı ezmemek için ayağının önündeki yerleri süpürür.[42]

Bu gibi kurallara sıkı sıkıya bağlı kalınamaması doğaldır. Mahavira'nın katı öğretisi yüzyıllar boyunca çeşitli değişimlere uğramış, yumuşatılmış, kimi zaman da yanlış yorumlanmıştır.

Katı ve kapalı öğretilerini saldırılara karşı savunmak için Caynalar çok ince bir tartışma ve kanıtlama yöntemi geliştirdiler. Bunun en yetkin örneğini, mantığın bir tür görecelik kuramı (rölativite teorisi) olan *Syadvada* oluşturur. [43] Bu ilginç kuram çok benzer bir biçimde bir sonraki bölümde incelenecek olan Budacı mantıktaki «çoklu değilleme»de yine karşımıza çıkacağı için burada ayrıntılara girilmeyecektir.

Öğretilerinin ve ahlak yasalarının katılığından ötürü Caynacılık geniş kitlelere yayılamadı. Caynalar hep seçkin bir azınlık olarak kaldılar. Bugün bile Hint toplumunda çoğunlukla önemli yerlerde bulunan Caynaların sayısı 2 milyona yakındır.[44]

Caynacılığın Hint düşünce yaşamına etkisinin derin olduğunun bir göstergesi de *Mahatma Gand- hi'n*in *«ahimsa»* - yaşayan hiç bir canlıyı öldürmeme - ilkesini benimsemiş ve bunu siyasi yaşamının temel ilkesi yapmış olmasıdır.

3. BUDACILIK

a) Buda'nın Yaşamı

Bugün yeryüzünün en yaygın dinlerinden biri olan *Budacılığın* (Budizm, Buddhism) kurucusunun yaşamöyküsü üzerine - İsa'nın yaşamöyküsünde olduğu gibi - doğrudan doğruya çağdaşlarından ve onu görenlerden kaynaklanan hiç bir belge yoktur. Ne var ki, böyle belgelere ya da sözlü kaynaklara - İncil'de olduğu gibi - dayandığı belli olan birtakım bilgiler günümüze ulaşmıştır. Buda'nın ardından, ona inananların ve izdeşlerinin hayranlıklarını dile getiren söylencelerle ve menkıbelerle örülmüş örtüyü kaldırarak tarihi gerçeği aramak oldukça güç, belki de hiç bir zaman başarılamayacak bir iştir.

Bu kaynaklardan şu bilgiler elde edilebilir: Buda İÖ 560 yıllarında Himalayaların güney eteklerinde küçük bir ülke olan Kapilavastu'da, bu ülkenin beyinin (ya da kralının) oğlu olarak dünyaya geldi. Kralın adı Şakya (Shakya) soyundan *Shuddhodhana*'ydı, takma adı da *Gautama*'ydı.

Oğluna ise »amacına ulaşan« anlamına gelen *Siddharta* adını koydu. Sonraları ona pek çok onurlandırıcı adlar takılmıştır. «Aydın» anlamındaki *Buda (Buddha)* adını ise aydınlandıktan sonra kendisi almıştır.[(45)]

Budacı yazında Buda'nın doğuşunu çok renkli ve süslü olarak betimleyen gerçeküstü öykülerden buraya yalnızca kraliçe annenin görmüş olduğu olağanüstü bir düşü aktaralım: Kraliçe dört kral tarafından gümüş dağdaki gümüşten bir saraya kaçırılmış; orada gördüğü gümüşten hortumuyla bir lotus çiçeği tutan beyaz bir fil, üç kez onun çevresinde döndükten sonra sağ yanından yanaşarak kucağından içeri dalmış ve karnına girmiş. Kral altmış dört bilge Brahman çağırarak bu düşün yorumunu istemiş. Onlar da kraliçenin düşünü şöyle yorumlamışlar: "Kraliçe bir oğlan doğuracak, bu çocuk büyüdüğünde babasının evinde kalırsa dünyaya egemen büyük bir hükümdar, yok eğer, babasının evini bırakıp giderse dünyanın yüzünden bilgisizliğin peçesini kaldıran bir ermiş olacak."

Kral baba oğlunun dünyaya sırt çevirmiş bir bilge olmasını istememiş, sarayda kalıp ileride kendisinin yerine geçmesini ve ülkeyi

yönetmesini uy- gun bulmuş. Bu yüzden de oğlunun zenginlik ve bolluk içinde eğlenerek büyümesini sağlamış ve dünyadaki yoksulluğu, acıları ondan gizlemek için elinden geleni yapmış.

Tüm önlemlere karşın, Siddharta bir gün koruda arabayla gezerken ölüme çok yaklaşmış, titrek bir ihtiyar, ikinci gezintisinde tir tir titreyen ateşli ağır bir hasta ve üçüncüsünde çürüyen bir ceset; ve son gezintisinde de dünyadaki acıların ötesine geçtiği yüzünden okunan bir derviş görmüş. Yaşlılığın, hastalığın, ölümün ve acının bu görüntüleri genç adamı derinden etkileyerek, sarsmış. Saraydaki zenginlik, bolluk içindeki eğlenceli yaşamdan tiksinmiş, rahatı huzuru kalmamış. Gerçeği ve acılardan kurtulmanın yolunu bulmak için yalnız başına bir çileci olarak yaşamaya ve varını yoğunu, taht üzerindeki hakkını bırakmaya karar vermiş; ve bir gece, geceyarısı, uyumakta olan karısını ve yeni doğmuş oğlunu terk ederek saraydan çıkıp gitmiş.

O gece içinde çok yol almış ve sıkı bir çileci yaşam sürüp derin düşüncelere dalabilmek için Uru- vela adındaki bir yerde yerleşmiş.

Kendisini sıkıntıya sokmakta ve çilelere katlanmakta o kadar aşırı gitmiş ki bir süre sonra bir deri bir kemik kaldığı gibi saçları da tutam tutam dökülmüş. Böyle kendi kendini üzmenin, sıkmanın sınırına gelince bu yolla hiç bir yere varamayacağını iyice anlamış. Çileciliği bırakmış. Büyük bir ağacın gölgesi altına oturmuş ve gerçek aydınlanmaya kavuşmadan buradan kalkmamayı kafasına koymuş.

İşte burada aydınlanmış. Olağanüstü keskin bir biçimde canlıların sonsuz bir döngü (çark) içinde doğup, büyüyüp, öldüğünü ve sonra yeniden doğduğunu görmüş. Niçin, diye kendi kendisine sormuş, niçin yeryüzündeki bu bitmez tükenmez acılar, sıkıntılar her yeni doğumla yenilensin? Bu dönüp durmaya bir dur demenin, bu zinciri kırmanın bir yolu yok mu? Aydınlığa çıkmak için gece gündüz demeden haftalarca kendisiyle boğuştuktan sonra, öğretisinin özünü «*Dört Yüce Gerçek*»te toplayarak özetlemiş.

— Yaşam acıdır (üzüntüdür, ıstıraptır).

— Acıların (üzüntünün, sıkıntının) kaynağı doyumsuz istekler, tutkulardır.

— Tutkulara bağımlılıktan kurtulan kişi kur- tulur, ölüm doğum döngüsünün dışına çıkar.

— Kurtuluşa götüren yol ise «*Sekiz Basamaklı Yüce Yol*»dur; *doğru inanmak, doğru düşünmek, doğru konuşmak, doğru davranmak, doğru yaşamak, doğru yönelmek, doğru kavramak, doğru erişmek.*

Böylece Siddharta yedi yıllık yoğun bir arayış ve çaba sonunda aydınlığa kavuşmuş ve *Buddha* olmuş, sonra da öğretisini insanlara ulaştırmak, yaymak için yollara düşmüş. Seksen yaşında ölünceye dek gezgin bir bilge, konuşmacı, öğretmen, ve bir yardımsever olarak Hindistan'ın bütün kuzeydoğusunu bir baştan bir başa dolaşmış. Öğrencileri-
nin, izdeşlerinin sayısı gün geçtikçe artmış, ünü yayıldıkça yayılmış. Sayısız öyküde insanlara nasıl yol göstermiş olduğu anlatılır.

Bir gün ülkesine ve babasının sarayına da uğ- ramış, aradan geçen bütün bu uzun süre içinde kendisine sadık kalmış olan karısını kutsamış, ve bu arada büyümüş olan oğlunu da örgütüne alarak yine yola koyulmuş.

Sevgili öğrencisi *Ananda* nın kolları arasında ölmüş, söylenceye göre o sırada gökten çiçekler yağmış ve bir musiki işitilmiş. Buda'nın son sözleri ise şunlar olmuş:"*Burada duran her şey ergeç çözüşür. Kurtulmaya bakın, durmayın*!"

b)Buda'nın Öğretisi

Kaynaklar

Buda'nın öğretisi üzerine bilgilerimiz ancak daha sonraki yüzyıllarda derlenmiş ve daha da sonra yazıya geçirilmiş olan [46] metinlerin toplandığı üç *Pi- taka'*ya (üç sepet) dayanır. Araştırmacılar, büyük bir olasılıkla Buda'nın gerçek öğretisi olduğunu sandıkları özgün görüşleri bu derlemelerden yola çıkarak, daha sonraki değişmelerden ve eklentilerden ayıklamayı başarmışlardır. Sanskritçenin Pali lehçesinde yazılmış olan Pitaka'ların en iyi korunmuş ve gerçek öğretiye en yakın metinler oldukları anlaşılmaktadır. Bizim, ayrıntılara dalmayacak olan incelememizin bu bölümünde, önce Buda'nın gerçek öğretisi anlatılmaya çalışılacak; daha sonra Budacılığın tarihine ve yayılışına bir göz atılacak

ve son olarak da sonradan gelişen başka Budacı öğretilere ve akımlara yer verilecektir.

Tanrıtanımaz Bir Din

Bir Budacının inancının temelini yukarıda sözü edilmiş olan «Dört Yüce Gerçek» oluşturur. Budacı inanışın dayandığı bu kısa ve özlü sözlerde Tanrı adının geçmediğini, yalnızca insanların, daha doğrusu tüm canlıların yaradılışları gereği çektiği acıdan, sıkıntıdan söz edildiğini görürüz. Budacılık gerçekten de, hiç olmazsa ilk biçimiyle, *tanrıtanımaz (atheist)* bir dindir. Avrupa'da, Hıristiyan bağnazlığının egemen olduğu bir çağda güçlenmiş olan «Tanrıcılık (Theism)» akımına göre, Tanrının bir kişiliği olduğuna inanmak din tanımıyla özdeşleştirilmiş, din sayılmıştır. Böyle bir tanımın dar bakış açısından bakanlar için tanrıtanımaz bir din bir saçmalıktan, bir çelişkiden başka bir şey olamaz.

Oysa Budacılık ve tanrıtanımaz başka dinler (örneğin Caynacılık) bu din tanımının çok dar tutulmuş olduğunu bize göstermektedir. Bu dinler, yeryüzünün geniş bölgelerinde, bir ahlak yasası koyan, insanı olgunlaştıran, yücelten, genedoğum, kurtuluş ve gerçeğe ermek gibi inançlar aşılayan, ancak tanrı kavramını tanımadığı için de «tanrıtanımaz» olarak nitelenen dinler olabileceğinin kanıtıdırlar.[47]

Bu dinlerin değişik toplumlarda gelişme ortamı buldukları zaman kutsal yazıları, rahip ve keşişleri, manastır ve tapınakları, tapınış biçimleri ve törenleriyle Hıristiyanlığa ve öteki tanrı tanır dinlere pek çok bakımdan ve kimi zaman da şaşırtıcı biçimde benzediği göze çarpar. Ne var ki, Budacılık, bir süre sonra gerçek öğretiden saparak, Buda'nın bir tanrıymışçasına yüceltilmesiyle, tanrı tanır bir din görünümünü almıştır.

Buda'nın kendisinin tanrılaştırılmaya kesinkes karşı olduğunu elimizdeki belgelerden anlıyoruz.

Tumturaklı konuşmasını bilen bir kimse Buda'yı överek göklere çıkarınca ve ona *"Ey bilgelerin en bilgesi"* deyip durunca, Buda: *"Ağzından çıkan sözler büyük ve tumturaklı... Sen geçmişin bütün bilgelerini tanıdın mı?... Onları anladın mı?... Ya geleceğin bilgelerini tanıdın mı?.."*

Bu sorulara olumlu bir yanıt alamayınca, bu kez:

"Hiç olmazsa beni gördün. Ama beni tanıdın mı? Beni gerçekten anladın mı?" diye sormuş, ve adam ne diyeceğini iyice şaşırınca, Buda şunları eklemiş:

"Öyleyse sözlerin niye böyle büyük ve tumturaklı? Niye kendini tutamayıp övgü şarkılarına başlıyorsun?" (48)

Buda her türlü gösterişi ve töreni de hiçe saymıştır. O yalnız insanın kişiliğine ve davranışına değer verirdi. Bir gün bir Brahman ona Gaya'nın kutsal suyunda yıkanmak için oraya kadar gitmeyi önermiş.

Buda demiş ki: *"Burada yıkansana, ey Brahman! Yaradılmış her şeye aynı saygıyı göstersene. Doğruyu konuşmuşsan, bir canlı öldürmemişsen,*
sana verilmemiş olanı almamışsan, erdemli olmayı bilmişsen, - o zaman, Gaya'ya gitmeye ne gerek var? Her su sana Gaya'dır!" (49)

Dharma

Buda, anlaşıldığına göre, "var oluş sonlu mu, sonsuz mu?", "Zamanın bir başı sonu var mı?" gibi soyut soruları, öğretisiyle doğrudan doğruya ilişkili görmeyerek geri çevirmiş, yanıtlamamıştır. Bilinmeyen her şeyin çözümünün, her sorunun yanıtının Tanrı esini Veda'larda bulunacağına inanan, çok bilmiş Brahman rahiplerini alaya almıştır. Başlangıçtaki biçimiyle Budacılık, evrenin ne olduğu ve nasıl oluştuğu üzerine gelişkin ve kesin düşünceler ortaya atmaktan çok uzaktır.

Varoluşu birleşerek oluşturan en son ve en küçük parçacıklara *dharma* adı verilir. Sayısız dharma vardır. Dharma'dan tam olarak ne anlaşılması gerektiği üzerinde Budacı okullar arasında bir görüş birliği yoktur. Yalnız şurası bellidir: Dharma deyince canlı bir öz, bir ruh ya da canlılık anlaşılmaz, dharma'lar cansız parçacıklardır. Canlı ve cansız bütün yaratıkların, dağların, taşların, vb. böyle küçücük cansız dharma'ların bir araya gelmesiyle oluştuğu kabul edilir. Demek ki tüm varoluş küçücük dharma'lardan oluşmuş bir görüntüdür.

Bir dharma ayrıca sürekli ve kalıcı bir şey de değildir, oluşan, sonra yine hemen yok olan kısa süreli bir görüntüdür. Sürekli, kalıcı bir varlık ise hiç yoktur ve olmamıştır. Yalnızca sürekli bir çevrim ve
akış, dharma'ların kesintisiz bir oluş ve yok oluş sü- reci vardır. Her varlık geçicidir ve bir an için parlar ve parlayarak algılandığı anda yine sönerek geçmişte kalır. Yalnız içinde yaşadığımız şimdiki an gerçektir,

ve evren sürekli yinelenen «şu ambardan, «geçiciliğin sürekliliğinden» başka bir şey delildir. [51]

Bu durumda kalıcı bir kişilik, benlik de olamaz. Bilincimiz, duygularımız, ruhumuz her an yeniden oluşur ve çözülür. Zihindeki düşünce ve duyguların oluşma ve çözülme hızı, birbirlerini izlemeleri, çağrıştırmaları sanki kalıcı ve sürekli bir benliğimiz. kişiliğimiz varmış duygusuna kapılmamıza yol uçarak bizi yanıltır. [52]

Bu bakış açısı bizim alışmadığımız bambaşka bir zaman anlayışını da içermektedir. Geçmişten, «şimdiki zaman» dediğimiz içinde bulunduğumuz şu an'a gelerek geleceğe uzanan, kesintisiz bir akış, bir süreklilik olarak algıladığımız zaman kavramı Budacılara göre bir akış değil, yalnızca kısa kısa anların art arda dizilmesidir. Kalıcı bir şey olmadığı gibi bizim anladığımız anlamda bir tarih, bir geçmiş de yoktur. Buda da, böyle bir anlayışla geleneği ve geçmişin birikimini önemsememiş, geleneğe bağlı olduğunu göstermeye büyük önem veren Hint düşünürlerinin tam tersine, neredeyse hiç bir zaman, hiç bir konuda geleneklere dayanmamıştır.

Budacı düşüncenin bir koca yokluk üzerine kurulduğu anlaşılıyor. Tanrı yok, yaratıcı yok, yaradılış yok, benlik yok, kalıcı bir varlık yok, ölümsüz bir
ruh yok... Ünlü bir Rus araştırmacı bilgin Budacılığın temel öğretisini şöyle özetlemiştir: *"Var olan bir şey yok, sürekli olan bir şey yok, dünyada mutlu olunacak bir şey yok"*[53] Ancak, buradaki "mutlu olmak" sözünden bizim dışımızdaki varlıkların bize verdiği mutluluk anlaşılmalıdır, yoksa bir Budacı için pekâlâ, ileride göreceğimiz gibi, kalıcı bir kurtuluşun tattırdığı bir mutluluk duygusu vardır, ne var ki, bunda da bir tür "yokluk tadı" yok değildir.

Etki Tepki Yasası, Genedoğum, Nirvana

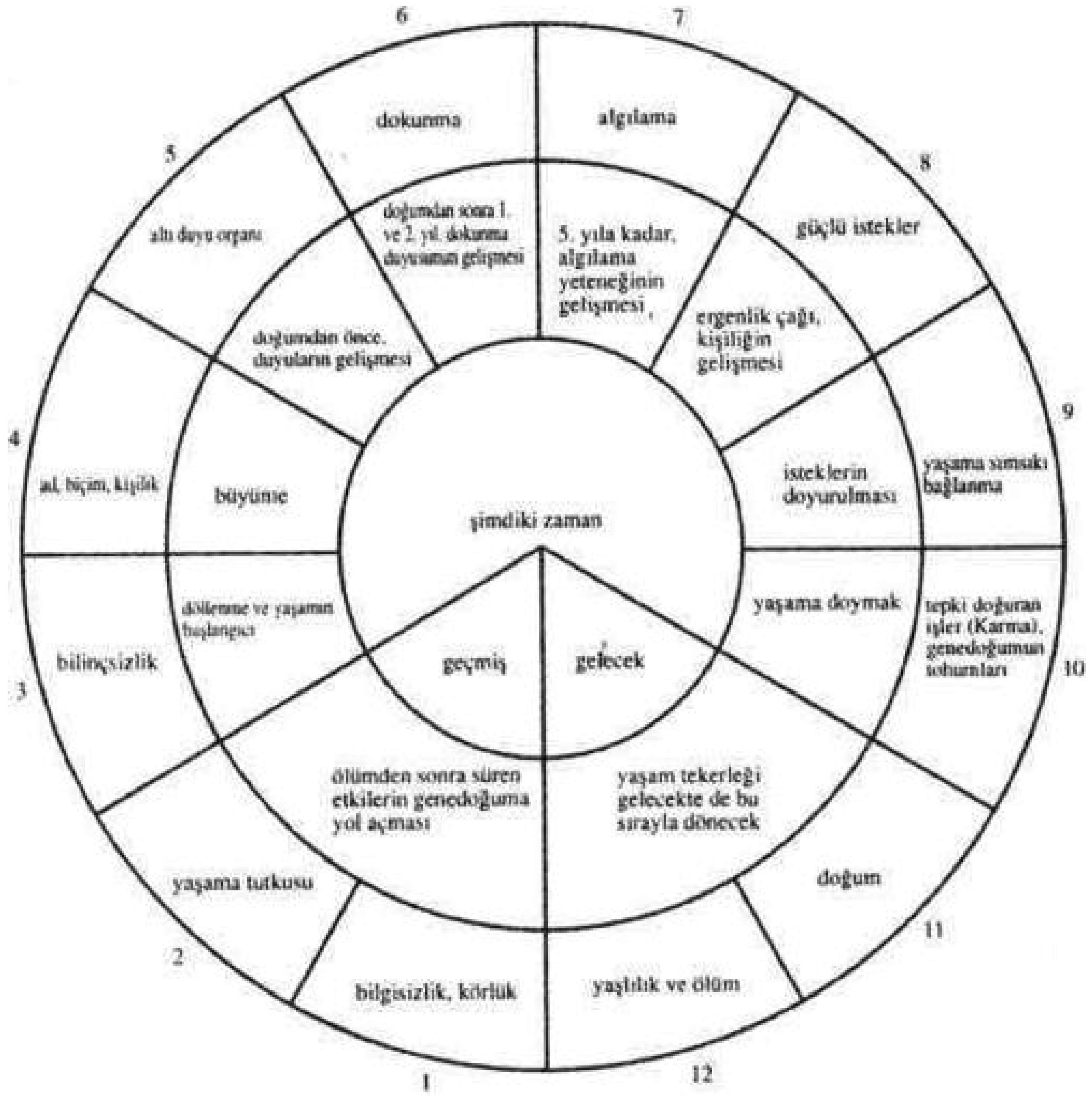
Dharma'nın oluş ve yok oluş süreci rasgele ve kuralsız olmayıp bir neden sonuç ilişkisine sımsıkı bağlıdır (ve bu bakımdan bu kuram Yunan atom kuramlarına benzemez). Her dharma kendisinden önceki başka dharma'ların oluşturduğu koşullar ve ortam içinde bir kurala bağlı olarak ortaya çıkar. Etki tepki yasasıyla her şey birbirine kaçınılmaz bir ilişkiler ağıyla bağlanmıştır. Budacılıkta kalıcı olan bir

şey varsa işte o da var oluşun bu yasasıdır. Belki kavram karmaşasına yol açılacak ama yine de şunu belirtelim: Budacı yazında bu yasaya da «*dharma*» denir. Etki tepki yasası (dharma) dünyadaki olaylar için geçerli olduğu gibi davranışlarımızı da düzenler. Böylece bu yasa bir tür ahlak yasasına dönüşerek erdemli davranışlara dayalı bir toplum düzeninin temelini oluşturur.

Ana kavramlarıyla Buda'ya dayanan (54) ünlü «Yaşam Tekerleği»yle Budacılar, her türlü oluşuma yol açan etki-tepki zincirini «On İki Katlı Yasa» olarak açıklamışlardır. (55)

Yaşam tekerleğiyle ilk kez karşılaştığımızda tekerleğin üzerine serpiştirilmiş kavramlar arasında kolay kolay bir ilişki kuramayız. Bunun bir nedeni, örneğin, tekerleğin dış bölümünde göze çarpan kişilik, doğum, bilgisizlik gibi bizim başka bağlamlar içinde gördüğümüz kavramların ilk bakışta ne olduğunu anlayamadığımız bir ilişkiyle sıralanmış olmasıdır. (56) Yine de, yaşamın sürekli bir dönüşümden oluştuğu düşüncesini ilk bakışta çıkarmak pek güç olmasa gerek.

Geçmişte (1 ve 2), Dört Yüce Gerçeğe göre tüm yaşamın ve acıların tek nedeni olan bilgisizlik ve bilgisizlik yüzünden oluşan bağımlılık ve tutsaklık yani tutkular, dürtüler ve doyumsuzluk, etki tepki süreci içinde yeni bir varoluşun, yeni bir yaşamın, yeni acıların tohumunu eker.

1
bilgisizlik, körlük
ölümden sonra süren etkilerin genedoğuma yol açması
2
yaşama tutkusu
3
bilinçsizlik
döllenme ve yaşamın başlangıcı
4
ad, biçim, kişilik
büyüme
5
altı duyu organı
doğumdan önce, duyuların gelişmesi
6
dokunma
doğumdan sonra 1. ve 2. yıl dokunma duyusunun gelişmesi
7
algılama
5. yıla kadar, algılama yeteneğinin gelişmesi
8
güçlü istekler
ergenlik çağı, kişiliğin gelişmesi
9
yaşama sımsıkı bağlanma
isteklerin doyurulması
10
tepki doğuran işler (Karma), genedoğumun tohumları
yaşama doymak
11
doğum
yaşam tekerleği gelecekte de bu sırayla dönecek
12
yaşlılık ve ölüm
şimdiki zaman
geçmiş
gelecek

Şimdiki zamanda (3 - 9) yaşam tekerleği döner. Bir döl, dölyatağına düşerek gelişmeye başlar, kendisini bilmez (3), Ana karnında gelişen dölüt (cenin) kendine özgü bir biçim ve nitelik kazanır (4), duyu organları yavaş yavaş oluşur (5). (Hintlilere göre duyuların sayısı altıdır, bizim saydığımız beş duyuya düşünmeyi de eklerler.)

Yeni doğan canlı önce dokunarak (6) sonra duyarak ve algılayarak (7) içinde yaşayacağı çevreyle ilişki kurar.

Çevreyle kurulan ilişki sonunda yeni istekler, tutkular belirir ve türlü türlü nesnelere karşı açlık başlar. (8) Bu tutkuların dürtüsüyle büyüyen canlılar dünyaya bulaşır ve iyi yaşamak için çalışıp çabalarlar. (9)

Böylelikle yeni bir ortam yaratılır, türlü türlü işler (karma) etki-tepki yasasıyla (dharma) yeni oluşumları ve gelişimleri başlatır. (10)

Ve bu döngü yeni canlının yine en baştan doğum (11) yaşlılık ve ölüme (12) giden aynı yoldan geçeceği gelecekte (11 ve 12) kapanır ve orada yine en baştan başlar.

Öteki Hint öğretilerinde ve dinlerinde de üzerinde durulan genedoğum inancı, Buda'nın yıkmadığı bir inanç olarak kalmıştır. Genedoğum onun için etki tepki yasasının kesinkes geçerli olmasının doğal bir sonucudur. Ancak genedoğum inancı sürekli bir benlik, ölümsüz bir ruh olmadığı düşüncesiyle bağdaştırılabilir mi? Şimdi yapılan işlerden etkilenerek biçimlenen ruhun genedoğumdan sonra yine aynı ruh olacağı söylenebilir mi?

Uzun bir süre Batılı araştırmacılar tam bu noktada Budacı öğretinin tutarsız bir yanını, bir çelişkisini yakaladıklarını sandılar. Budacılar içinse burada böyle bir çelişki yoktur.

Bir Budacı genedoğumdan söz ettiği zaman, yeni doğan bir canlının öyle değil de böyle oluşunun kendi "suçu", daha önceki yaşamlarındaki etkinliklerinin (karma'sının) bir sonucu olduğunu söylemez - söylese, bu insanın kalıcı bir benliği olduğu anlamına gelirdi - ancak, karmaşık bir ilişkiler ağı içinde, türlü türlü olaylar ve etkilerle biçimlenen bir canlının kendisine örülmüş olan ağlardan, ilişkilerden ayrı ve bağımsız olduğunu da söylemez.[57] Gerçekte eski ve yeni "ruh" diye ayrım yapılarak sorulmuş bir soru, kişilik her an yok olup yeniden doğduğuna göre bir Budacı için anlamsızdır.

Genedoğuma götüren neden sonuç zinciri, gerçekte zaman, yer ve kişi bakımından belirlenmiş- lik, seçilmişlik ve yazgı olmadığına göre, belirli bir kişiyi ve belirli bir yaşamı değil, ayrı ayrı dhar- ma'ları etkileyerek yeni doğumlara, oluşumlara yol açar.

Yaşam acı olduğuna göre, şimdi en önemli soru soruluyor: Acılara yol açan bu sonsuz ve kısır döngüden nasıl kurtulmalı?

Yukarıdaki tekerleğe göre bu döngünün nedeni "tutkular" bunun da nedeni "bilgisizlik 'tir. Şimdi biz insanlar, tüm tutkulardan, kızgınlıklardan, isteklerden arınabilsek, geçici isteklerle yanıp tutuşarak sürekli koşuşup durmasak, nesnelerin çekiciliğine tutulmasak, yaşam tekerleğini çeviren gerçek nedeni gören bir aydın, bir bilge, bir ermiş ola- bilsek o zaman bu sonsuz dönüşün dışına çıkıp bağımsızlaşabilir, kurtulabilirdik.

Ya o zaman ödülümüz ne olurdu? Ne ölümsüzlük ne ruh ne cennetle cehennem ne de avunulacak bir şey olmadığına göre kurtulan bir kişi ne elde eder?

*Nirvana'y*ı.

Sözcük anlamı aşağı yukarı şöyle: bir alev sönünce ortaya çıkan durum. Bir alev sönünce geriye ne kalır? Hiç! İşte bu koca hiçlik Nirvana kavramının anlamıdır. Buda'nın kendisi bu durumu bir kimsenin her türlü tutkusundan arındığı ve ölüm doğum döngüsünden kurtulduğu durum, yani dinginlik (iç barış) olarak nitelemiştir. Bu bize belki büyük bir ödül gibi gözükmeyebilir ama Buda'ya göre bir insanın erişebileceği tek ve biricik şey de budur.

Budacı yazında sonraları Nirvana kavramına türlü türlü yorumlar ve açıklamalar getirilmiştir. Sonradan gelişen Budacı din, Nirvana'yı - birazına bu dünyada yaşarken, birazına da öldükten sonra öbür dünyada kavuşulabilecek - bir mutluluk yaşantısı olarak tanımlamıştır. Köktenci ya da bozulmamış Budacılıkta ise Nirvana kesin bir hiçlik kavramıdır.

Nirvana, üzerinde hiç bir şey söylenemeyecek, hiç bir sözcüğe sığdırılamayacak bir kavramdır. Bu yüzden Budacıların Nirvana'dan ne anladıklarını ne kadar açıklamaya çalışırsak çalışalım okuyucu-
yu yeterince aydınlatanlayız, çünkü - tüm öteki Hint bilgelik öğretilerinde olduğu gibi - sezerek ve içe dalarak (meditasyonla) yol almadıkça, ona ermedikçe O'nu kavrayamayız.

Doğru Davranış Yasası

Doğru ve erdemli bir yaşam ile ilgili görüşlerini özetlemesi istenince Buda kurtuluşa götüren yolda, şu beş yasağı koydu:

1. *Öldürme!*
2. *Verilmeyeni alma!*
3. *Yalan söyleme!*
4. *İçki içme!*
5. *Beline hakim ol!* (58)

Buda’nın yasaklarının sayısı Musa'nın On Emrinin yarısıdır, ama öyle geniş kapsamlıdır ki, bunlara uymak belki de On Emre, uymaktan çok daha güçtür. (59)

Budacılığın Caynacılığa, öğretisi bakımından pek benzemediği halde koyduğu davranış yasası bakımından çok yaklaştığını görüyoruz. Ayrıca bu beş yasakla getirilen anlayışın Hıristiyanlığın ahlak anlayışına da ters ve uzak olmadığı hemen görülüyor. Buda da bir gün şöyle dememiş miydi: *"Kızgınlık tatlılıkla yok edilir. Kötülük iyilikle... Nefret nefretle yok edilemez! Nefret sevgiyle yok edilir...!"* (60)

Budacılığın Hıristiyanlığa benzeyen bir başka yanı da Buda'nın da İsa gibi bütün insanlara, her kesime, tüm uluslara seslenmiş olmasıdır. Her iki din de uluslarüstüdür. Buda aşağı kastların kurtuluşa daha uzak oldukları gibi bir görüşü kesinlikle ileri sürmemiştir. Ne var ki Kast düzenini yıkmak için köklü bir girişimde bulunduğu da söylenemez; yalnız demiştir ki: *"Ey erenler, nasıl, gürül gürül akan akarsular... denize ulaşıp karıştıklarında adlarını ve varlıklarını yitirirlerse, bu kastların dördü de çıktıkları yerin töresini ve yasasını aştıklarında adlarını ve varlıklarını yitirirler..."*[61] Kast ayrımı onun için öyle önemsiz bir konuydu ki belirli bir kasta bağlı olmanın Budacılık açısından bir ayrıcalık sağlayıp sağlamadığını tartışmak bile yersizdir. Burada halka dönük, demokratik bir yaklaşım seziliyor - ve bu durum, Budacılığın Brahman dinine karşı devrimci niteliğini göstermektedir. Öte yandan Budacılığın soylulara dönük, aristokratik bir havası olduğu da yadsınamaz. Bu durum Buda nın ister istemez hep üst düzeydeki ve üst kesimlerdeki kendisini anlayabilecek olan kimselere yönelmiş ve seslenmiş olmasından ve ilk yandaşlarını da bu kesim içinde bulmasından bellidir (62); ancak yol eri olmak için öyle sıkı bir davranış

yasası getirmiştir ki hangi kesimden gelirse gelsin bunlara gerçekten uyabilecek kimselerin seçkin bir azınlık oluşturmaktan öteye geçmesi zordur.

c)Budacılığın Tarihi ve Yayılması

Burada Budacılığın tarihindeki yalnız en önemli gelişmelerin altını çizeceğiz.

Buda’nın ölümünden sonraki ilk yüzyıllarda kulaktan kulağa yayılan bilgiler derlenerek pek çok kurulda (konsilde) incelenmiş ve bunlar içinden bağlayıcı ve kutsal sayılması gerekenler saptanarak yazıya geçirilmiştir. Fakat, bu arada, bu derlemeler içinden bir seçim yapılırken ve hangi bilgilerin özgün ve çarpıtılmamış olduğu ve hangilerinin olmadığı saptanırken derin görüş ayrılıkları belirmiş, bölünmelerin ve pek çok ayrılıkçı ve sapkın Budacı akımın, yol ve kolun türemesinin önüne geçilememiştir. Önemli bir dönemece İÖ ve İS ilk yüzyıllar içinde gelinmiştir.

Buda, herkesi kendisiyle baş başa bırakan ve herkesin kendi kendisine ışık olması, gerçeğe ve kurtuluşa giden yolu kendi içinde araması gerektiğini öğütleyen bir öğretiyi yaymaya çalışmıştı. Özellikle kendisine tapınılabilecek ve yakarılarak kendisinden yardım dilenilebilecek bir tanrı kavramını açıkça red etmişti, şöyle demişti: *"Bizim dışımızdaki bir kimsenin bizi mutluluğa ya da mutsuzluğa eriştireceğini sanmak budalalıktır."*(63) Ve en sevdiği ve kendisine çok bağlı olan öğrencisi Anan- da'ya şu öğüdü vermişti: *"Şimdi ya da ben öldükten sonra, kim olursa olsun Ananda, bir kişi, kendi kendisine ışık olur, kendi özünden başka yerde sığınak, dayanak aramazsa ve gerçeğe yönelerek kendisinden başka kimseye tutunmaz, yaslanmazsa - en yüce gerçeğe çıkan yolu bulur*."(64)

Ancak bir süre sonra Budacılık örgütlü bir din, bir kilise olarak kurumlaşmaya yüz tutmuştur. Buda tanrılaştırılmıştır.

Gökyüzü gerçek Buda’ya katılan ve Hıristiyan Katolik Kilisesinin ermişleri (azizleri) gibi darda kalanların yardımına koşan sayısız Budalarla dolup taşmıştır. Ayrıca bir kilise olmanın gereği olarak Ortaçağ Hıristiyan kilisesininkini andıran toplu tapmış, dualar, tütsü yakma, su serpme, kutsal yazılardan okumalar, gösterişli giysilerle kutlama törenleri, günah çıkarma, cenaze törenleri gibi uygulamalar yerleşmiştir.(65)

Bu gibi - konumuzun dışında olan - gelişmelere yakından bakıldığında görülen, kimi zaman çok şaşırtıcı benzerlikler pek çok Batılı düşünürü düşündürmüş ve şu soru ortaya atılmıştır: Yoksa Hıristiyanlıktaki bu bir dizi katı ve tartışılmaz inanç ve töre, rahipler arası ast üst ilişkisi ve daha başka bir sürü olgu Budacılığın Buda'nın gerçek öğretisinden uzaklaşması gibi İsa'nın gerçek öğretisinden bir uzaklaşma, bir sapma mıdır?

Budacılığın örgütlü bir din görünümünü alan koluna «*Mahayana*, (kurtuluşa götüren) büyük araç (taşıt)» dendi, buna karşılık, Buda'nın gerçek öğretisine oldukça yakın olan ve Buda'yı büyük bir öğretmen ve bir din kurucusu olarak tanıyan, ancak onu tanrı katma çıkarmayan kol ise küçümsenerek «*Hinayana*, küçük araç (taşıt)» diye adlandırıldı. Bu her iki kol da günümüzde varlığını sürdürmektedir.

Hindistan'dan çıkan Budacılık Asya'nın pek çok köşesine yayılmıştır. Güneyde Seylan'a; Hindi- çin’e, Burma ve Siyama (Tayland, Kamboçya); kuzeyde ilk yüzyıla yakın olan yıllarda Çin'e ve bundan 500 yıl sonra Japonya'ya ve bir yüzyıl sonra da Tibet'e girerek buralarda çağımıza dek kalmıştır. Girdiği tüm bu ülkelerin kültür yaşamının önemli bir parçası olmuş ve düşünce yaşamının temelini oluşturmuştur. Gittiği her yerde o yerin halkının özelliklerine, kültürüne, eski inanışlarına uyum sağlayarak değişime uğramıştır. Bozulmamış sayılabilecek bir biçimde *Zen Budacılığı* adıyla Japonya'da yaşamaktadır.

Budacıların sayısının 200 ile 500 milyon arasında olduğu sanılmaktadır, ancak Budacılık Buda'nın yolundan gitmek isteyen bir kimsenin aynı zamanda başka bir din toplumuna bağlı olup olmadığına aldırmadığı için kesin bir sayı verilmesi ola- naksızdır. Burada, Budacılığın hiç bir zaman, tarihinin hiç bir döneminde, örneğin Orta Amerika'nın Hıristiyanlaştırılmasında olduğu gibi zor kullanarak, kan dökerek, baskı ve kıyıma başvurarak ya- yayılmadığını belirtmek gerekir. Budacılık iki bin beş yüz yıllık geçmişiyle gerçek bir barış öğretisi olduğunu kanıtlamıştır.

Ne var ki, Budacılık, anayurdu olan Hindistan'da önemini giderek yitirmiş, bir kaç yüzyıl süren parlak bir Budacı hükümdarlar döneminden sonra gösterişe dönük törenler ve uygulamalarla yozlaşıp, İS ikinci yüzyıla doğru iyice çökmeye başlamış, ve bunun üzerine kendisini toparlayarak yenileyen eski Brahmanizm yeni bir solukla ileri atılmıştır. Budacılığın bütün gelişmelerini ve yan kollarını ayrı ayrı incelemek bu kitabın çerçevesine sığmaz.

19’uncu yüzyıla dek Batı'ya çok yabancı olan Budacılık ve Budacı felsefe geçen yüzyılda araştırılmaya ve incelenmeye başlanmış ve ancak son zamanlarda, başarılı ve ayrıntılı incelemeler ve çalışmalarla bir ölçüde anlaşılabilmiştir.

d) Budacı Felsefe Sistemleri

Gerek Hindistan’da gerek Çin'de, Budacılığın köklerinden çıkarak değişik yönlerde gelişmiş olan felsefe sistemlerinin çokluğu ve çok yönlülüğü bizi şaşırtmaktadır. Yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılarak yoğurulan ve bu arada ünlü birkaç düşünürün katkısıyla en ince ayrıntılara kılı kırk yararak inen, tutarlı düşünce yapılarının ve kuramların (teorilerin) geliştirilmiş ve zengin bir Budacı felsefe yazınının oluşmuş olduğunu görüyoruz.

Budacı öğreti Nirvana'ya (çözülüşe) götüren iki yol tanır. Bunlardan biri, mantık işlemleriyle aşama aşama doğruyu ve gerçeği bulmak, öteki ise içe dalım (meditasyon) gibi belirli birtakım uygulamalarla derinliklerimizdeki, dolambaçlı yoldan geçerek gerçeğe ermektir. Aşağıda, bu her iki yönü de göstermeye çalışan seçilmiş örnekler verilecektir.

İlkin, pek çok başka düşünce sisteminin de dayanağını oluşturmuş olan ve bu konunun önde gelen uzmanlarınca önemli sayılan dört Budacı sistem anlatılacaktır.(66) Aynı zamanda Budacı düşünürlerin geliştirdikleri değişik ve özgün bir kanıtlama yöntemi de açıklanacaktır.

İkinci yolu göstermek için Zen-Budacılığına değineceğiz.

Değilleme Mantığı

Körlük, bilgisizlik Buda'ya göre, acılarla dolu bir yaşam sürecinin sürüp gitmesine yol açan başlıca nedendir. Çocukluk çağındaki kavrayış yetersizliği, saplantılar, beklentiler; yetişkinlik çağındaki kör inançlar, önyargılar, türlü türlü tutkular, gün- lük yaşamın çarkına bağımlılık, hep aynı kökten, yaşamın ne olduğunu görememekten, bilinçsizlikten, daha doğrusu tutkuları kışkırtan bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Bu bilgisizlikten kurtulmanın yolu ise aydınlanmadır.

Bilgisizliğin karanlık örtüsünü azar azar aralayarak kaldırmak için Budacı filozoflar değişik ve özgün bir *«değilleme mantığı»* geliştirmişlerdir. Özellikle Güney Hindistan'da doğmuş ve İS 125 yıllarında yaşamış olan - ve pek çok kimsenin Budacı felsefenin en büyük düşünürü olarak gördüğü - *Na- garjuna* bu yöntemi geliştirerek yetkinleştirmiştir. Onun mantıkla ilgili açıklamaları, hepsi de değille- me (Negation) üzerine kurulu dört kuramda toplanır. [67]

1. Budacılığa sonradan girmiş olan çok önemli *«İki Gerçek Öğretisi»* Nagarjuna'nındır.

Biri alçak biri yüksek olmak üzere iki gerçek olduğu varsayılır. Bir düşünce, bir sav (tez) inceden inceye gözden geçirilmemişse ilk bakışta gerçekmiş gibi görünebilir, ancak daha yüksek bir açıdan ele alınınca bunun gerçek olmadığı anlaşılır.

A = aşağı gerçek
B = yüksek gerçek

Biri öbürünü değilleyen bu iki bakış açısı AB diye bireştirilerek bir bütün, daha üst bir gerçek olarak ele alınırsa ve buna, bu kez daha da yüksek bir

açıdan bakılırsa, gerçek olduğu sanılan bu yeni düşüncenin de gerçek olmadığı anlaşılır, bu durum şöyle özetlenir:

AB = aşağı gerçek C = yüksek gerçek Bu böyle sürüp gider:
ABC = aşağı gerçek D - yüksek gerçek

Böylece aşama aşama, gittikçe daha yüksek ve anlamlı gerçeklere ulaşılır.

2. Nagarjuna'nın ikinci bir kuramı *«Dört Türlü Yanıt Yöntemi»*dir. «Evet» ya da «hayır» yanıtı bekleyen herhangi bir soruya gerçekte şu yanıtların birisinin verilmesi gerekir: ya tam bir «evet»; ya tam bir «hayır»; ya, koşullara bağlanarak duruma göre, «böyleyse evet şöyleyse hayır»; ya da son olarak «ne evet ne hayır». Ve bu sonuncu yanıt ya "bu soru beni ilgilendirmez" ya da "ben evet ve hayırın ötesinde- yim" demektir.

En yüce gerçek açısından Nagarjuna'ya göre yanıtlar hep «ne evet ne hayır» biçiminde olduğuna göre O, her türlü nitelemenin ve kavrayışın ötesinde olandır.

3. «*Varoluşun Sekiz Katlı Değillenme Yöntemindeyse* Nagarjuna bu kez «Ne Evet Ne Hayır» yanıtını ele alıyor ve bununla yaşamın türlü türlü gerçeklerini son gerçek açısından sınayarak şunu gösteriyor: *"Ne doğum var ne ölüm; ne sürekli bir oluş var ne yok oluş; ne birlik var ne çokluk; ne geliş var ne gidiş."* Bütün bunlardan çıkan anlam yine en yüce gerçeğin her türlü nitelemenin ötesinde olduğudur.

4. Yukarıda belirtilen bu yolların kazandırdığı içgörüyle «Doğru Gerçeğ»e («Hakk»a) ya da «Orta YoI»a ulaşılır. Bu yola «Orta Yol» denmiştir, çünkü bu yolda sağdaki ve soldaki aşırılıklardan, her tür- lü tek yönlü ve tek yanlı sapmalardan sakınmak ve «ak mı kara mı» sorusunun bizi soktuğu çıkmazı aşmak gereklidir.

Dört Önemli Budacı Düşünce Sistemi

Buda'nın özdeyişleri arasında hem *"her şey gerçektir (vardır)."* hem de *"hiç bir şey yoktur"* sözleri bulunmaktadır.[(68)] Bu sözlerde ilk bakışta görülen sözde çelişki Buda'nın ölümünden sonra ta İS ilk yüzyıllara dek birbiriyle tümden çelişen yorumlara yol açmıştır. Kimi akımlar bu iki karşıt özdeyişten ilkine bağlanmışlar ve böylece gerçekçi (realist) bir evren görüşüne ulaşmışlar; kimileriyse ikinci özdeyişe ağırlık vererek yokluğu vurgulayan «Hiçlik Yanlıları» (Nihilistler) takımını oluşturmuşlardır. Dört Budacı düşünce sistemi, yine bu uzun dönem içinde gelişmiş olan Budacı «Çoklu Değilleme» mantığının «varlık» ve «yokluk» sorununa nasıl uygulandığını daha iyi göstermek için aşağıdaki sırayla ele alınmıştır.

1. *Vasubandhu* nun «Gerçekçi (Realist) Sistemi» - İS 420 ile 500 yılları arasında yaşamış olan ve varoluşun, bir yanda pek çok ve türlü türlü somut ve kalıcı nesnelerden, öte yanda da geçici bir süre yeryüzünde kalarak bu nesnelerle ilgilenen kişiliklerden, benliklerden (ruhlardan) oluştuğunu göz önünde tutan Vasubandhu «değilleme»yi yalnızca
«kişiler» üzerinde uygulamakta ve zaman içinde sürekli ve kalıcı «benlikler (ruhlar)» olabileceği düşüncesini yadsımaktadır. Görünen dünyanın gerçek olduğundan ise kuşku duymadığı için bu sistem «gerçekçi (realist)» diye adlandırılmıştır.

2. *Harivarman*'ın (İS 250-350) «Hiçlik Öğretisinde ise değilleme işlemi bir adım daha ileri götürülüyor. Ona göre ne kişilikler, benlikler,

ne yaratılmış nesneler ne de bunlarla ilgili kavramlar gerçektir. Gerçekte hepsi bir hiçtir, boştur. Bunun için, bu sisteme «hiçlik yanlısı (nihilist)» denmiştir. 1. ve 2. sistemler «Küçük Aracın (Hinayana'nın)» içindedir.

3. «Kavramcı (İdealist) Sistem» adındaki üçüncü sistem, yine biraz önce adı geçen *Vasuban- dhu'ya* dayanır. Yaşamının son yıllarına doğru Va- subandhu'yu, «Kavramcı Yalın-Bilinç» akımını başlatmış olan kardeşi *Asanga*, kendi öğretisine çekmiştir. Vasubandhu'nun, bu öğretiyi açıklayan yazıları bu akımın dayanağını oluşturur. Bu öğretiye göre (1. sistemde olduğu gibi) ne yalnız somut varlıklar gerçektir ne de (2. sistemde olduğu gibi) var olan her şey yokluktur, hiçliktir.

Gerek nesnelerin gerek bu nesnelerin karşısındaki kişilerin iki kez değilleme işleminden geçirilmesiyle yine olumlu bir durum elde edilir; buna bakılarak yalnız kavramların gerçek olabileceği görüşü ileri sürülmüştür. Bunun için de bu sisteme «Kavramcı (idealist)» denmiştir.

4. Değilleme mantığı doruğuna bu konunun başında adı geçen «Hiçlik yanlısı (Nihilist)» *Nagarju- na* ile ulaşmıştır. Yukarıda değinilen akımlar onun «Dört Türlü Yanıt Yöntemi»nde belirttiği «varlık ya da yokluk, olmak ya da olmamak (Latince: *ens* ya da *nonens*)» sorusuna ya «evet» ya «hayır» ya da «hem evet hem hayır» diye yanıt vermenin ötesine geçememişlerdir.

Nagarjuna'ya göre çözüm «ne evet ne hayır» yanıtıdır. Nagarjuna'nın Orta Yolunda (başka Budacı öğretiler de kendi yollarını böyle nitelemişlerdir), o değil bu değil, diye sürekli değillemeyle gerçek araştırılınca durmadan değişen ve dönüşen görüntülerde (nesne, kişilik ya da kavramlarda) kalıcı bir öz bulunamaz, bu yolla gerçeği aramak boşunadır, geriye kalan ve kendi başlarına bir anlam taşımayan aldatıcı biçimlerle gerçeğe ulaşılamaz. Ancak bu görüş 2. sistemin yine nihilist olan görüşüyle karıştırılmamalıdır.

Nagarjuna «Ne olmak ne de olmamak» derken daha çok şunu anlatmak istiyor: Dünyayı yorumlamaya ve varoluşun gizini çözmeye çalışan bütün uğraşlar, ister istemez ve kaçınılmaz olarak sınırlarla karşılaşacaklardır; ve yalnız bilge kişi var mı yok mu sorusuna takılmadan "ne var ne yok" diyerek her şeye tepeden bakacak ve tartışmaksızın susmayı yeğleyecektir.[69] 3. ve 4. sistemler «Büyük Aracın (Mahayana)» içindedir.

Bu dört sistem zaman bakımından sıraya sokulunca, sistemlerin gelişimini göstermek için izlediğimiz sıranın, - çok şaşırtıcı ama -, tam tersi olan bir sıralamayla karşılaşırız. Konuya açıklık getiren en tutarlı öğretiyi - bu arada değilleme mantığını da - geliştirmiş olan Nagarjuna, üstün bir yetenek ve keskin bir bakışla yüzyıllar sonra adım adım yaklaşılarak varılan görüş açısını daha baştan ortaya koyabilmiştir. (70)

Biz burada, ileride yakından incelendiği zaman daha iyi anlaşılacak olan bir noktaya, yanıltıcı çağrışımların daha baştan önüne geçmek için şimdiden değinmeyi yararlı görüyoruz. Nagarjuna'nın Budacı diyalektiği, Hegel'in diyalektik düşünce yönteminden temelden ayrıldığı gibi, Çinlilerin, Hegel'in diyalektiğine yaklaşan ve karşıtlıkların barışmasıyla daha yüce gerçeklere ulaşılabileceğini ileri süren görüşünden de ayrılır. Hegel'de bir savın (tez) hemen ardından bu savı olumsuz- layan bir karşı sav (antitez) ortaya atılır; sonra da bu ikisi (tez ile antitez) daha üst düzeydeki bir bireşimle (sentez) bir araya gelerek birbirlerine karşıt olma özelliklerini yitirirler. Oysa Nagarjuna'da daha değillemenin ilk adımında baştaki sav (tez) değillenerek dışlanır ve sonra, karşı savın da, bir üst aşamada ve daha geniş bir bağlamda değillenerek dışlandığı görülür. Sonunda ise ortada kala kala, artık daha yakından ele alınamayacak ancak sezgiyle kavranabilecek olan «hiçlik» kalır ki bu da *«Nirvana»*dır. (71)

Zen Budacılığı Üzerine Bir Kaç Söz

Kökleri Hindistan'da olsa da daha çok Çin'de gelişerek özgün biçimine kavuşan - orada ve özellikle Japonya'da yaşatılarak günümüze ulaşan - Zen Budacılığına, Hint felsefesine ayrılmış olan bu bölümün içinde yer verilmesi belki doğru olmamıştır. Ancak, Budacılığın tarihi gözden geçirilirken değinilmesi gereken, önemli ve yaygın akımlardan biri olduğu ve ayrıca Budacı görüşün gerek içe dalıma (meditasyona) yönelmesini gerekse günlük yaşama yansıyarak uygulamaya dönüşmesini gösterdiği ve bu bakımdan yukarıda değindiğimiz salt mantığa dayalı, kılı kırk yaran sistemlerden oldukça değişik ve özgün bir örnek oluşturduğu için Zen Budacılığı üzerine bu bölümde bir kaç söz söylemeyi gerekli gördük.

Zen Budacılığı bizim bildiğimiz felsefe tanımına sığmaz. Felsefelere özgü tutarlı ve gelişkin bir düşünce sistemi ortaya koymaz. Ne var ki, din tanımına da girmez. Zen Budacılığının tapınakları

manastırları, keşişleri varsa da, belirli bir inanca ya da düşünceye bağlılığını gösteren bağlayıcı sözler yoktur. Bu bakımdan - yalnız Budacılık değil - bir dünya görüşü ortaya koymaya çalışan tüm düşünce yapıları içinde Zen Budacılığı benzersizdir.

Zen Budacılığının ne olduğu yandaşlarına sorulursa, *"Zen yaşantısını tatmaktır"*, diyeceklerdir. (72) Dışarıdan bakan kimse için Zen Budacılığı- nın ne olduğunu anlamak, felsefe ağırlıklı Budacı akımları anlamaktan çok daha güçtür. Zen Budacı- lığının değişik ve özgün niteliğini az çok görebilmek için yalnız birkaç ayrıntıya yer vererek kestirme yoldan bu konuya bir göz atmaya çalışalım.

Zen yandaşlarının felsefelere ve akılcı öğretilere ve hiç bir inanca bağlı olmak istememelerinin nedeni şu: Sözcüklere, kavramlara, öğretilere, kesin kurallara, ya da davranış yasalarına bağlılık bizim her zaman ve her yerde geçerli olan gerçeğe, o derin anlama ulaşmamızı engeller. Bu durum Buda’nın
sözleri için de geçerlidir. Onun konuşmaları ve aktarılan sözleri konuştuğu dilin olanaklarıyla sınırlandığı gibi dinleyicilerinin anlayışına ve içinde bulunduğu ortama uymuştur. Katıksız yalın gerçek ise sözcüklerle söylenemez.

Bu görüşe uygun Zen geleneğine göre Buda'nın susarak anlatmak istediği yalın gerçeği bir öğrencisi anlamış ve bu ileti kesintisiz bir pirler zinciriyle kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatılmış. Şu Zen sözleri bu görüşü yansıtıyor: *"Gönülden gönüle yol bularak...", "söze dönüşmeden yazıya dökülmeden...", "öğretmeye çalışmadan öğretilerek...", "kendi özüne bak, doğal özünü anla, aydınlan (Buda ol)", "kutsal bilgi bilgi değildir."* (73)

Zen Budacıların kendilerine özgü bir içe dalım (meditasyon) yöntemi de vardır.

Sınava giren isteklilere bir bulmaca verilir. Sı- nananlar büyük bir odada Zen ustalarının sıkı gözetimi altında gerekli görülen oturuş ve duruş biçimlerinde günlerce gecelerce meditasyon yaparlar. Üç katlı sessizlik, düşünürken - ve düşünmeye verilen düzenli aralarda - yemek yerken ve temizlenirken bozulmaz, gereksiz hiç bir gürültü çıkarılmaz, konuşulmaz. Kim - genellikle bir kaç gün sonra - çözümü bulduğuna inanırsa sorumlu ustaya başvurur, o da kendisine sunulan çözümü değerlendirerek görüşünü bildirir.

Meditasyonu çok önemsemelerine karşın Zen Budacılar günlük işlerle ilgili, yaşama dönük kimselerdir, çünkü öğreti Zen yaşantısının günlük yaşama yansıtılmasını buyurur. *"İş yok, aş yok!", "Öğreti yaşamdır!", "Yürümek, durmak, oturmak, yatmak, işte yüce öğreti bu!"*, tüm bunlar hep Zen pirlerinin özdeyişleridir ve bu sözlerle günlük yaşamdan kopmamak gerektiği açıkça bildirilmiştir. [74]

Katı ve kesin öğretileri benimsemeyen ve günlük uğraşlardan kopmayan Zen Budacılarının Zen söz konusu olunca ortak bir davranışı vardır: Susmak!

Zen Budacıların özgün nitelikleri ve tutumları çoğunlukla ince bir alayla yüklü, derin çelişkiler içeren ve bize ilk bakışta anlamsız gelen eski Zen öykülerinde sergilenir.

Böyle bir Zen öyküsü *Sozan* ve 9. yüzyıl Zen ustalarından biri olan *Daian*'dan söz etmektedir. [75] Daian şöyle bir söz söylemiş: '*'Varlık ve yokluk bir ağacı saran sarmaşık gibidir."* Bu söz Sozan'ın kulağına çalınınca kalkmış, Daian'a şu soruyu sormak için uzun ve yorucu bir yolculuğu göze alarak gelmiş: *"Ağaç kesilse, sarmaşık solsa ne olur?'*

Sozan'ı burada ilgilendiren konu şuydu: «Varlık» ve «yokluk» kavramları zihnimizden silinirse ne olur? Biz bu karşıtlığa hep bağımlı mıyız, bunun ötesine geçilemez mi? Usta bir duvar örmekle uğraşıyormuş. Ne mi demiş? O sırada sürmekte olduğu el arabasını devirmiş ve bir kahkaha atarak oradan uzaklaşmış. Düş kırıklığına uğrayan Sozan başka bir Zen ustasına başvurmuş. Ona bu durumu anlatıp aynı soruya sorunca benzer bir davranışla karşılaşmış. Ancak bu kez Sozan gerçeği çakmış ve gülümsemiş, saygıyla eğildikten sonra oradan uzaklaşmış. Birdenbire ustanın bir söz söylemeden ne demek istediğini anlamış: Düşüncelerimiz varlık
ve yokluk, doğum, ölüm, etki tepki gibi kavramlara takılmışsa o zaman sözlerin ve kavramların ağına yakalanır ve gerçekten gitgide uzaklaşırız. Kavramlarla boğuşan konuşmacılardan, dinleyicilerden ya da sözleri ölçüp biçen mantıkçılardan, eleştiricilerden biri değilsek, yaşamın yalın gerçeğine yönelmişsek, işte o zaman sözlerle anlatılamayan gerçek apaçık ortada!

III. GELENEĞE BAĞLI HİNT FELSEFE SİSTEMLERİ

Veda geleneğini tanımadıkları için Hintlilerin «*Nastikas* (Hayır Diyenler)» diye adlandırdıkları biraz önce anlatılan sistemlerin karşısında da Brahmanizm'e dayanan ve Vedalardaki düşünceleri ele alarak geliştiren sistemler vardır. Bunlara da «*Astikas* (Evet Diyenler)» denmiştir.

Felsefe, güçlü ve tartışılmaz bir geleneğin bulunduğu bir ortamda eğer yapılabiliyorsa, çoğu kez eski metinlere eklenen yorum, ek, açıklama kılığına girer ve yorum yapma, bir konuya açıklık getirme görünümü altında yeni şeyler söylenebilir.

Nastika'ların Hint düşünce yaşamına girmesi, Brahmanizm'in toparlanarak yeniden dirilmesine ve güçlü bir karşı atılım başlatmasına yol açtı. Kendisini yıkıcı eleştirilere karşı savunmak ve varlığını sürdürmek için uğraşan Brahmanizm Upanişadlardaki düşüncelere sarıldı ve bunları derinlemesine işleyerek eski parlaklığına yeniden kavuştu. Özellikle Budacılıktan çok etkilendi ve yararlandı.

O dönemin Hindistan'ında birbirleriyle boy ölçüşen, tartışan düşünce akımlarıyla gelişen düşüncelere, ortaya konan görüşlere, sorunlara, belki hiç bir çağda ve hiç bir toplumda görülmemiş yoğun ve yaygın bir ilgi gösterilmişti. Her yanda öğrencilerin ünlü öğretmenlerin önünde diz çökerek öğrenim görebileceği felsefe okulları açılmıştı. Büyük bir izleyici topluluğu önünde yapılan felsefe tartışmalarına beyler, krallar da ilgisiz kalmıyor, tartışmayı kazanan konuşmacılara değerli ödüller veriyorlardı. (76) Tartışmalara açık olma gereği özellikle mantıklı düşünme, etkili konuşma, bir görüşü iyi savunma ve kanıtlama sanatının çok gelişmesini sağladı. Belki de daha çok bu gelişmelerin etkisiyle dil konusuna da bu dönemde çok önem verildiğini *Pannini*'nin (İÖ 5. yüzyıl) ünlü Sanskrit dilbilgisi kitabından anlıyoruz. Bu dönemdeki Hint felsefesinin kaynaklarının başlıcaları şunlardır:

1. *Upannişad*'lar. Bunların özellikle daha sonraki dönemlerde yazılmış olanları.

2. *Sutra*'lar, bunlar bir sistemin ana düşüncelerini özetleyen ve böylece bir öğrencinin bir konuyu kolayca belleyip unutmamasını

sağlayan özlü sözlerdir. Aşağıda ele alınacak sistemlerin her birinin birkaç yüz sutra’sı vardır. Bunlar bir öğretiyi, bilmeyenlerin öğrenmesine değil, bilenlerin kolayca akılda tutulabilmesine yaradıklarından ilk bakışta anlaşılmayan ve bir yorum gerektiren kısa ve özlü sözler ve deyişlerdir.

Sutralarla ilgili yorumlar pek çoktur: Sutralara yorum yazmak yeni görüşler ortaya atmak ve geliştirmek için uygun bir yoldu. Bu yorumlara da yeni yorumlar, eleştiriler eklenince sonunda içinden çıkılmaz bir yazın karmaşası, karışmış bir düşünce yumağıyla karşılaşılırdı.

Şu dizeler bu gibi yorumlardan yakınıyor:

"Hiç bir anlam çıkmıyor mu bundan
Deyin: Her şey besbelli apaçık.
Anlam açık seçik mi o zaman
Hiç durmayın atın tutun, artık... "[77]

Bu sözler yalnız Hint yorumlan için değil baş- kalan için de geçerli...

3. Yüz bini aşkın beyitten oluşan ve Hindistan'ın ele geçirilmesi sırasında ikiye bölünen bir Arya boyunun çekişmelerini, savaşlarını konu alan Hint destanı *Mahabharata* ve bunun bir bölümü olan ünlü *Bhagavad-Gita* (Tanrının Şarkısı) felsefe konusu olabilecek öğretiler içermektedir.

4. *«Manu’nun Yasası»*, Bhagavad-Gita’daki düşünceleri birçok bakımdan tamamlar.

Geleneğe bağlı sistemlerin altısı büyük önem kazanmıştır. Yüzyıllarca yan yana yaşamış ve karşılıklı etkileşim içinde gelişmiş olan buradaki düşünce sistemleri bir tarih sırasına konamaz. Bunların pek açıkça belirlenemeyen gelişme sırasını bir yana bırakarak en önemlilerini kısaca tanımaya çalışacağız. İkişer ikişer birbirleriyle ilişkilendirilen bu altı düşünce sistemi şunlardır:

1. Nyaya 2.Vaişeşika
2. Sankhya 3.Yoga
5. Parva Mimansa 6. Vedanta

Bunlar içinde de Sankhya, Yoga ve Vedanta Hint düşüncesi içinde en önemli olanlardır. Bu altı sistemin her biri yüzyıllar süren bir gelişim ve değişim evresi geçirmiştir. Bunları aşağıda en özgün yönleri ve ana düşünceleriyle anlatmaya çalışacağız.

1. NYAYA VE VAİŞEŞİKA

Kanıt ya da kural anlamına gelen Nyaya adından bile, bu düşünce sisteminin daha çok mantık ve diyalektik konularına yönelmiş olduğu anlaşılır. Ga- *utama* adında bir bilgin'in yazmış olduğu ve bu sistemin dayandığı temel metinde, mantıklı sonuçlar çıkarma sanatının (usavurmanın) ilk önemli klasik denemelerinden biri yer almaktadır. Bu çalışma Hindistan'da mantıkla ilgili tüm incelemelerin kaynağını oluşturmuştur. [78] Ayrıca zengin bir felsefe terimleri dağarcığının oluşmasına da yol açmıştır ki[79] Sanskritçenin bu bakımdan bütün gelişmiş Batı kültür dillerinden üstün olduğu görülüyor. [80]

Öte yanda, en büyük Hint düşünürlerinden biri olan Kanada'nın geliştirmiş olduğu Vaişeşika (Vaisheshika) sisteminde, evrenin açıklanışına: doğa felsefesi ve metafiziğe (fizikötesine) ağırlık verilmiştir. «Ayrım (fark)» [81] gibi bir anlama gelen «Vaişeşika», adından da az çok anlaşılacağı gibi, daha çok, varlıklar arasındaki ayrılıkları, benzerlikleri bularak gerçeği tanımaya çalışan bir sistemdir. Gerçekten de; bilgi edinmek, her şeyi birbirinden ayırt etmekle başlamaz mı?

Bu doğa felsefesinin çekirdeği bir tür atom öğretisine dayanır. Bolüne bolüne bir yere gelindikten sonra artık bölünüp parçalanamayan, ve dünyadaki değişim süreci içinde birbirleriyle birleşerek sonra yine ayrılabilen küçücük parçacıkların var olduğu ileri sürülmüştür.[82]

Nyaya Vaişeşika'nın metafiziğinden, Vaişeşi- ka'ysa Nyaya'nın mantığından yararlanmış, her iki sistem de birbirini tamamlamıştır. Sonraları bu iki sistem tek bir sistem olarak birleştirilmiştir. Bu sistemlerin yukarıda belirtmiş olduğumuz ağırlıklı konularına bakarak, birinin yalnız mantık, ötekinin yalnız doğa felsefesiyle kendisini sınırlamış olduğunu sanmayalım. Her ikisi de kendi içlerinde bütünlüğü olan tutarlı düşünce yapılarıdır ve her ikisi için de gerçeği anlamak, - gerçek konu budur, - acılardan, genedoğumdan kurtuluşa, bütün Hint düşünce sistemlerinin yöneldiği son amaca götüren bir yoldur.

2. SANKHYA VE YOGA

Sankhya felsefesi geleneğe bağlı altı sistem içinden Vedanta gibi ilginç ve özgün oluşuyla sivrilmektedir. Sankya felsefesini geliştiren kişinin adı *Kapila*'dır. Sayıdan ya da sayı saymaktan türemiş olan «Sankhya» sözcüğü [83] varlıkların ve kavramların sayılarak belirlenmesi anlamını çağrıştırır. Sank- hya felsefesi, Upanişad'lardaki felsefeden - ve Upa- nişad'larla doğrudan ilişkili olan ve bir sonraki bölümde değineceğimiz Vedanta felsefesinden - daha baştan, «tekçi (monist)» değil de «ikici (dualist)» olu- şuyla ayrılır, Buna göre yaradılış bir ilkeye değil birbirinden ayrı iki temel ilkeye dayanmıştır. Bu iki ilkeden biri, doğanın özü, sürekli etkin ve devingen, ancak cansız ve bilinçsiz bir maddi ilke olan *Prakriti*, öteki ise canlı ve bilinçli olmakla birlikte etki altında kalabilen edilgen *Puruşa* dır (*Puru- sha).*

Yalnız Brahman'ın biricik gerçek olduğunu ve dış dünyanın aldatıcı bir görüntüden, *maya*'dan başka bir şey olmadığını ileri süren Upanişad öğre- tisinden yola çıkan Sankhya felsefesi, Upanişad'la- rı yıkmaya çalışmadan, aşama aşama ilerleyerek akla daha yakın gelen bir yaklaşımla, dış dünyayı bilinçten bağımsız bir gerçeklik olarak algılamıştır. Böylece, «maya»'nın aldatıcı görüntüsü, kendi kendine yeterli bir ilke olan doğa gerçeğine, «Prakri- ti »ye dönüşmüştür .[84] Cansız doğanın karşısındaki ve ötesindeki canlılık ya da ruh yani «Atman» da şimdi «Puruşa» diye adlandırılmış ve bu yolla önce her şeyi kapsayan bir tüm bilinçliliğe, bir tür tanrı kavramına, «Büyük Puruşa»ya ulaşılmış, bundan sonra, (artık Büyük Puruşa'ya benzer yanı kalmamış olan) ayrı ayrı, sayısız «Küçük Puruşa»lar, yani «kişilikler (ruhlar)» bulunduğu ileri sürülmüştür.

Daha sonra da «Büyük Puruşa» kavramı bütün bütün bir yana bırakılıp geriye «Küçük Puruşa»lar kalınca klasik Sankhya felsefesi tanrıtanımaz (atheist) bir öğretiye dönüşmüştür. Tam bu noktada Sankhya felsefesi Budacılıkla kesişmektedir, ancak karşılıklı etkileşimin nasıl ve ne oranda olduğu, hangi görüşün daha önce ortaya atıldığı, kimin kimden etkilendiği tartışmalıdır.

Önce Prakriti'yi görelim. Prakriti üç durumun (*gunas*) bileşiminden oluşur; açıklık ve aydınlıkla ilişkilendirilen uçucu, hafif olma durumu; karanlık, çökücü, ağır ve engelleyici olma durumu ve bu iki durum

arasındaki karşılıklı alış veriş ve dönüşme durumu. Prakriti'nin hamurundan bütün varlıklar ortaya çıktığı gibi, düşünme, duyma ve davranma gibi yetenekler de oluşmuştur, Bizim ruh dünyasıyla ilişkilendirmeye çalıştığımız, ve madde ötesi diye nitelediğimiz pek çok şey Prakriti'nin maddi dünyası içindedir.

Doğada hepsi Prakriti'yle ilgili toplam 24 ilke vardır, bunlar şöyle sıralanır:

1. Prakriti'nin kendisi; yaratır.
2. Akıl, ayırt etme yeteneği; yaratıcıdır.
3. "Ben-oluş" (*Aha-kara*), benlik, kişilik duygusu, ben'i dış dünyadan ayıran duygu. Bu duygudan bir yanda duyular ve duyu organları; öbür yanda da dış dünyanın türlü türlü öğeleri türemiştir.

Duyular şunlardır:

4. Görme
5. İşitme
6. Koku alma
7. Tad alma
8. Dokunma

Beş duyuya Hindistan'da hep şu duyu da eklenir:

9. Anlama, düşünme, kavrayış Bunu beş duyu organı izler:
10. Göz
11. Kulak
12. Burun
13. Dil
14. Deri

Bundan sonra davranışlarla ilgili beş organ gelir:

15. Gırtlak
16. Eller
17. Ayaklar
18. Boşaltma organları
19. Üreme organı

Dış dünyanın beş öğesi şunlardır:

20. Uçucu en hafif öz, «eter»

21. Hava
22. Ateş ve ışık
23. Su
24. Yer

Bu 24 öğeye karşı son olarak sayılan,

25. Puruşa,

ile birlikte Sankhya felsefesinde yirmi beş «ilke» vardır.

Yaradılış süreci ise şöyle açıklanır. Prakriti üç «guna»'nın sürekli ve karşılıklı ilişkisiyle başı sonu olmayan bir döngü içinde (2'den 24'e) kadar olan bütün «madde» evrenini sürekli yeniden yaratır - yaradılış - ve sonra yeniden içine alarak eritir - yok ediliş.

Pekiyi, bu arada Puruşa ne yapıyor? Prakri- ti'yle nasıl bir ilişki içine giriyor? Oluşumları etkiliyor, yönlendiriyor mu?

Canlı ve bilinçli olma niteliğiyle Puruşa, maddi olaylardan derin ve aşılmaz bir uçurumla ayrılmıştır. En öz ve bozulmamış durumunu ve sonsuz saflığını koruyarak maddeye karışmadan, bulaşmadan, olan bitenin ötesinde durur. Bir bakıma, madde ve ruha benzetebileceğimiz Prakriti ve Puruşa, canlılarda sıkı bir bağ ile birbirine bağlanmıştır. Bir Sankhya filozofu bu durumu bize şöyle açıklayacaktır: Bu bağ yalnızca bir sanıdır, aldanmadır. Arkasındaki kırmızı bir çiçek yüzünden renksiz ve berrak bir kristal parçası, nasıl kırmızı görünürse, sonsuz ve pırıl pırıl Puruşa da, bunun gibi kendisini barındıran vücutta dış etkilerden etkileniyormuş, acı çekiyormuş gibi görünür.[85]

Bizim bildiğimiz beden ve ruh ayrımına pek benzemeyen, Sankhya öğretisinin ayrımında, birbirinden apayrı iki gerçek karşı karşıya gelmektedir: bir yanda hiç değişmeden, bozulmadan duran sonsuz öz, Puruşa, öbür yanda da Prakriti ve Prak- riti'nin dünyası içindeki türlü türlü düşünceler, düşler, duygular...

Niçin, diye sormaktan kendimizi alamıyoruz, sonsuz ve tertemiz bir öz olan Puruşa'lar Prakri- ti'nin geçici ve aldatıcı dünyasıyla ilişkiye girmek gereğini duyuyor?

İşte bu soru, acı, genedoğum ve kurtuluş (moks- ha) gibi Hint düşünce sistemlerinin hep yinelenen kavramlarından yararlanan bu öğretinin de özünü açığa çıkarmaya yarayabilir. Sankhya filozofları da acı ve tutku üzerine kurulu çıkmazdan yola çıkarak (zevk alarak, eğlenerek değil), son gerçeğe yönelerek tutkulardan ve acılardan

kurtulmak, kurtuluşa ermek gerektiğini söylerler.

Peki biz niye acı çekiyoruz?

Biz dış dünyadaki bin bir türlü ilişki ve olayın etkisi altında bir tutsak, bir oyuncak gibi oradan oraya sürüklendiğimiz için acı çekiyoruz. Kendimizi ayrı bir gerçek, ayrı bir kişilik olarak gördüğümüz sürece de acı çekeceğiz. Bu durum bir yanılgıdan kaynaklanır; çünkü kendi özümüz, Puruşa, gerçekte her türlü olayın, etkinin dışında, ötesinde değişmeden, dokunulmadan, bozulmadan öylece durur.

O'nun bu yanılgıyı görmesi, gerçeği anlaması sağlanmalıdır! Gerçek anlaşılınca, yani bu dünyanın günlük gerçeklerinin o kişinin özüne gerçekte dokunamadığı, erişemediği öğrenilince her türlü acı, bağımlılık ortadan kalkar. Puruşa kurtulur. Böylece madde de, yani Prakriti de kurtulur! Puru- şadan sıyrılan Prakriti'nin de artık bir özü (ruhu), duygusu, bilinci kalmayacağına göre o da artık acı çekmeyecektir. Ayrı ayrı canlılar için olduğu gibi varoluşun tümü için de kurtuluş Puruşa'nın gerçeği görebilmesine bağlıdır. Olumlu olumsuz ya da dişil eril ikiciliği içinde, - niçin dişi olduğunun tutarlı bir açıklaması yoksa da - dişi bir ilke olan Prakriti doyum ve uyum için kendi dışında olan Puruşa'ya karşı istek duyar ve kendisini göstererek, sergileyerek Puruşa'yı kendine çekmeye, onu seyirciler önünde raks eden çekici bir dansöz gibi büyülemeye çalışır; Puruşa ise kendisini bu çekimden ancak kendine gelebilir, kendini bulabilirse kurtarabilir. Sankhya öğretisinde de gerçeği anlamanın ve kurtuluşa er- menin yolu sıkı bir düzen içinde dış dünyanın çekimine kapılmadan erdemli bir yaşam sürmekten geçer. Kurtulan Puruşa yine dingin, kendi kendine yeterli, lekelenmemiş, dokunulmamış temiz bir öz olarak kendini bulur; şimdiki kurtulmuş durumu ise *"içine artık hiç bir görüntünün yansımadığı" bir ayna'* ya benzetilir.[86] Bütün bu olan bitenler bir giz örtüsüyle hep gözlerden saklı kalır.

Bu tanrıtanımaz felsefenin bile geleneğe aykırı görülmemesi Brahmanların yeni düşüncelere karşı olan hoşgörülü tutumunun kanıtıdır. Kapila dış görünüşü kurtarma çabasıyla, düşüncelerinin yapısı ve gelişimi bakımından pek bağlı kalmadığı Vedaların yüceliğini tanımıştır, ama yine de, bu öğretinin niçin geleneğin dışına itilmediğini açıklayabilmek için, iki ayrı neden sayılabilir: İlk neden; Hint düşüncesinde, bir yanda Vedalarda adı geçen çok sayıdaki

tanrının varlığının, bir yanda da yaratıcı ve buyurucu bir tanrının olmayışının uzlaşmaz iki ayrı görüş, bir çelişki olarak değerlendirilmemesidir; ikinci neden ise Sankhya öğretisinin toplumun temelini oluşturan Kast düzenine dokunmaması- dır. Özellikle bu son koşula uyulduğunda Brahmanların Hindistan'ında bir düşünürün neredeyse sınırsız bir düşünce özgürlüğü olduğunu görüyoruz.

Yoga denince Batı'da eskiden ilk akla gelen şey, para toplamak amacıyla seyircilerin ilgisini çekmeye çalışan, ciddiye alınamayacak ve gerçeği aramakla bir ilgisi olamayacak türlü türlü şaşırtıcı gösteriler ve canbazlıklardı. Bugün artık, Yoganın da bu bölümde ele alınan öteki düşünce yapıları gibi kurtuluşa yönelik yollan ve araçları gösteren, ancak daha çok uygulamaya ağırlık veren bir öğreti olduğu bilinmelidir. Yoga öğretisi Sankhya'nın kuramından yararlandığı ve Sankhya filozofları da Yoga'yı kendi öğretilerinin uygulama bakımından bütünleyicisi olarak gördükleri için Sankhya sistemiyle Yoga birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmıştır. Ancak, Yoga öğretisi önemli bir noktada Sankhya felsefesinden ayrılır. Yoga kişiliği olan bir tanrıya inanır. Sankhya'ya göre yaradılış iki karşıt ilkenin, Prakriti ve Puruşa'nın karşılıklı ilişkisi olarak açıklandığına göre Yoganın tanıdığı tanrının yaratıcı ve buyurucu bir tanrı olmaması gerekir. O, en üstte ve en ötede, başı sonu olmayan bir zamandan beri dokunulmadan, Prakriti'ye bulaşmadan an ve duru kalan ve her şeyi sonsuz bir duyarlıkla duyan ve bilen Puruşa’ya benzer. Bu bakımdan Yoga öğretisinde tanrı kavramı önemli bir yer tutmaz.

Yoganın temel metnini dört kitapta toplanmış olan ve *Patanjali* adında bir bilgenin yazdığı söylenen 194 *Yoga Sutra* oluşturur.

Boyunduruk anlamındaki (Almanca) «Joch» - ve İngilizce «yoke») - sözcüğüyle aynı kökten gelen Yoga, anlam genişlemesiyle sıkı düzen, kendi kendini denetleme, dizginleme anlamlarına erişmiştir. Arayan kişinin belirli bir düzen içinde, sıkı ve düzenli alıştırmalarla, içe dalım (meditasyon) ve yoğunlaşma (konsantrasyon) gibi uygulamalarla en derindeki gerçeği anlamayı, arınmayı ve kurtuluşa varmayı başarabileceği görüşü yalnız bu öğretiye özgü, yeni ve özgün bir görüş olmayıp, pek çok Hint öğretisinde ve hatta Upanişadları da içine alan Veda yazınında bile üzerinde önemle durulmuş, işlenmiş olan bir konudur.

Yogi'yi bekleyen ise, Yoga'ya özgü türlü türlü uygulamalar sonunda kurtuluşa götüren uzun ve zor bir yolculuktur. Yoginin yıllar süren bir kendini yenme, nefsini alt etme çabasıyla şu sekiz basamağı çıkması gerekir [87]:

1. Dışa yönelik tutum *(yama):* Yaşama zarar vermemek (Budacılık ve Caynacılık'ta de bulunan *«ahimsa»* ilkesi), özü sözü doğru olmak, uçkuruna sağlam olmak, maddi çıkarlar peşinde koşmamak.

2. İçe yönelik tutum (*niyama):* Bu basamak şu beş buyruğu kapsar. İçi (gönlü) ve dışı temiz olmak, azla yetinmek, sıkıntılara katlanmak, bilgiyi aramak, kendini yola (tanrıya) adamak.

3. Duruşlar (oturuşlar, *asanas*): Burada içe dalım (meditasyon) için en uygun oturuş ve duruş biçimleri ve türleri en ince ayrıntılarına kadar gösterilir.

Bhagavad Gita'nın bir yerinde şunlar yazılı:

"Oturmak için temiz bir yer seçsin
Bu yer ne alçak ne de yüksek olsun
Yere ya bez ya post ya «kuşa» otu sersin
Böyle bir yerde oturup içe yönelsin
Duygularını ve düşüncelerini toplasın
Gövde, baş ve boynunu dik ve rahat tutsun
Oynatmadan gözlerini burnunun ucuna diksin
Bakışını başka bir yere kaydırmasın "[88]

4. Soluk alış verişinin düzenlenmesi (*pranayama):* Soluğun doğru alınıp verilmesi ve tutulması için bir dizi yöntem...

5. Duyuların geri çekilmesi (*pratyahara*): Doğal olarak dışa yönelik olan duyuların bu kez içe yöneltilmesi...

6. Yoğunlaşma (konsantrasyon, *dharana*): Düşüncelerin yalnız bir şeye yöneltilerek orada yoğunlaştırılması...

7. İçe dalım (meditasyon, *dhyana*): Yoğunlaşmanın derinleştirilmesiyle ve güçlenmesiyle düşüncenin üzerinde yoğunlaştığı şeye kendiliğinden kayması, akması.

Bu arada kutsal «Om» hecesinin sürekli zikredilmesi de önerilir.

8. Esrimelerine (*samadhi*): Bu en üst basamaktır. Yogi kendisini ayrı bir varlık ayrı bir benlik ve ayrı bir bilinç olarak görmekten

kurtulur ve mutluluğa ve tanrılara yaraşır bir tutuma kavuşur. Bu durumu yaşamamış olan kişiye anlatmaya sözcükler yetmez.

Bu yolda giden yogi doğaüstü güçleri, olağanüstü yetenekleri, üzerinde durulmaması gereken bir yan kazanç gibi elde eder. Hint yazınında bunların neler olabileceği üzerinde uzun boylu durulmuştur. Eski Yoga Sutralarda şunlar sayılıyor:

Geçmişi ve geleceği bilmek
Tüm hayvanların dilinden anlamak
Daha önceki yaşamları anımsamak
Görünmez olabilmek
Bir fil kadar güçlü olmak
En küçük en gizli ve en uzak olanı bilmek
Tüm evreni bilmek
Vücudun düzenini bilmek
Açlığı ve susuzluğu yenmek
Su, çamur ve dikenlerin değmemesi
Havada yürüyebilmek
Doğa öğelerine hakim olmak
Çok sağlıklı olmak, genç ve dinç kalmak
Duyulara hakim olmak
Her şeyi duyumsayarak her şeyin üstünde olmak

Tüm bu olağanüstü yeteneklerin ve becerilerin elde edilebileceğine körü körüne inanmak gerekli değil; bunlar yolda ilerleyen yoginin karşılaşabileceği olası olağanüstü durumların, yaşantıların, bakış açılarının neler olabileceğini belirtmek için Yoga yazınında sayılmakta, yorumlanmaktadır. Yukarıda sayılanların yorumlarını irdelemek, doğruluğunu sınamak, bize düşmez, zaten bunun için yerimiz de uygun değil. Yalnız yogileri küçümseyip, alaya alanlara ve üstün yeteneklerine kuşkuyla bakıp adam sende deyip geçenlere şunu hatırlatmak gerekir: Yakın geçmişte yapılan pek çok deney insanların içinde, ne olduğunu bilemediğimiz ve anlayamadığımız, belki de çok eski çağlardan kalıtım yoluyla bize gelmiş, gizli ve uyuyan birtakım güçler ve yetenekler olduğunu göstermiştir. Belki de, dikkatini belirli bir yere yöneltme yeteneğini

çok geliştirmiş olan bir kimse kendi içindeki o gizli yetenekleri uyandırıyordur.

Yoganın kolları ve türleri burada bizi ilgilendirmiyor. En güvenilir ve tutarlı Yoga öğretisine göre bütün bu üstün güçler ve yetenekler üzerinde durulmaması gereken bir yaşantı, bir bakış açısı ve yolda işe yarayan bir araç olarak yogiye gelebilir, ancak bir yogi bunları elde etmeyi amaç edindiği anda yolda kalır, kurtuluşa eremez.

3. MIMANSA VE VEDANTA

Geleneğe bağlı altı düşünce sistemi içinde önemli bir yenilik getirmediği için üzerinde pek az durulan *Mimansa*, bizim açımızdan da bir önem taşımamaktadır. Mimansa'nın, daha çok Vedalar döneminin sonunda ortaya çıkan sapkın akımları, en çok da Sankhya felsefesini eleştirerek kutsal metinlere dönmeyi ve onlara sıkı sıkı bağlı kalmayı öneren ve dinin gereklerini yerine getirmeye büyük önem veren bir düşünce akımı olduğunu belirtmekle yetinelim ve hemen Vedanta sistemine geçelim.

Vedanta, «Vedaların sonu» demektir; ve ilk önceleri Vedalardan en çok da Upanişadlardan çıkarılan dini ve felsefi öğretilerin tümüne bu ad veriliyordu. Daha sonraları Upanişadlardaki Brahman'ın ve Atman'ın birliği düşüncesini en tutarlı biçimde geliştiren öğretiye «*Vedanta*» dendi ve bu ad bu anlamda yerleşti.

Vedanta'nın pek çok kolu vardır. «Klasik Vedanta» diye adlandırılan öğretinin kurucusu olan Şankara (*Shankara*) İS 800 yıllarında yaşamıştır. Demek ki, Şankara yorumlarını Upanişadların ortaya çıkışının üzerinden aşağı yukarı bin yıl geçtikten sonra yazmış. Hindistan'ın en büyük filozofu olarak nitelenen Şankara 32 yıl süren kısa yaşamında Upanişad öğretilerine yeni bir boyut, açı ve derinlik kazandırmış ve 1200 yıl boyunca Vedaları hiçe sayan Budacılığın ve Vedaları tanısa da onları bağlayıcı olarak görmeyen Sankhya felsefesinin yanında sönükleşmiş olan Veda geleneğine yeni bir soluk getirmiştir.

Şankara, öğretisini, eski Vedanta düşüncesini aktaran 555 Sutra'ya yazdığı yorumlarla ortaya koymuştur. Aşağıda yalnız Şankara'nın öğretisinden söz edilecektir.

Öğretinin çıkış noktasını şu eski özdeyişler oluşturur:

"Tat tvam asi" (Sen O'sun)

"Aham Brahma asmi" (Ben Brahman'ım) [89] Bundan şu anlam çıkıyor: Var olan her şeyi doğuran ve her şeyi içinde barındıran Brahman gerçekte bizim kendi özümüzdür. Bu öz, yani Atman, doğası gereği sözcüklere sığmaz ve anlatılamaz. («Atman»ın anlatılamayacağını daha önce Yagnavalkya da öğretmişti.) Yalnız tek bir gerçek vardır, o da özünde Brahman olan Atman'dır. Bu söz ilk bakışta anlamsız ve çelişkili gibi görünebilir. Çünkü günlük yaşamımızda, bir tek gerçek olmadığını, tam tersine bin bir türde ve biçimde, elle tutulur, somut gerçekler bulunduğunu ve bu arada bu değişen, ölümlü dünyanın içinde yaşayan kendi varlığımızın da apayrı bir gerçek olduğunu görüyoruz.

Bu durumda bize gerçeği bin bir kılıkta gösteren algılarımızı eleştirici ve kuşkucu gözlerle sor-
gulamamız gerekmektedir. Bilmek ne demek? Niçin bilebiliyoruz? Bilgimiz neye dayanıyor? Ne zaman geçerli oluyor ve kuşkuya yer bırakmıyor? Şankara burada 18. yüzyılın Avrupa'sında Kantin sormuş olduğu sorulan soruyor ve az çok onunkilere benzeyen sonuçlara ulaşıyor. Bütün bilgilerimizi ve deneyimlerimizi duyularımızın aracılığıyla elde ediyoruz. Bilgi, duyularımızla algıladıklarımızın işlenmesinden başka bir şey değildir. Bu yolla gerçeği yakalayabilir miyiz? Şankara diyor ki: *"Ha- yır!"*

Daha sonraları Kant'ın da açıkladığı gibi, Şankara varlıkları gerçek öylesilikleriyle algılayamadığımızı, ancak duyulanınıza yansıyan biçimleriyle, yani görüntüleriyle tanıdığımızı belirtiyor. Bu yolla bulunabilecek gerçek, olsa olsa bir aldatmacadır, «maya»'dır.

Her zaman geçerli gerçek bilgiye, tüm varoluşun kavranışına, «*vidya»'ya* ise «maya»'nın aldatıcı örtüsü aradan kaldırılabilirse, duyulanınızın sınırlı ve yetersiz olduğu sezilebilirse varılır. O zaman açıkça anlaşılır ki kişiliğimiz tüm dış görüntülerden değişik, bağımsız, bambaşka bir şeydir, - burada Şankara'nın yolu Kant'ınkinden ayrılıyor -, ve o, Brahman'dır. Gerçek bilgiye, «vidya»'ya yaşam deneyimleriyle ve düşünmeyle değil, sezgiyle erişilebilir ve bu tür bilgi de yalnızca Vedaların sonsuza dek geçerli kutsal açıklamalarından ve özellikle onların son bölümü olan Upanişadlardan çıkmaktadır.

Ne var ki Şankara Vedalara dayanmakla bir yerde çıkmaza girmiştir. Vedalarda Atman'la

Brahman'ın birliğinin tek ve son gerçek olarak bildirildiği ileri sürülünce şu çelişki beliriyor: Her şeyin birlikten doğduğu ve bir olduğu görüşünü, yani tek-gerçeklik görüşünü savunan Upanişadlar olduğu gibi, çok kez - Vedaların eski olanlarında - çoğulcu (pluralist) bir görüş açısıyla, gerçeğin çokluğunu, hatta Brahman'ın bile ayrı ayrı kişilikleri ve biçimleri olduğunu bildiren bölümler de bulunmaktadır. Şankara'ya göre ise ayrım yapılmaksızın bütün Vedalar tartışılmaz kutsal metinlerdir.

En önce bu belirttiğimiz güçlüğü yenmek için Şankara, - Upanişadlarda izlerine rastlanan bir düşünceyi - biri yukarı ve biri aşağı olmak üzere «İki Basamaklı Kavrayış» öğretisini geliştirmiştir.

Aşağı basamakta, dışa yönelik (egzoterik, exoterique) algılayışla varlık ve tanrı bin bir biçimde görülmektedir. - Oysa Şankara, tanrıyı varlığın özü olarak tanımlamıştı. Bu durumda bu ikisinin, yani tanrının ve varlığın, aynı özden olduğu, birbirine eş olduğu anlamı çıkmaktadır [90] - Aşağı basamakta tanrı İşvara (*Ishwara*), tüm varlığın yaratıcısı olarak saygı görmekte, her türlü üstün nitelik ona yakıştırılmaktadır. Halk da ona çeşitli uygulamalarla tapınmaktadır. Yüksek bir kavrayışı içermese de bu basamağın aşağı görülmesi doğru olmaz, çünkü bu tür görüşler insanın doğal kavrayış yeteneğine uygundur ve bu bakımdan da gerçek bilgiye ermeye bir hazırlıktır.

Daha yüksekteki öze yönelik (ezoterik, esoterique) kavrayış basamağına çıkabilen kimse bilge kişidir. Bu kişi aldatıcı «maya» görüntüsünün ardındaki hiç bir nitelemeye sığmayan, akılla kavranamayan Brahman'ın bulunduğunu sezmiştir. Gerçek bilge, kavrayışın aşağı basamağını kesinlikle aşağı görmez, o her tapınakta tanrısına yönelebilir ve her tanrının önünde eğilebilir, çünkü bu tür tapınış biçimlerinin akılla kavranamayanı, gözle görülemeyeni insan düşüncesine ve kavrayışına yaklaştırdığını ve uydurduğunu bilir, ve tüm bunların ötesindeki ve ardındaki birliği sezerek gerçeğe sığınır ve gerçeği esenler.[91] Bu yüzden de Şanka- ra'ya göre Brahman'ın iki görünüşü ve dolayısıyla iki ayrı tapınılış biçimi vardır, öyle ki, bu ikisinin birbirinden apayrı gerçekler olduğu sanılır.

Bütün öteki Hint düşünce sistemlerinde olduğu gibi Vedanta için de en önemli soru şudur: İnsan kendi varoluşunun dar kalıbından, ki bu acıdır, nasıl kurtarılabilir? Yanıt besbellidir: Kurtuluş içimizdeki

Atman'a ermektir. Böylelikle yaşamımızın kısalığının ve dışa bağımlılığının bizi artık sınırlamadığı, bağlamadığı bir aşamaya geliriz, içinde ayrım, değişim, zaman olmayan, yalnız barış ve erinç olan o uçsuz bucaksız varoluş okyanusuna dalarız. (Adlarını ve biçimlerini yitirerek denize kavuşan eski akarsular benzetmesi burada yine karşımıza çıkıyor.) Vedanta şu davranış ilkelerini koyar:

— Sonsuz olanla sonsuz olmayanı fark etmek.

— Bu dünyada ve öbür dünyada kazanç ve ödül beklememek.

— Yolda 6 gerekli araç: İç barış (huzur), kendine hakim olmak, zevkler peşinde koşmamak, sıkıntılara katlanmak, kendi içinde yoğunlaşmak (konsantrasyon), inançlı olmak.

—Dünyaya bağımlılıktan kurtulmayı özlemek.

Bu ilkelere göre büyük işlerle uğraşmak, yücelmenin en uygun yolu olarak görülmez. İş yapmak da, hiç bir iş yapmadan çile çekmek de gerçeğin önünde duran engelleri, kuşkuları ve saplantıları kaldıran bir hazırlık aşaması olabilir. Ancak kurtuluşa giden yolda bir kişi çalışıp çabalayarak, kendini sıkarak yol alamaz. Doğru tutum ve doğru kavrayış gereklidir. Bu da ancak kendini vererek içe dalmakla (meditasyon) ve Veda öğrenimiyle olur. Bilge kişinin gözünde insan işi olan yapıtlar, ürünler yüce bir anlam taşımaz, çünkü o, görünüşteki yapıtların gerçek yapıtlar olmadığını, gerçeği yansıtmadığını bilir.(92)

"Yüceler yücesini görenin
Gönlünün düğümleri çözülür
Kuşkuları uçar gider kesin
İşleri yokluktan çıkar yürür'(93)

Vedanta öğretisinin özünü halkın güçlük çekmeden anlayabileceği bir dille anlatan bir metinde şunlar yazılı: *"Delilik etme! Varlığa susamışlığı bırak! Gönlünden her türlü kuşkuyu çıkar at! Zenginliğine, arkadaşlarına ve gençliğine güvenme! Zaman her şeyi silip süpürür. Tüm bu yanıltıcı geçici şeylerle oyalanma, Brahman'a kavuş! Yaşam bir lotus yaprağı üzerinde titreyen bir su damlası gibidir... Zaman akar gider, yaşam solar biter... Umut dolu soluk bitmesin!... Gönül ferahlığı yitmesin!...* "(94)

Vedanta öğretisinin etkisi günümüze dek sürmektedir. Çeşitli Brahman düşünce sistemleri incelenirken en büyük yer Vedanta'ya ayrılır. Batı, Ortaçağda yaşarken, bir Hintli yazar Vedanta sut- raları üzerine şunları söylemiştir:

'Bu eğitici kitap tüm öteki kitapların en önemlisidir. Öteki kitaplar bunun yanında ancak bir tamamlayıcı, hazırlayıcı ya da yardımcı kitap sayılır. Bunun için kurtuluşa yönelenler, bu kitabı, aydınlanmış Şankara'nın yorumuyla birlikte değerlendirsinler..." (95)

IV. HİNT FELSEFESİNİN SON DURUMUNA BAKIŞ VE DEĞERLENDİRME

Burada yalnız eski Hint felsefesinden söz ettik, çünkü Hint düşüncesi en yüksek doruklara bu eski çağlarda ulaşmış ve sonraki gelişmelerin tohumu hep eski çağlarda atılmıştır. Zamanımıza dek uzanan, bin yılı aşkın çok uzun bir dönemde de düşüncenin gelişmesi durmamıştır. Biz Hint felsefesinin bu son dönemine ancak şöyle bir göz atmakla yetineceğiz.

Budacılık Hindistan'da silindikten sonra Brahmanizmin karşısında artık bir rakip kalmamıştı. Felsefi düşünceleri kızıştıran ve düşünce kıvılcımlarını çaktıran görüşlerin, bakış açılarının ve savların çatışması, tartışması, ölçüşmesi olmayınca, klasik dönem sonunda bir durgunluk görüldü. Bu durum toplum yaşamına, kast düzeninin daha da katılaşması, ve düşünce yaşamına, katı ve tartışılmaz görüşlerin ve dışa kapalı akımların çoğalması biçiminde yansıdı.

İçte yaşanan durgunluğa bir de yabancı yönetimler eklendi. Hindistan bağımsızlığını yitirerek önce birkaç yüzyıl Müslüman fatihlerin eline geçti, ardından yakın zamanlara kadar sürmüş olan İngiliz egemenliği altına girdi. 1947 yılında Hindistan bağımsızlığını kazanır kazanmaz bilindiği gibi, sonradan yine ikiye bölünen ve Müslümanların çoğunlukta olduğu Pakistan'ın ayrılmasıyla parçalandı. Tüm bu ülkeler Hint düşüncesinin beşiği olan ve belki bir gün yeniden canlanabileceği yerlerdir. Sonraki gelişmeler eski Hint felsefesinin önemini ve değerini azaltmamıştır.

Batı tarafından anlaşılmasında çok gecikilmiş olan Hint düşüncesine daha çok geçen yüzyılın başında ilgi uyanmıştır. Bu ilgi, Upanişadları, - Sanskritçe bilmediği için - Farsça bir metinden Latince- ye çeviren ve 1801/2 yılında yayımlayan Fransız *Anquetil Duperron* ile başlamıştır.(96) Çok yetersiz olan bu çeviri gizemli konulara duyarlı olanların ilgisini çekmiş ve hemen burada gizli bir hâzinenin saklı olduğu sezilmiştir. Daha önce de *Bhagavad Gita* nın bir İngilizce çevirisi yayımlanmıştı. Bu çevirinin önsözünde Hindistan'da İngiliz egemenliğini kuran *Warren Hastings*, "*... bu eser*

İngilizlerin Hindistan üzerindeki egemenliği sona erdiği bir zamanda bile okunacak, güncel kalacaktır", demiştir. Bu sözü doğru çıktı.

Tüm 19. yüzyıl boyunca İndoloji'nin (Hint biliminin) hızla geliştiğini görüyoruz. Bu arada yetişen ünlü uzmanlar arasında *Friedrich Schlegel, Max Müller* ve *Paul Deussen* i anmak gerekir. Deussen Hint düşünce dünyasının keşfedilmesini, birdenbire yabancı bir gezegenin halkının felsefesinin öğrenildiği bir bilimkurguya benzetir.[97] Gerçekten de burada, - Hint felsefesinin Eski Yunan felsefesiyle olası ilişkileri bir yana bırakılırsa - tümüyle bizimkinden ayrı ve Ön Asya'dan ve Avrupa'dan etkilenmemiş ve kapalı bir ortamda gelişmiş ve üstelik dil ve belki de köken bakımından bize yakın olan bir halkın düşünce dünyasıyla karşılaşıyoruz.

Hint düşüncesinin daha yakından tanınmasıyla Batılı düşünürler üzerindeki etkilerinin görülmesi gecikmemiştir. Bu keşfin daha ilk döneminde, pek çok konu daha aydınlığa kavuşmamışken *Goethe* ve *Herder,* keskin bir uzak görüşlülükle bu ye- ni felsefe dünyasının zenginliğini ve derinliğini önceden sezmişler ve ilgiyi bu yöne çekmişlerdir. Hint felsefesini öğrenerek özümsemeye çalışan büyük filozofların başında Upanişadlar üzerine bir sözünü daha önce yazmış olduğumuz *Schopenhauer* gelir. Onun gibi *Schelling* de övgü dolu sözlerini esirgememiştir.

Hint felsefesini Batı felsefesinden kesin çizgilerle ayıran kimi nitelikler şunlardır:

1. Hint düşüncesi büyük ölçüde geleneğe bağlıdır. Hint düşünce sistemlerinin çoğu, gerek düşüncelerin geliştirilmesi gerekse sınanması bakımından eski Veda yazınına dayanır. Bir Hintli açısından bu durum bir sakınca yaratmayabilir, ancak yabancıların Hint düşüncesini Hint kültüründen soyutlayarak incelemesi ve anlaması güçleşmektedir.

2. Hint düşünce sistemleri yalnızca gerçeği araştırmak ve açıklamakla yetinmemekte, bilmek uğruna bilgi ardında koşmamakta, daha çok doğru bir yaşam biçimini aramakta ve kurtuluşa giden yolu gösterme amacını gütmektedir. Bu arada unutmamak gerekir ki pek çok etkenin yanı sıra özellikle Hint halkının duyarlılığı, soyut düşünceye yatkınlığı ve yol arama eğilimi Eski Hindistan'da felsefenin belki de hiç bir halkta görülmemiş yoğun bir ilgiyle beslenmesini ve gelişmesini sağlamıştır.

3. Çoğu Batılı düşüncelerle Hint düşüncesi arasındaki derin ayrılık şuradadır: Hint düşünürleri akılla kavranan bilgiye en büyük önemi vermemişler ve şunu vurgulamaktan yorulmamışlardır: Gerçek akıl dışındadır, sözcüklere sığmaz, yalnız sezgiyle kavranır. Bir Batılı düşünür bir Upanişad yorumunda bu Hint görüşünü ele alarak şu düşüncelere yer vermiştir: *"Tüm rasyonel* (akla dayanan, akılcı) *felsefeler kaçınılmaz olarak agnostisizm ile* (gerçekte hiç bir şeyin bilenemeyeceği görüşüyle) *sonuçlanırlar: Bu durum bu yaklaşımla ve bu araçla yol arayışın tek mantıklı ve doğal sonucudur...*
Doğrusunu söylemek gerekirse, sezgiden esin alarak yola çıkan akılcı filozof sezgiye hemen sırtını döner ve bu yolla çözüm aramayı kendisine yakıştıramaz. O zaman da pek çok çözüm bekleyen sorun üstü kapalı geçilir. Oysa sezgiden kaynaklanan esinle (Intuition) işe başlamış olanlar işin sonunu da aynı esinden yararlanarak getirmelidirler."

4. Belki de Hintli olmayanlara en yabancı gelen ve sürekli yinelenen bir düşünce «genedoğum» inancıdır. Batı felsefesinde, *Nietzsche* nin çok uzaktan bir ilişki kurulabilecek «Sürekli Geri Dönüş (*Ewiger Widerkunft*)» savından başka bir benzeri olmayan bu düşünceye olsa olsa Batının birtakım önem kazanmamış alt kültürlerinde rastlanabilir. Bu konuda şunları söyleyebiliriz: Ölümden sonra herhangi bir sürekliliğe ve yargılanmaya inanacaksak - iki olası yanıt vardır. Birinci yanıt: Sonsuza dek geçerli bir kararla ya sonsuz rahatlık (cennet) ya da sonsuz azap, acıdır (cehennem); ikinci yanıt ise genedoğumdur. Batı'da yaygın olan dinlerin aşıladığı düşünce kalıplarından ve değer yargılarımızdan bir an için sıyrılabilirsek genedoğum düşüncesinin iki bakımdan üstünlüğü olduğunu görürüz. Önce bu inanç, insanların yadsınamayan ve doğumdan beri var olan değişik yaradılışlarını hiç zorlanmadan, herkesin daha önceki yaşamındaki işlerine ve gelişimine dayandırarak açıklamaktadır. İkincisi, bu kısa yaşam sınavında işlenen günahların sevaplardan biraz ağır gelse bile sonsuz bir cezayla ödetilmesindeki çarpıklığı ve ölçüsüzlüğü ortadan kaldırmaktadır.

5. Hint düşünürlerinin üzerinde durulması gereken bir özelliği de sonsuz hoşgörüdür. Rahiplere önem verilen bir toplumda dünyaya dönük, maddeci, kuşkucu ve tanrıtanımaz öğretiler, düşünceler gelişebilmiştir. Eski yazında gerçi tartışmalardan, görüş

ayrılıklarından, çekişmelerden söz edilmektedir ama, hiç bir zaman aşağılama, baskı ya da işkence sözü geçmez. Batıdaki Papalık kurumuna benzer yüksek bir makam tanımayan bir Hintliye gerçeğe götüren yalnız bir yol olduğu düşüncesi de yabancıdır. Bu arada şunu da belirtmek gerekir: Bir Brahman bilgini, dokuzuncu yüzyılda bütün önemli, geleneğe bağlı düşünce sistemlerini tüm yönleriyle ve gelişmeleriyle incelemiştir. Böyle bir çalışma Batı'da yapılamazdı. Bu sonsuz hoşgörü belki de, Hintlilerin her türlü düşünce sistemini, gerçeğe götüren yetersiz araçlar ve yaklaşımlar olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır.

6. Üzerinde durulması gereken ve iyi bir gözlemcinin gözünden kaçmayacak ve saklanamaya- cak son bir özellik de Hint düşünürünün dünyayı önemsememe ve dünyadan ve dünya için çalışmaktan kaçma eğilimidir. Hintliler belki de bu gibi düşüncelerin etkisiyle kendilerini ve kendi ülkelerini savunmaya yeterince önem vermeyerek özgürlüklerini yitirmişlerdir. Belki diyoruz, çünkü düşünürlerin önerileri ancak bir süzgeçten geçtikten sonra, duruma göre uygulamaya dönüşür ve günlük yaşama yansır. Halkın çoğunluğu her yerde olduğu gibi felsefeye pek aldırmaz, günlerini günlük uğraşlarla geçirir, yaşar gider.

ESKİ ÇİN FELSEFESİ

Üzerinde duracağımız ikinci uygarlığın geliştiği yer olan Çin'de de felsefe olarak nitelenebilecek düşüncelerin aşağı yukarı Hindistan'daki kadar eski izlerine rastlıyoruz.

Çin de, genişliği, kalabalık oluşu, kendine özgü coğrafyası, bölgeden bölgeye değişen iklimi, yer şekilleri, hatta değişik lehçeleriyle - Avrupa'nın her hangi bir ülkesine değil, tümüne benzetilebilecek olan - koskoca bir ülkedir. Okyanusların, sıradağların ve çöllerin kuşattığı bu ülke, binlerce yıl yaşayarak kesintisiz bir süreçle gelişmiş ve ancak tarihinin son dönemlerinde yoğun yabancı etkilerle karşılaşmış olan yüksek, değişik ve kendine özgü bir uygarlığın beşiğidir. Toplum yapısı, düşünce ve din gibi çeşitli alanlara damgasını vurmuş olan kökleri çok derin ve eski gelenekler de bu uygarlığın zengin dokusuna renk katmıştır. Çinlilerin pek çok alandaki buluşlarını ve insanlığın uygarlaşma yolunda ilerleyişine yaptığı katkıları yeri gelmişken anımsayalım. Toprağın işlenmesi, akarsuların düzenlenmesi, porselen, barut, pusula, kâğıt para gibi buluşlar, devlet yönetimi bilgisi, güzel sanatlar (özellikle resim ve seramik), edebiyat ve bu arada benzersiz lirik şiirler bu uygarlığın saymadan geçemeyeceğimiz özgün ürünlerinden yalnızca bir kaçıdır.

Tarih öncesi çağlardan kalma arkeolojik buluntular bu topraklarda insanoğlunun kesintiye uğramamış bir kaç bin yıllık bir gelişme süreci yaşadığını göstermektedir. Çinlilerin yazıya geçirilmiş tarihi ise İÖ üçüncü bin yılda yaşamış imparatorlarla başlar. Efsaneleşmiş bu hükümdarların yazıyı buldukları, evliliği kurumlaştırdıkları, müziği geliştirdikleri, yemek çubuklarını kullanmayı öğrettikleri ve daha başka pek çok uygarca davranışı başlattıkları söylenirse de tüm bunların gerçekte, bir çırpıda değil, uzun, belki de bir kaç bin yıllık bir evrim sonunda yerleşmiş ve benimsenmiş gelenekler olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır.

Çincenin ve Çin yazısının üzerinde biraz durmak gerekecek. Çince, yapısı bakımından Batı dillerine hiç benzemez, tek heceli ve *«ayrışkan* (yalınlayan, *isolierend)»* dillerdendir, yani çoğunlukla tek heceli, bir değişime uğramayan, bir kurala göre çekilemeyen, ön ve son ek almayan sözcüklerden oluşur. Bu yüzden, sonsuz sayıda çoğaltılamayan ve Çinceye özgü belirli söyleyiş biçimlerinin de sınırladığı bu tek heceli sözcükleri çoğaltmak için, aynı heceyi değişik vurgularla seslendirme yoluna gidilmiş ve böylece heceler yeni anlamlara kavuşturulmuştur. Çincenin kulağa bir şarkı gibi çalınmasının nedeni işte bu vurgu değişimleridir.

Bazı hecelerin 50 dolayında, birbirinden değişik anlamı olabilir. (Bu duruma şaşıracak olan okuyuculara Batılı dillerde de pek çok sözcüğün - bir asıl bir de mecazi olmak üzere - iki anlama gelebildiğini, ayrıca birbiriyle ilgisiz birkaç anlama birden gelebilen pek çok sözcük bulunduğunu hatırlatalım.) Sözdiziminin kesin kuralları olduğu için bir sözcüğün ne anlama geldiği sözün gelişinden, o sözcüğün tümce (cümle) içindeki konumundan, belirli yardımcı sözcüklerin eklenmesinden anlaşılabilir. Yine bir sözcüğün ad mı, zamir mi (adıl mı), sıfat mı yoksa fiil mi olduğunu; diyelim ki "ta" hecesinin, "büyüklük" mü, "büyük" mü, "büyültmek" mi yoksa "çok" anlamına mı geldiğini sözün gelişinden çıkarmak gerekir.

Çin dili gibi Çin yazısı da bizimkinden çok farklıdır. Bir tür resim yazısından türemiş ve resme benzeme özelliğini az çok korumuş olan Çin yazısında, bizim yazımızda olduğu gibi konuşulan dilin sesleri değil, kavramları gösteren biçimler (*düşün- simgeler, ideogram* lar) kâğıda çiziktirilir. Somut varlıklar, sözgelimi dağ, ev, ağaç, yer, güneş, ay vb. için, simgelediği varlığı çağrıştıran bir «düşünsimge (ideogram)» çizilir. Soyut kavramlar ise, mecazi anlamı olan varlıklarla, örneğin «ruh» kavramı «gönül/yürek» düşünsimgesiyle ya da başka düşün- simgelerin birleşimiyle gösterilebilir. Böyle bir yazının sağladığı kolaylık şudur: Düşünsimgelerin anlamını ve bunlarla ilgili kuralları bilen kimseler, Çin yazısını kendi dillerinde seslendirerek, konuşulan Çinceyi öğrenmeye gerek görmeden - tıpkı tüm dünyaya yayılmış olan Arap sayılarını okudukları gibi,- okuyabilir ve anlayabilirler. Bu nedenle bu yazı çeşitli ve birbirinden çok değişik Çin lehçeleri arasında bir bağ olmuştur. Ayrıca konuşulan dil zamanla sürekli değiştiği halde yazı pek değişmeden olduğu gibi kaldığı için

eski metinleri bugün bile büyük güçlüklerle karşılaşmadan okumak ve anlamak mümkündür.

Otuza yakın Latince kökenli harfe dayanan Batı dillerinin alfabelerini öğrenmenin kolaylığına karşılık Çin yazısını sökmek oldukça güç bir iştir. Çok karmaşık biçimlere giren binlerce ve binlerce düşünsimgeyi (ideogramı) iyice bellemek için uzun yıllar süren yoğun bir çaba gerekir. Günlük gereksinimleri karşılamak için kullanılan 2000 ile 4000 arasındaki düşünsimgenin kullanılışı ise birkaç yıl içinde öğrenilebilir.

Kültür ve uygarlık alanındaki gelişmelerin yanı sıra dil ve yazı da, bilinç ve düşünceyi derinden etkileyen önemli etkenlerdir. Böyle bir dili ve böyle bir yazısı olan bir halkın, düşünce yapısının bizimkinden niçin çok farklı bir biçimde yapılanmış ve niçin başka yönlerde gelişmiş olduğunun bir parça anlaşılabilmesi için dil ve yazı konusu üzerinde burada biraz durmak gereğini duyduk. Hint Cermen kökenli dillerdeki birbirinden açıkça ayrılabilen özne, nesne, yüklem ve ad, sıfat, fiil (eylem) gibi dil öğelerinin belirlenmesi ve incelenmesiyle Yunanistan'da ve Batı'da gelişen dilbilgisinden (Grammatik) türemiş olan mantığın (Logik) Çin'de gelişmesi olanaksızdı ve nitekim orada mantık diye bir bilim gelişmemiştir.

Çin dilinin yapısının çok değişik olması yüzünden Çinceden yapılan çevirilerde, hele bunlar felsefe konusuna giriyor ve çok sayıda soyut düşünsimgeleri içeriyorsa, büyük güçlüklerle karşılaşılır. Aşağıya da birkaçını koyduğumuz Çince metinlerin çevirileri, Çin dil ve kültürünün önde gelen uzmanlarınca yapılmış olmasına karşın birbirini yer yer tutmamaktadır. Konunun ne olduğu, neden söz edildiği az çok anlaşılmaktaysa da ayrıntılara ve kavramların inceliklerine girildiğinde karşılaşılan birbirinden değişik yorumlar ve güçlük, düşüncelerin dizilişiyle anıştırılan, açıkça belirtilmemiş olup konunun bağlamından ve sözün gelişinden anlaşılan kimi gizli anlamların ve çok yönlü çağrışımların düşünsimgelerde yoğunlaştırılmış olmasından kaynaklanmaktadır ve bu anlamların bu yoğunlukta başka bir dil yapısına taşınması olanaksızdır. Çin, bir gün Latin alfabesine geçecek olursa Çin düşünce yapısının da uzun dönemde değişebileceğini söylemek pek yanlış olmaz.

Bu kitaptaki Çince adların ve kavramların yazılışı üzerine de bir kaç söz söyleyelim: Çince sözcükleri Batılılar için, yani Latin harfleriyle yazmak için her Batı dili kendine göre ayrı bir «çevriyazı (transkripsiyon)» geliştirmiştir. İngilizce ve Fransızca için ayrı ayrı çevriyazılar oluştuğu gibi Almanca için de yine başka bir Çin çevriyazısı gelişmiş ve yerleşmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti Çincenin Latin harfleriyle yazılabilmesi için giderek bütün dünyada benimsenen ve yayılan, bilimsel, yeni bir çevriyazı sistemi önermiştir. Bu çevriyazının adı *«Pin Yin»*'dir. Bir Çin sözcüğünün anlamını değiştirebilen dört seslendiriliş biçimi bu çevriyazıda hecenin ya da seslinin (ünlünün) üzerine konan vurgu imleriyle (Diakritik) belirtilmiştir. Buna göre «ā», düz ve yüksek ses; «á», yükselen ses; «*a*˵», önce az alçalan sonra yükselen ses; «à», alçalan ses.

«I King» (ya da I Ging, İ Çing; Değişimler Kitabı), *«Tao Te King»* (Tao Te Çing) gibi eski Almanca çevirilerde sık sık geçen ve yerleşmiş olan Çince adlar korunmuş, ancak yanlarına gelecekte iyice yaygınlaşacağı anlaşılan Pin Yin çevriyazımına göre karşılıkları ayraçlar içinde verilmiştir. «I King» *(yi jîng*; okunuşu, i çing) gibi.

Çağımızın önemli Çinbilim (sinoloji) uzmanlarından biri(1) Çin felsefesinin gelişimini üç bölümden oluşan bir düşünce senfonisine benzetmiştir.

İlk bölümde üç ana tema, *Konfüçyüşçülük, Ta- oculuk* ve *Mohizm* ve bunun yanında da *Yanıltmacılar, Yasakçılar* ve *Yeni Mohistler* ve *Yin- Yang* öğretisinden oluşan yan temalar işlenir. Bu temalara yalnız bir kez duyulan ve sonra kesilen düşünceler eşlik eder ki bunlar ancak parça parça günümüze kalmış olan *«Yüz Okul»*un öğretilerinin kırıntılarıdır. İlk bölüm İÖ 6. yüzyıldan İÖ 2. yüzyıla dek olan süreyi kapsar.

İkinci bölümde Ortaçağ Çin felsefesinin ağır akorları duyulur ve buna karşı Hindistan'dan gelen *Budacılık* bir karşı uç olarak sesini duyurmaya, tu
tunmaya, içeriye girmeye çalışır. Bu dönem İÖ 2. yüzyıldan İS 1000 yılına dek sürer.

Üçüncü bölüm ise bu tarihten günümüze dek uzanan dönemdir. Çeşitli düşüncelerin karışımından oluşan bir ezgiyi *Yeni Konfüçyüsçülü- ğün* kendine özgü, kararlı ve yönlendirici ezgisi ezer.

Sona doğru giderek artan gerilimin getirdiği patlamadan ve devrimden sonra Çin düşüncesinin önünde neler getireceği belli olmayan yepyeni bir çağ açılır.

Gerçek yaşamda ise uyumlu seslerin yanında bağlamın dışına taşan uyumsuz, çatlak seslerin de çıkmış olabileceği belirtiliyor ve bu müzik benzetmesi burada kapanıyor.

Biz ise, senfoninin başına eski çağların birikimini anımsatan ve gelişerek ilk bölümdeki üç ana temayı hazırlayan bir açılışın eklenebileceği görüşündeyiz. Eski çağların birikimi Konfüçyüs'ün klasik yazılarında işlenerek bize dolaylı yoldan aktarılmış olduğundan bunlara ayrı bir bölüm açmaya gerek görmeyerek Konfüçyüsçülük felsefesi içinde kısaca yer verdik.

Bundan başka, yerimizin darlığı nedeniyle, Hint felsefesine ayırmış olduğumuz ilk bölümde olduğu gibi Çin felsefesinin de ilk dönemi üzerinde daha çok durduk; çünkü en büyük düşünürler bu dönemde ortaya çıkmışlar ve daha sonra gelenlerin dayandığı temel düşünceleri ortaya atmışlardır.

I KONFÜÇYÜS

1. KONFÜÇYÜS'ÜN YAŞAMI

Yalnız Çinli düşünürler değil, gelmiş geçmiş bütün düşünürler içinde etkisinin büyük ve kalıcı olması bakımından belki de en başta sayılması gereken kişi *Konfüçyüs* tür. İÖ 551 yılında, bugün Şantung *(shān dōng)* ilinin sınırları içinde kalan Lu (*lu˙)* Beyliğinde doğmuştur. Konfüçyüs, daha o zamanlar eski bir soy olan *Kung* (*kö'ng*) soyundan gelir, iki bin beş yüz yıl sonra bugün bu soydan gelenlerin sayısı on bini bulmuştur. Konfüçyüs un Çince adı olan *«Kung tse (ko'ng zi")»* ya da *«Kung-fu-tse (kö'ng fü zi ")»* «Kung soyundan olan usta» anlamına gelir. «*Confucius*» ise bu adın Avrupalılar tarafından Latinceye uydurulmuş biçimidir.

Konfüçyüs genç yaşlarında evini bir okula dönüştürdü, kısa süre içinde çevresinde toplanan öğrencilere tarih, edebiyat ve görgü kuralları öğretmeye başladı. Aradan geçen yıllar içinde 1000'e yakın öğrenci yetiştirdi ve ünü ülkeye yayıldı.

Ülke yönetiminde yüksek bir görev almayı çok istediği halde gelen teklifleri, ilkeleriyle bağdaştı- ramadığı için geri çevirmiştir. Demiştir ki: *"Kişi yüksek bir göreve gelmeyi değil, yüksek bir göreve gelirse işe yarayıp yaramayacağını düşünsün. Kişi niçin ünlü olmadığını değil, ünlenirse ününü hak edip etmediğini düşünsün*."[(2)]

Böylece, iyi bir yönetimle ilgili düşüncelerini uygulamaya dönüştürmeye olanak bulamadan elli yaşına geldi. Söylenceye göre adalet bakanı olarak işe başlayınca büyük başarı kazandı. Kötüler gizlendikleri yerlerden çıkamaz oldular, halk da doğruluğa iyiliğe yöneldi.

Komşu ülkenin beyi, Lu Beyliğinde işlerin iyi gitmesini çekemedi. Ve Lu Beyine, armağan olarak şarkı söylemesini ve dans etmesini bilen güzel kızlar ve seçkin soylu atlar yolladı. Böylece Lu Beyinin eğlencelere dalarak yönetim işlerini ve Konfuçyüsun öğütlerini unutmasını sağladı. Bunun üzerine Konfüçyüs gücenerek görevini bıraktığı gibi ülkesinden de çıkıp gitti.

On üç yıl bir gezgin olarak ülkeleri gezip dolaşan Konfüçyüs, büyük bir saygı gösterisiyle ülkesine geri çağrıldı. Yaşamının son yıllarında eski çağlardan kalan metinlerin derlenmesine ve tanıtılmasına çalıştı ve ülkesinin bir vakayinamesini (kroniğini) yazdı. Resmi bir göreve gelmeyi ise artık istemedi. Öleceğini önceden bildi. Öğrencileri onu büyük bir saygıyla ve görkemli bir törenle gömdüler.

Ölmeden önce görüşlerine ve ilkelerine ülke yöneticilerinin önem vermemesine çok üzüldüğünü söylemiş, düşüncelerini ne kadar büyük ve ne kadar kalıcı bir başarının beklediğini önceden bilememiştir.

2. DOKUZ KLASİK KİTAP

Konfüçyüs, çağlar boyunca benimsenerek yerleşen felsefî görüşlerini kendi özgün görüşleri olarak değil de, eski çağların efsaneleşmiş imparatorlarının öğretilerinden edindiği bilgiler diye sunmuş ve çok eski zamanlardan beri aktarılarak zamanına gelmiş olan Çin yazınını derleyip değerlendirerek unutulmaktan kurtarmıştır. Tartışılmaz ve yüce bilgi kaynağı olarak görülen beş kitaptan ya da *«Çing»'*den ilk dördü, çok büyük bir olasılıkla Konfüçyüs Ün elinden çıkmıştır. Beşinci Çing'in ise pek çok parçasının Konfüçyüs'e dayandığı anlaşılıyor.

1. Bunlar içinde felsefe açısından en önemlisi, olasılıkla felsefe yapmanın en eski belgelerinden biri olan *«İ Çing'tir (yi jing)»*.

Günümüze gelen bilgiye göre İ Çing, İÖ 3000 yıllarında yaşamış ve hüküm sürmüş olan bir imparatordan kalmıştır. Konfüçyüs bu kitapta İ Çing'i tanıtmış ve yorumlamıştır. İ Çing’i öyle beğeniyordu ki *"bunu iyice öğrenmek için keşke elli yılım daha olsa"* demiştir. [3]

İ Çing’in temeli ya tek parça çizgiden ya da iki parça çizgiden oluşan iki ayrı simgenin üçer üçer dizilmesiyle elde edilen sekiz *«üçlü birime* (Trigramm)» dayanır. Her «üçlü birim» bir doğa gücünü simgelediği gibi aynı zamanda yaşamımızla ilişkilendirilebilecek bir durumu da simgeler. Bu sekiz temel üçlü birim şu sırayla dizilir:[4]

Üçlü birim	Çince adı	Doğa gücü	İnsan bakımından anlamı
☰	kian (*qián*)	Gök	Güçlülük, etkin olma
☱	tui (*dùi*)	Deniz	İstek
☲	li (*lí*)	Ateş	Parlaklık
☴	sun (*sùn*)	Yel	Etki altına girme
☳	çan (*zhèn*)	Gök gürültüsü	Patlamak
☵	kan (*ka`n*)	Yağmur	Sakınca, değişiklik
☶	gen (*ge`n*)	Dağ	Durgunluk
☷	kun (*kūn*)	Yer	Beklenti, edilgen olma

Bu sekiz üçlünün birbiriyle ilişkilendirilmesiyle yeni yorumlar elde edilir. Tek parça olan im «Yang'ı (*yáng)*», aydınlık bir öğeyi - ışık, devinim, yaşam vb. - ve iki parça olan im ise «Yin'i *(yin)*» karanlık bir öğeyi - durgunluk, ağırlık vb. - simgeler.

Bu garip ve ünlü «Değişimler Kitabı» birbirinden tümüyle değişik olabilen pek çok yoruma açıktır. Çinliler bunu geleceği görmek için de yararlanılabilen ve yalnız simgelerin gizemli evrenine dalmış ve derin anlamlarını kavramış olanlarca yorumlanabilen en köklü bilgeliğin yansıması olarak görürler. Ünlü Çin uzmanları da bu kitabı, yorumlamasını bilen kişiyi yaşam yolunda
umarsız bırakmayacak bir tür fal kitabı diye övmüşlerdir.

2. Konfüçyüs un, bir seçme yaparak oluşturduğu ikinci klasik kitap ise *«Şi Çing (shi jing)»* ya da «Şarkılar Kitabı»dır. Kendi çağma çok daha eski çağlardan kalmış olan şarkılar arasından 100 şarkıyı seçerek bu kitaba almıştır. Bunlar içinde doğa, aşk ve toplum üzerine şarkılar olduğu gibi kurban töreniyle ilgili ilahiler de vardır.

3. *«Şu Çing (shu jıng* ya da *shâng shu*)» ya da «Belgeler Kitabı», Könfuçyüs'ten iki bin yıl öncesine giden Çin tarihinin değişik dönemlerinden kalmış olan çeşitli, ancak çoğunlukla imparator buyruklarından ve bildirilerinden oluşan belgelerin derlendiği bu kitaba, Konfüçyüs açıklamalar ve yorumlar eklemiştir.

4. «İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları» adındaki bu kitapta Konfüçyüs bağlı olduğu Lu Beyliğinin İÖ 722 yılından 480 yılına dek gelen bir vakayinamesini (kroniğini) yazmıştır.

5. *«Li Çi* (*li'jı)»* ya da «Töreler Kitabı» beş yüce kitabın sonuncusu ve en kalınıdır. Bu kitap Konfüçyüs un ölümünden sonra oluşmuştur. Kitabın pek çok bölümü Konfüçyüs'e dayanmaktadır. Çin'de pek önemsenen davranış ve görgü kuralları, töreler ve gelenekler anlatılmakta, örneğin «atalara saygı» ve «sarayda davranış» gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Yukarıda sayılan bu beş yüce kitaptan (Çing'ten) sonra yine onlar kadar önemli olan ve saygı gören Dört Klasik gelmektedir. Çoğunlukla

Konfüçyüs un önemli sözlerini ve görüşlerini içeren bu kitapların hiç birine Konfüçyüs un eli değmemiştir.

1. *«Lun Yü* (*lùn yu*ˇ)» , Konfüçyüs un konuşmalarından oluşmaktadır. İnsanlığın pek çok büyük öğretmeni gibi Konfüçyüs de öğretilerini sözlü olarak açıklamıştır. Öğretilerini öğrencilerinin yazılı açıklamalarından öğreniyoruz. Eski çağlarda büyük adamların sözlerinin ve hatta edebi ürünlerin sözlü olarak olduğu gibi ve bozulmadan aktarılabilmiş olması, günümüzde başarılamayacak, ancak, filimlerle, hızlı yer değiştirmeleriyle, gazeteler ve radyoyla gerekli ve gereksiz bilginin bir arada hücumuna uğramamış olan boş ve berrak zihinlerin başarabileceği bir iştir.

2. Konfüçyüs'ün konuşmalarına yer veren bu kitaptan sonra da yine, «Yüce Bilim»in (Ta Hsüe, *dâ xûe)* ilk bölümünde, büyük bir olasılıkla Konfüçyüs un söylemiş olduğu özdeyişler bulunmaktadır.

3. Dört Klasiğin üçüncüsü ölçü ve dengenin öğretisi olan *«Çung Yung*'tur *(zhōng yōng)*». Konfüçyüs un torunlarından biri tarafından yazılmış olan bu kitap, yine ustanın sözlerine ve özdeyişlerine yer vermektedir. Gerek bu nedenle gerekse içeriğinin değerli oluşu bakımından Çung Yung'un Konfüyüs- çülük yazınında önemli bir yeri vardır.

4. Klasik kitapların sonuncusu da Konfüçyüs un en büyük öğrencisi olan *«Mensiyüs*»'ündür
İleride Mensiyüs tanıtılırken bu kitap da ele alınacaktır.

Burada sayılmış olan kitapların hepsine birden «Dokuz Klasik» adı verilir. Bunlar Çin felsefe yazınının, Lao Tse'nin *«Tao Te Çing»*ini saymazsak, en önemli ve Konfüçyüsçülük geleneğinin günümüze dek gelen temel kitaplarıdır.

3. KONFÜÇYÜSÇÜLÜĞÜN ÖZELLİĞİ

Konfuçyüsçü felsefenin ve aynı zamanda bütün Çin felsefesinin en göze çarpan özelliği insana ve günlük yaşama dönük olmasıdır. Kesin, tutarlı ve her zaman için geçerli bir metafizik (fizikötesi), mantık (Logik) ve ahlak bilgisi (Ethik) geliştirmek için özel bir çaba gösterilmemiştir.

Konfüçyüs mantık bilimi diye bir bilim tanımıyordu. Öğrencilerine doğru düşünmeyi öğretmek için onları sürekli düzelterek, yönlendirerek ve iyi örneklere uymalarını sağlayarak eğitmiştir. *("En iyi düşünebilen kişi mantık kurallarını en iyi bilen kişi değildir"* diyor Mephisto, *Goethe'nin* Faust'unda.)

Konfüçyüs, varoluş ve yaradılışla ilgili metafizik (fizikötesi) bir öğreti de bırakmamıştır. Bu tür konular üzerine konuşmayı hiç sevmezdi. Bir gün bir öğrenci ölenlerin ruhlarına karşı görevlerin ve ölümün ne olduğunu sorunca, Konfüçyüs: *"Daha insanlara karşı görevlerimizi bilmezken ruhlara karşı görevlerimizi ne bilelim! Daha yaşamın ne olduğunu bilmezken, ölümün ne olduğunu ne bilelim!"*[5] Burada Konfüçyüs metafizik (fizikötesi) konuların ve öteki dünyanın bilenemeyeceği kanısında olan agnostiklere (Yunanca, *a:* olumsuz önek; *gnostikos:* bilen, tanıyan) çok yaklaşır.

Kişiliği olan bir tanrı olarak değil de kişilik ötesi bir güç olarak göğe, gizli güçlere inanılmasını ve ölülerin iyi ruhlarına saygı gösterilmesini isteyen resmi inançlara karşı çıkmadığı gibi bunlara uymayı da öğütlemiştir. Şimdi, bu öğüdü kendisi de bu inançlara bağlı olduğu için mi, yoksa tutucu bir yaklaşımla eski inançların ve geleneklerin korunmasını ve yaşatılmasını istediği için mi verdiği tartışmalıdır.

Konfüçyüs için en başta gelen en önemli konu insanların bolluk içinde iyi bir yaşam sürmelerini sağlamaktı. Bu bakımdan tüm öğretisi bu amaca yönelik davranış ilkelerinin ve erdemli olmak gerektiğini bildiren öğütlerin toplamından oluşur ve bunlar da felsefenin daha çok yerinde, davranış ve ahlak kurallarıyla ilgili bölümü olan ahlak bilimine (Ethik) girdiği gibi, Konfüçyüs insanı yalnız başına, çevreden kopuk olarak değil de ailesi, toplumu ve devletiyle ilişkiler içinde gördüğünden aynı zamanda toplum bilimini ve siyaset bilimini de ilgilendirir.

4. ERDEM

Konfüçyüs un insancıl (hümanist) düşüncelerine göre gerçekten erdemli olmayı başarabilen kişi dünyaya sırt çevirmiş çileci bir ermiş değil, aydın, bilgili, insanları ve dünyayı tanıyan, her zaman *«Altın Orta»da* durmasını bilen bir bilgedir. Bıkmadan usanmadan kendi kendini eğiten, ağırbaşlı, ve her durumda kendine ve başkalarına karşı dürüst olan kişi soylu ve gönlü yüce olan seçkin kişidir. Bu kişi mal mülk ve toplum içinde bir yer edinmeyi boş bir çaba olarak görmez, ancak bağlı olduğu ilkeler ve erdem uğruna bunlardan her an ayrılmaya da hazırdır. İyiliğe iyilikle ve kötülüğe doğrulukla karşılık verir. Kendi kişiliğini geliştirdikçe başkalarına iyi bir örnek olur. İçi ve dışı birdir. *"Dıştakini içtekinden yeğ tutan kişi daha olgun değildir; dıştakiyle içtekini bir tutan kişi yücedir*."[6]

En yüce erdemin ne olduğu kendisine sorulduğunda, Konfüçyüs, pek çok kültürde benzer biçimde karşımıza çıkan şu öğüdü vermiştir: *"Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına yapmamak!"* [7]

Her sözü ölçülü, ağırbaşlı, kendine ve başkalarına saygılı, tutum ve davranışı her zaman yerinde olma ilkelerine kendisi de öyle sıkı sıkıya uyuyormuş ki Konfüçyüs'ten ağır ve ezici bir saygınlık, ağırbaşlılık ve olgunluk rüzgârı çevreye yayılıyormuş.

5. DEVLET VE TOPLUM

Konfüçyüs bireyler için olduğu gibi toplum için de doğruluk, ağırbaşlılık, örnek tutum ve davranışlar, geleneklerin korunması gibi ilkeler öngörmüştür. Konfüçyüsun ahlakın çökmeye yüz tuttuğu, geleneklerin ve törelerin önemsenmediği, her kafadan bir sesin çıktığı bir çağda yetiştiği göz önüne getirilirse, onun gelenek, erdem ve töreler üzerinde niçin bu kadar durmuş olduğu daha iyi anlaşılır. Bu dönemde hem gelenekleri hem dini inançları hem de yönetimi hiçe sayan, iyiliğin ve kötülüğün göreceli (izafi, rölatif) olduğunu ileri süren, her şeyden kuşku duyan, yanlışlan bile doğru olarak kanıtlamaya çalışan, düşüncelerle oynamasını bilen, kurnaz, *«Yanıltmacı* (Sofist)» düşünürler türemişti. Ülkeyi yönetenler

de sakıncalı gördükleri bu kişilere savaş açmışlardı. Hatta Konfüçyüs adalet bakanı iken bu Yanıltmacılardan birini, demagoji yaptığı için çok sakıncalı bulmuş ve ölüme mahkûm etmiştir. Bu kimseler ahlak, yasa ve gelenek dışı öğütleri amaç ne olursa olsun herkese veriyorlardı.

Teng Şi (dēng shi) adındaki Yanıltmacı bir öğretmenle ilgili şu fıkrayı dinleyelim: Bir ırmak kabarmış ve zengin bir adam ırmak sularına kapılarak boğulmuş. Bir balıkçı bu adamın cesedini bulmuş. Zengin adamın ailesi cesedi para karşılığı balıkçıdan almaya gelmiş. Ancak balıkçı çok para istemiş. Sonunda zengin adamın ailesi ne yapmak gerektiğini sormak için Teng Şi'ye başvurmuş. Teng Şi onlara demiş ki: *"Hiç tasalanmayın! Bir başkası çıkıp da bu cesedi ondan satın almaz!"* Balıkçı da bir süre bekledikten sonra kimsenin gelmediğini görünce artık dayanamamış ve Teng Şi'ye koşmuş. Teng Şi ona da demiş ki: *"Hiç tasalanma! Onlar başka hiç bir yerden o cesedi satın alamazlar*."[8] Bu Teng Şi de sonunda kelllesini satırdan kurtarama- mış.

Ahlakın bozulmak üzere olduğu, belki de çoktan bozulmuş olduğu bu çağda Konfüçyüs sesini
yükseltmiş ve halkını ve yöneticilerini eski çağlardan beri toplum düzenini ayakta tutmuş olan köklü ilkelere, geleneklere ve yasalara uymaya çağırmıştır. Konfüçyüs'ün öğretisinin özünü Yüce Bilgi'deki (Ta Hsüe) şu ünlü parçada buluyoruz:

"Eskiler, erdemin ışığıyla ortalığın aydınlanması için önce devlet işlerini yoluna koyarlardı, devlet işlerini yoluna koyabilmek için önce ev işlerini yoluna koyarlardı, ev işlerini yoluna koyabilmek için önce kendi kendilerine çekidüzen verirlerdi, kendi kendilerine çekidüzen verebilmek için önce kendi içlerindeki düzeni yoluna koyarlardı, kendi içlerindeki düzeni yoluna koyabilmek için önce düşüncelerini yoluna koyarlardı, düşüncelerini yoluna koyabilmek için ise önce bilgi eksikliklerini giderirlerdi." [8]

Burada devletin düzene sokulması ve halkın daha iyi bir yaşama kavuşturulması için herkesin önce kendisinden işe başlaması gerektiği ileri sürülüyor ki 1945'ten sonra bir ara güçlenen «*Moralische Aufrüstung (Moral Rearmement,* Manevi Silahlanma; Caux/İsviçre)» akımının da dayandığı ilkeler bunlardı.

Konfüçyüs’e göre özellikle ülkeyi yöneten kimselerin bu gibi ilkelere daha sıkı uymaları, kaba kuvvet ve zorlayıcı yasalarla değil, örnek tutum ve davranışlarla halkı etkileyerek yönetmeleri halkın, güvenini kazanmaları gerekir; çünkü halkın yöneticilere olan güveni devletin temelidir.

Yasaları çiğneyen bir kişinin öldürülmesinin doğru olup olmadığını soran bir beye Konfüçyüs: *"Yüce Beyimiz hüküm sürerken niçin öldürmeli,*
Yüce Beyimiz iyi olursa uyrukları da iyi olur. Üstteki yönetenler yele benzer, alttaki yönetilenler sazlara benzer. Yel estikçe sazlar eğilir." Ve, *"Kim kendi özünden güç alarak hüküm sürerse, gökyüzüne çakılı duran demirkazığa (kutup yıldızına) benzer, her şey onun çevresinde döner*."[(9)]

İnsanların kafalarında ve içlerinde bir düzenin kurulabilmesi için her şeyden önce, her şeyin, ne ise açıkça o olması, adının ve sanının bilinmesi gerekir. Konfüçyüs'e göre barışı, doğruluğu ve bolluğu hiç bir şey ad ve kavram karmaşası kadar tehdit edemez. Baba baba, oğul oğul, bey bey, uyruk uyruk olmalıdır. İyi yönetimin biricik sırrı budur. Bir gün Konfüçyüs'e, devlette kendisine önemli bir görev ve yetki verilse önce ne yapacağı sorulduğunda, *"Şu kesin, önce her şeye adını bildirirdim."* demiştir.

Günümüz koşullarında, en başta gelen devlet görevi olarak adların yerli yerine konması işi, ilk bakışta saçma ve gereksiz görünebilir. Kitleleri etkilemek için gelişigüzel söylenen ve herkesin kendince anladığı "özgürlük", "sosyalizm", "demokrasi" gibi önemli ancak sağa sola çekilebilen yuvarlak kavramlardan gerçekte ne anlaşılması gerektiği açıkça belli olsa, milyonlarca insan bir seçim yaparken ne istediğini bilir ve günümüzün kavram karmaşasından kaynaklanan pek çok önemli sorun ortaya çıkmazdı.

Devlet ve toplumun güçlendirilmesi ve korunması için en önemli etken ise eğitimdir. Konfüçyüs herkese açık ve herkesin eşitçe yararlanacağı bir eğitimin yaygınlaştırılmasını istemiştir. Onun bu isteği ölümünden sonra gerçekleşmiş ve Çin eğitim
kurumları yüzyıllarca onun koyduğu ilkeleri uygulamıştır. Zevk sahibi, terbiyeli, geleneklere ve törelere bağlı olmayı bilgiç olmaktan üstün saymıştır. Güzel duyguları ve sorumluluk bilincini uyandıran, görüş açımızı genişleten, dünyayı, insanları, hayvanlan ve bitkileri öğreten

güzel yazıların yara- rı üzerinde durmuştur. Yine aynı ölçüde önemsediği müziği de eğitimin dayandığı direklerden biri olarak görmüştür. Müzik iyiliğin kardeşidir, müzikle uğraşan kişi güzellik, doğruluk ve içtenlikle dolar.

Görgü kurallarına ve törelere çok önem veren Konfüçyüs, "*Bunlar en azından kişiliğimizi sağlamlaştıran ve sapkınlık ve taşkınlıktan bizi koruyan bir sed gibidir"* diyerek bizi şöyle uyarıyor:

"Bu seddin gereksiz olduğunu sanıp da onu yıkanlar gün gelir taşkınlıkların ve azgınlıkların dalgaları içinde boğulup giderler." (10) - Kung-fu- tse'nin çağının batmakta olan Çin’i için olduğu kadar çağımızda da geçerli olabilecek bir uyarı bu!

II. LAO TSE

1. LAO TSE'NİN YAŞAMI

Platon ve Aristo (Aristoteles) gibi Çin'de de, biri öbüründen yalnızca bir kuşak ötede olan iki önemli düşünür, Konfüçyüs (Kung Tse) ve *Lao Tse,* birbirlerine çok yakın, neredeyse aynı zamanda ve aynı yerde, yan yana yaşamışlardır. Yalnız burada, bu ikisinden biri öbürünün öğrencisidir, diyemeyiz. Eski Çin kaynaklarından bize gelen bilgi doğruysa, (Lao Tse'nin gerçekten yaşamış olduğu bile tartışmalıdır), Konfüçyüs'le Lao Tse yalnız bir kez görüşmüştür.

Bu iki düşünürün daha yaşlı olanı ise *Lao* Tse'dir (*la·· o zi··),* İÖ 600 yıllarında doğduğu sanılıyor. İncelememizde Konfüçyüs'e daha önce yer vermiş olmamızın nedeni onun dayandığı ve bize tanıttığı en eski Çin yazınına ve geleneklerine bu konunun başında değinmek istemiş olmamızdır.

Lao Tse de eski kaynaklardan beslenmiş olmalı, ancak bunların neler olduğunu hiç bilemiyoruz. Lao Tse'nin yaşamı üzerine ise bir Çinli tarihçinin verdiği şu kısa bilgilerden başka aydınlatıcı bir bilgi de yok gibi:

"Lao Tse Çov-cen (chū rèn) köyünden, Li (lî) bucağından ve Ku (ku··) ilinden ve Çov (chū) beyliğin- dendir. Soyadı Li idi (bugünkü okunuşu li, Lao Tse ise ona sonradan takılmış ve «Koca Usta» anlamına gelen takma addır.) *Ri (O) diye anılırdı, öz adı Po Yang (bó yáng) idi. Öldükten sonra sanı Tan (dān) oldu.*

Çov Beyliğinde vakanüvis imiş, özgeçmişi üzerine bir sürü uydurma ve saçma sapan sözden başka bir bilgi yoktur. (Sonradan bir din olan) *Taocu- luk, onun hakkında birbirini tutmayan türlü türlü söylentiler ortaya atmıştır.*

Kung Tse (Konfüçyüs) bir gün Lao Tse'nin töreler ve erdem üzerine görüşlerini almak için Çov Beyliğine gelmiş. Lao Tse ona demiş ki: 'Senin andığın kimselerin bugün kemikleri bile kalmamış, yalnız sözleri kalmış.' Ve sonra yine demiş ki: 'Yüce kişi uygun koşullar varsa günü geldiğinde göklere çıkarılır, yoksa günü geldiğinde yere gömülür ve üzerinde yabani otlar biter. Şöyle bir söz işitmiştim, iyi bir tüccar zenginliğini

derinliklerde gizler ve sanki elinde bir şey yokmuş gibi gözlerden saklarmış; erdemli ve olgunlaşmış kişinin de dış görünüşü parlak olmaz. Dostum, şu gösterişli, yapmacık davranışlardan, şu sonu gelmez isteklerden, havada kalan tasarılardan vazgeç. Bütün bunların senin kendi özüne hiç bir yararı olmaz! Sana söyleyeceklerim işte bu kadar!'

Kung Tse geri dönünce öğrencilerine şunları söylemiş: 'Kuşların uçtuğunu biliyorum, balıkların yüzdüğünü biliyorum, öteki av hayvanlarının koşarak kaçtığını biliyorum. Koşanlar kementle tutulur. Yüzenler ağ ile yakalanır. Uçanlar ok ile vurulur. Ancak bulutlara binen, rüzgârla dolaşan, bir yere inip bir göğe çıkan ejderhayla nasıl baş edilir, bilemiyorum. Bugün Lao Tse'yi gördüm ve gördüm ki o, ejderhaya benziyor.'

Lao Tse, Tao ve yüce erdeme uydu. Öğretisinin özü gizli kalmak ve adsız olmaktır. Çov 'da çok uzun bir süre kaldı. Gidişin iyiye gidiş olmadığını görünce oradan uzaklaşmak istedi. Beyliğin sınır karakoluna geldi. Sınır bekçisi Yin Hin ona şöyle dedi: 'Efendim, başınızı dinlemek için uzaklara gitmek üzere olduğunuzu görüyorum. Kendim için sizden şunu diliyorum. Gitmeden önce düşüncelerinizi yazınız.' Lao Tse oturup iki bölümden ve beş bin kadar sözcükten oluşan ve Tao ve Erdem üzerine olan bir kitap yazdı. Sonra da geçip gitti. Nereye gittiğini kimse bilmiyor." [11]

Felsefe tarihine Tao Te Çing'le yapılan değerli katkıyı Lao Tse'ye olduğu kadar sınır bekçisi Yin Hin'e de borçluyuz. Usta, kendi düşüncelerini yazmak zorunda bırakılmamış olsaydı, dünya yazını en değerli kitaplarından birinden yoksun kalacak ve gelmiş geçmiş tüm halkların ve tüm zamanların en büyük bilgelerinden biri görüşlerini kendisine saklayarak hiç bir iz bırakmadan geçip gidecekti. Kim bilir kaç bilge hiç bir iz bırakmadan geçip gitti? Bir an için şöyle korkunç bir kurguyu düşleyelim: İnsanlığın tüm kitapları yok olmak üzere olsa ve bunlardan yalnızca üçünü seçerek kurtarma olanağımız bulunsa, Eski Ustanın Yol ve Erdem üzerine olan Tao Te Çing'i bu üç kitap içinde yer almalı.

Bu kitap iki ana bölümde toplanan ve aralarında sıkı bir ilişki bulunmayan seksen bir bölümden oluşur ve Lao Tse'nin evren ve toplum düzeni ve erdem üzerine olan özgün görüşlerini içerir.

2. BİR İLKE OLARAK TAO

Lao Tse'nin felsefesinin temel kavramı olan ve «yol» anlamına gelen «*Tao* (*dào*)» ayrıca «evrenin yolu, düzeni, özü, yasası» gibi anlamları çağrıştırarak anlatılamayanı, açıklanamayanı göstermeye çalışan bir kavramdır.[12] Çin'in eski resmi dininde de «yol» ya da «Göğün yasası» anlamında, ve Konfüç- yüs ve öğrencileri tarafından ise daha değişik bir anlam verilerek kullanılan «Tao» sözcüğüne Lao Tse'nin vermiş olduğu derin anlam ve önemi başka yerde bulamıyoruz. Hem Lao Tse'nin öğretisi hem bu öğretiden çıkarılan felsefe hem de bu öğretiden yola çıkarak Çin'de gelişen din, adını Tao'dan aldığı için «*Taoculuk* (Taoizm)» diye adlandırılır.

Tao gerçekte evrenin adsız kaynağıdır. O yasaların yasası, ölçülerin ölçüsüdür.

Lao Tse'nin, daha başta, Konfüçyüs'le karşılaştırıldığında bambaşka bir yöne, yaradılış sorusuna, metafizik (fizikötesi) konulara yöneldiğini görüyoruz.

"Kişi içinde bulunduğu yerin yasasına uyar. Yer Göğün yasasına uyar. Gök Tao'nun yasasına uyar. Tao ise kendi yasasına uyar."[13] Hiç bir koşula bağlı olmadan kendi kendisine yettiği için Tao Batı felsefesinin bir terimiyle *«absolut* (mutlak, saltık)» diye de nitelenebilir.

Tao kavranamayan, adlandırılamayandır. Lao Tse usanmadan *"Sonsuz Tao'nun adı yok*", *"Tao gizlidir, adsızdır*.", *"Adını bilemiyorum, ama ona Tao diyorum."*[14] diye bir kaç kez bu durumu bildirir.

Tao kavranamadığına göre bizim edinebileceğimiz en yüce bilgi yine kendi bilgisizliğimiz olacaktır. *"Bilinemeyenin bilinmesi en yüce bilgidir*."[15]

Tao yu tanıyamıyorsak da onun doğada, türlü türlü durumlarda etkisini tanıyarak, duyarak ve ona alçakgönüllülükle uyarak onu yaşamımızın ölçüsü, yasası yaparak özümseyebiliriz. Ancak Tao'nun yoluna girebilmemiz için, bizi yoldan alıkoyan, saptıran ve yanıltan her türlü bağlardan sıyrılmamız, görünüşte dünya işlerinin içinde olsak da, içte kurtulmuş ve özgür olarak yeri göğü yöneten gerçek yasaya uymamız gerekir.

Böylece *Tao Te Çing*'teki erdem anlayışına gelmiş bulunuyoruz.

3. BİLGELİK YOLU OLARAK TAO

Tao’dan başka her şeyin değersiz kaldığını söyleyen bir öğreti toplum içinde iyi, erdemli ve başarılı olmayı önermek için törelere ve geleneklere dayanamayacaktır. Ancak Lao Tse - Çin düşüncesinin genel eğilimine ters düşmeyerek - dünyaya sırt çevirmeyi ve çileci olmayı değil, orta yolu seçmeyi önerir. Olgun kişi dünyada yaşarken, *"bu dünyaya bağlanmadan"* yaşamalıdır. O varlıkları ve insanları sever, beğenir, ancak onlara tutulmaz, bağlanmaz ve şunu pek iyi bilir: *"Yüce olan kimse kendi güzelliğiyle oyalanmaz."*

Gerek buraya kadar olan açıklamalardan gerekse bundan sonrakilerden, Hint felsefesindeki kimi düşüncelerin eski Taoculukta da bulunduğu belli olmaktadır. Bu durumu gören kimi araştırmacılar bu ikisi arasında dolaylı bir ilişki bulunabileceği görüşünü ortaya atmışlardır. Hint felsefesinde *«Karma Yoga»* adıyla bilinen bir öğreti, bir kişinin günlük yaşamdan kopmadan, görevlerini, yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçmadan bile, kendi içinde özgür, bağımsız ve kurtulmuş olabileceğini ve bu durumda her işin kolaylıkla üstesinden gelebileceğini açıklamaktadır. Bu öğreti, Lao Tse'nin şu sözlerinde de ortaya konuyor: *"İş yapmadan iş yapmak, varlıkları ele geçirmeden kullanmak, beğenilmek için değil, iş olsun diye iş başarmak." Pa- ulus* un da *(St. Paul),* dünyaya önem vermeyen bir tutumla söylemiş olduğu, *'Bir şeyi, elde bir şey yokmuş gibi elde tutmak\"* sözünden de onun Lao Tse yi tanımış olduğunu ileri süremeyiz. - Hint Brahman öğretisindeki, herkesin özünde olduğu gibi bizim kendi özümüzde de olan ve bu şeye kavuşmakla barış ve kurtuluşa ereceğimizi bildiren görüşlerin benzerleri Taoculukta da vardır. Hıristiyanlıkta da bulunan, başkalarına karşı kim olursa olsun iyi olmak, iyi davranmak ilkesini Taoculuk şöyle açıklar: *"Kavga etmeyen kimseyle dünyada kimse kavga edemez. Düşmanca davranışa erdemle karşılık vermeli!.... İyi olan kimseye karşı iyi olurum, iyi olmayan kimseye karşı da iyi olurum; böylece o da iyiliğe yönelir. Doğru olan kimseye karşı doğru olurum, doğru olmayan kimseye karşı da doğru olurum; böylece o da doğruluğa yönelir."*[16] Lao Tse burada, iyiliğe karşı iyilikle ancak kötülüğe karşı adaletle karşılık vermek gerektiğini söyleyen Konfüç- yüs'ten bir adım daha ileri gidiyor. Tao Te Çing'teki erdem anlayışının anahtar sözcüğü ise doğallıktır. Doğal bir yaşamda yapmacık davranışların, kendini beğenmişliğin,

kurnazlıkların, düşler, istekler ve kazanç ardında delice koşmanın, çabalamanın yeri yoktur. *"Olgun insan zor bulunan nesneleri aramaz... Büyük bir hiçlik elde edelim, iç barışı elden kaçırmayalım."* [17] Tao'nun kendini doğada yansıtmasını, huzur içinde ve kendimizi bırakarak gözlemleyebilir, anlayabilir, ve onunla birlik ve uyum içinde olarak iç barış ve aydınlanmaya erişe-
biliriz. *"Yaratıklar kıpırdanırken ne olduğuna bakarım. Evet! Her şey bir çiçek gibi açılıp sonra köklerine dönüyor. Köklere geri dönmek durulmaktır, buysa amaca yönelmektir. Amaç sürekli olmaktır. Sürekli olmanın anlaşılması aydınlanmadır*."[18]

Aydınlanmış kişi hiç bir şeyi umursamaz ve bir çocuk saflığında olur. Çözülmüş, yumuşamıştır ve işte bunun için de her güçlüğü yenmiştir. Çünkü yumuşak olan katı olanı yener.

"Yeryüzünde hiç bir şey su kadar dirençsiz ve yumuşak değildir ve hiç bir şey sağlam ve katı olanı ondan daha iyi çözemez. Onun yerini hiç bir şey tutamaz. Güçsüz olan güçlüyü yener." [19] Bir bilge bir su gibi kendi kendine yeterli ve alçakgönüllü olduğu için çevresinde iyi etkiler bırakır. *"En büyük iyilik su gibidir. Su iyi kötü herkese iyidir ve kimseye karşı koymaz; insanların aşağı gördüğü yerlere yerleşir. Bunun için de Tao'ya yakındır."* [20] Kim Tao'ya uyarsa o kimse Tao'yla bir olur. Kim en yüce amaca ulaşır ve kendini tümüyle yola verir ve Tao içinde erir çözülürse - Tao sürekli olduğuna göre - ölümsüzlüğe kavuşur. *"Bir kişi sürekliliği tanımışsa gerçeğe ermiştir; gerçeğe ermişse doğrudur; doğruysa yücedir; yüceyse göğe ermiştir; göğe ermişse Tao'dur; Tao'ysa ölümsüzdür; artık o kişi ölse bile hiç bir şey yitirmez*."[21] Kendini hiçe saymak ve yola verebilmek, bir yol erinden beklenen bir tutumdur. *"Kendini hiçe saymak Göğün Yoludur."* [22] - *"Olgun Kişi birliğe erer böylece herkese yol göstermiş olur. Kendisine bakmaz onun için parlaktır; kendisini yeterli bulmaz onun için olgundur; kendisini övmez onun için övülmeye lâyıktır; kendisini*
yüceltmez onun için yücedir."[23] - *'Başkalarını yenen kişi güçlüdür; kendi kendisini yenen kişi kahramandır."* [24] - *"Bunun içindir ki: Yüce Kişi kendi kendisini aşağı görmüş yücelmiştir; kendi kendisini hiçe saymış ölümsüzleşmiştir*."[25]

Şimdide başka bir düşünürün söze karıştığını sanmayalım: "*Kendi kendisini göklere çıkaran, yere indirilir.*" Her türlü bağlardan

kurtulmuş ve hiç kimsenin, hiç bir varlığın ardında koşmayan olgun kişiye her şey kendiliğinden geliverir. *"Dünyayı tanımak için kapıdan dışarı çıkmak gerekmez. Pencereden dışarı bakmakla Göğün Yolu anlaşılmaz. İnsan onu uzaklarda aradıkça onu tanımaktan uzaklaşır..."* [26] - *"Bırakmasını bilen, kazanır.* "[27]

Tao'nun yolunda yürüyen olgun kişi artık korkuya kapılıp yoldan çıkmaz, kandırmacalara kanıp yoldan sapmaz. *"Ona artık ne bir şey öğretilebilir ne de ondan bir şey saklanabilir. Ne kazanır ne de kaybeder; ne yüceltilebilir ne de aşağılanabilir; bunun için de o, en yüce olandır."* [28] - *"Rahatlık olunca, huzursuzluk kalmaz. Bunun için bütün gün yolda olan bilge kişinin içi rahattır; içinde rahatça oturduğu görkemli sarayını yine öylece terk eder.*[29]

4. DEVLET VE TOPLUM

Çabalamadan, iş yapmadan iş yapmış olmak, çözülmüş ve huzurlu olarak Tao içinde bulunmak, yalnız bilgelerin değil yöneticilerin de yolu olmalıdır. Çok konuşmadan, yasa koymadan, buyruk vermeden, yalnız huzurlu ve erdemli olmanın çevreye yaydığı etkiyle bir hükümdar hüküm sürmelidir.

"Ülkede ne kadar çok yasak varsa, halk da o kadar fakir olur. Ne kadar çok kazanç yolu bulunursa toplum ve aileler o kadar karışır. İnsanlar ne kadar kurnaz ve buluşçu olurlarsa ortalığı o kadar şaşırtıcı ve yapmacık buluşlar kaplar. Ortalığa ne kadar çok yasa ve bildiri yayılırsa hırsızlar ve haydutlar da o kadar çoğalır. Bunun için olgun kişi der ki: Ben uğraşmıyorum, halk kendiliğinden doğru yolu bulur. Ben rahatı seviyorum, halk da kendiliğinden rahata erer. Ben bir iş yapmıyorum, halk kendiliğinden geçimini sağlar. Benim bir isteğim yok, halk da kendiliğinden huzurlu ve mutlu olur..."[30]

Burada, iyi bir yöneticinin aynı zamanda halka iyi örnek olması gerektiğini söyleyen Konfüçyüs'ün görüşünü anımsatan bir bakış açısı vardır. Ancak eğitim ve öğrenim söz konusu olduğunda bu iki düşünürün görüşleri yine ayrılır. Çok bilmek değil, doğal ve saf olmak insanları mutlu eder. Kung Tse'nin çok önem verdiği müziğe yolda gerek görülmediği gibi, yasalara ve törelere de karşı çıkılmıştır. *"Eski zamanların Tao'ya göre yaşamasını bilen imparatorları halkın çok bilmiş olmasını değil, doğal olmasını isterlerdi. Halk iyi*

yönetilemiyorsa çok şey biliyor demektir. Bunun için gereksiz bilgiyi yaymayanlar mutluluk ülkesini yönetirler." (31)

Bir bilge kendisini nasıl Tao'nun yoluna koya- biliyorsa bir hükümdar da ülkesini Tao'nun yoluna sokmalıdır. *"İmparatorlar ve beyler Tao'nun doğal yolundan çıkmamayı bilselerdi bütün yaratıklar onlara saygıyla uyardı; yer ve gök bir olurdu ve Tao her yana yayılırdı; kimse halka buyurmazdı ve halk kendiliğinden doğru yolda giderdi.* "(32) Tao'nun egemen olduğu yerlerde barış olurdu. Çünkü bilge kişi silahlan ve savaşı sevmez. Eline bir silah almak zorunda kalırsa bunu istemeye istemeye kullanır. Bunu kullanmaktan hoşlanmak insanları öldürmekten hoşlanmak demektir. *"İyi olan yener, bu ona yeter. O yener ve ezmez. Yener ve kendisini üstün görmez. Yenmemek elinde değildir. Yenerken zorlamaz*."(33)

Tao'nun egemen olduğu imrenilecek durumdaki bir toplumda halkın doğal yalın, saf ve kafası karışmamış kalarak, barış ve bolluk içinde yaşayabileceği vurgulanmıştır.

"İnsanların seve seve ölüme gitmemesini sağlayın! Uzaklara göç etmemesini sağlayın! Savaş arabaları ve gemileri olsa da bunlara binmesin. Zırhları ve silahları olsa da bunları kuşanmasın. Aşı tatlı, giysisi hoş, evi rahat olsun. Beğendiği töreye uysun... İnsanlar zamanından önce yıpranmasın, ölmesin." (34)

5. TAOCULUĞUN GELİŞMESİ

Lao Tse'nin oldukça yalın ve soyut düşüncelerinin yanında Konfüçyüs un alışılmış, yerleşmiş geleneklere, törelere dayanan görüşleri daha kolay anlaşılmış ve benimsenmiştir. Bunlar ayrıca bir toplum düzenine dayanak oluşturabilme ve uygulamaya dönüştürülebilme açısından da daha elverişliydiler.

Lao Tse'nin öğretisinin ise daha çok seçkinlere yönelik olduğu -*"Tao ve Erdemin yoluna çok az kişi çağrılır."* sözünden de anlaşılıyor. *"Tao adını duyunca Yüce bilgiye eğilimi olan kişi yola girmeye can atar... Aşağı bilgiye eğilimi olanlar ise gülerler. Onlar gülmeselerdi, Tao, Tao olmazdı*."(35)

Gerçekten de, bu bölümün sonunda yine değineceğimiz Konfüçyüsçülük, uzun dönemde Çin düşüncesine yön veren akım

olmuş, buna karşı, Lao Tse'nin Tao Te Çing'i pek anlaşılamamıştır. Taoculuk daha sonra gelen düşünürler ve yorumcular tarafından ele alınıp işlendikçe ve halkın daha kolay anlayacağı bir hale konmaya çalışıldıkça sulandırılmış, bulandırılmış, çarpıtılmıştır. Gerçi Taoculuk sonunda geniş kitlelerce benimsenmiştir ama, büyü, ruh çağırma, simya, altın yapma, yaşam uzatma gibi uygulamalarla gerçek öğretiden gittikçe uzaklaşılmış, sapkın ve boş inançlar türemiş, ve sonunda tüm bunların Koca Ustanın Yolu ve öğretisiyle Taoculuk adından başka ortak bir yanı kalmamıştır, - bu nedenle de bu konuları bu incelemede ele almayacağız.

III. MOHİZM VE ÖTEKİ AKIMLAR

l.MO TSE

Sesini yükselterek duyuran ve eski Çin düşüncesinin akışını belirlemiş üçüncü güçlü akım olan Mo-
hizm, adını ve ana düşüncelerini İÖ 500 ile 396 yıllan arasında yaşamış olan Mo Tse'den (*mò zi*") almıştır. "*Bolluk olması, darlık olmaması için çalışmak"*. Bu sözle bu akımın yönü ve amacı özetlenmiştir. Burada yararlı olmaya ve uygulamaya yönelik bir felsefe ortaya atılmaktadır. Çünkü bolluk yaratmaktan, refahı arttırmaktan ne anlaşılması gerektiğini Mo Tse açıkça belirtmiştir: *"Eski imparatorlar",* demiştir, *"ülkeyi yönetirlerken iki şeyin, ülkenin zenginliğinin ve nüfusunun, çoğalmasına dikkat ederlerdi."*

Her kuram ve her uygulama bolluğu ve büyümeyi ve nüfusun çoğalmasını sağlayıp sağlamadığı açısından değerlendirilmelidir. [36] Zenginliği yok eden, aileleri parçalayan, insanları kıran en olumsuz etken ise savaşlardır. Bu nedenle Mo Tse ve iz- deşleri savaşı en çok karşı çıkılması gereken bir kötülük olarak görmüş ve halkı zaman zaman silahsızlanmaya çağırmışlardır.[37] Konfüçyüs un çok önem verdiği müzik ve güzel sanatlara ise Mo Tse yararsız uğraşlar diye karşı çıkmıştır. *"Müziğe, yöneticiler kendilerini kaptırırlarsa vergiler ve halkın sırtındaki yük artar; çiftçiler, tüccarlar ve memurlar kendilerini kaptırırlarsa yararlı çalışmalardan alıkonmuş olurlar.*"[38]

Mo Tse'nin görüşleri hep yararlı olma ölçütüne göre ileri sürülmüş olduğu için katı ve tartışılmaz olmaktan uzaktır. Her görüşün yaşam deneyimlerine ve gözlemlere dayandırılması gerekir.

Mo Tse'ye göre her kuramda şu üç nitelik bulunmalıdır: Sağlam bir dayanak, eleştirilere dayanıklılık ve uygulanabilirlik. Sağlam bir dayanak için, Mo Tse'nin kanısına göre, *"eski imparatorların yaptıklarına,* bakılmalıdır. Bir düşüncenin eleştirilmesi ve doğru olup olmadığının anlaşılması için denektaşı ise insanların gördükleri, işittikleridir. Sözgelimi, yazgı (kader) denen şeyin olup olmadığı, yazgının gerçekleşip gerçekleşmediğine, insanların bunu gerçekten yaşayıp yaşamadıklarına bağlıdır. *"Görülmüş duyulmuşsa, o zaman derim ki, yazgı vardır. Görülmemiş duyulmamışsa, o zaman derim ki,*

yazgı diye bir şey yoktur."[39] Bir görüşün sınanması ise, yasalarda ve buyruklarda yer almasıyla ve bolluğa, yani zenginlik ve nüfus artışına yol açıp açmadığının anlaşılmasıyla olur.

Mo Tse'nin, bilgi kuramının alanına giren, uygulamaya dönük ve bir yarar beklentisiyle her şeyi açıklamaya kalkan görüşleri bize bugün biraz ilkel görünebilir, ancak ahlak konusuna giren görüşleriyle çok yükseklere çıktığı da görülür. İsanın doğumundan beş yüz yıl önce şu ünlü insanı sevme ilkesini ortaya koymuştur. Şunu dilemiştir: *"Herkes, keşke başka ülkelere kendi ülkesiymiş gibi baksa, başka ailelere kendi ailesiymiş gibi baksa, başka insanlara kendisiymiş gibi baksa.*"[40] Bu gerçekleşirse - burada Mo Tse'ye hak vermemek elde değil - her yerde barış ve zenginlik olur, gerçekleşmezse her yerde toplum düzeni bozulur, karışıklıklar baş gösterir. Ne var ki Mo Tse'deki insan sevgisi de karşılıksız ve bir yarar umma art düşüncesinden kurtulmuş değildir: *"Başkalarını sevenler sevilirler."* [41]

Gelenekçi ve resmi eski Çin dinine karşı Mo Tse'nin tutumu çok olumludur. Yine bir yarar bek-
lentisinden sıyrılamayarak bu eski dini Konfüç- yüs'ten de daha şiddetle savunmuştur: *"Herkes ruhların, iyilikleri ödüllendirme ve kötülükleri cezalandırma gücü olduğuna inanırsa, düzen bozulmaz."* [42]Eski Çin dinine ve doğaüstü güçlere karşı tutumda, Lao Tse'nin eski dine aldırmadığı için bu üç büyük Çinli düşünür içinde en «solda»; eski Çin toplumunda bu dinin baş savunucusu kesilen Mo Tse'ninse en «sağda» yer aldığını söyleyebiliriz; Konfüçyüs'e gelince, onun burada da her zaman olduğu gibi «altın orta»da durduğu anlaşılıyor.[43]

2. YANILTMACILAR

Konfüçyüs döneminde ezilmiş ve kıyıma uğramış olan *Yanıltmacılar*ın (Sofistler) başlattığı düşünce akımının uzun dönemde bastırılamayarak dirilmiş olmasına şaşırmamak gerekir. Özellikle, Mo Ustanın ölümünü izleyen yüzyılda Yanıltmacıların yine ortaya çıkmış olduğu görülüyor. İçlerinde en ünlü olanlar Hui Şi *(hùi shī)* ve Kung Sun Lung'tur *(gōng sūn lóng).*

Bin dereden su getiren mantık oyunlarıyla şu sözlerin bile doğru olduğunu göstermeye çalışmışlardır: *"Beyaz bir at, at sayılmaz"*',

"Uçan bir kuşun gölgesi hareket etmez."[44]

Yanıltmacıların tartışabilmek, karşısındakileri bir tartışmanın içine çekebilmek amacıyla ortaya attıkları aşırı ve şaşırtıcı görüşlerin savunulması sırasında başvurdukları mantık oyunları ve varılan çoğunlukla yanıltıcı ve çelişkili sonuçlar bir yana bırakılırsa, bugün onların pek çok düşüncelerinin çağdaş bilimle kanıtlanabileceğini görüyoruz.

Zaman ve yer, devinim ve durgunluk, töz ve nitelik gibi kavramlarla oynamışlar ve örneğin, bir taşın «katı» ve «ak« olmasının tözüyle (Substanz, cevher) bir ilgisi olmadığını söylemişlerdir ki, bu sav bugün bile tartışılabilir.

3. YENİ MOHİZM

Sağlam bilgi ve keskin mantıktan daha önce, doğru ve erdemli olmayı her biri kendi açısından öğütleyen eski Çin felsefesinin üç güçlü öğretisi, Konfüç- yüsçülük, Taoculuk ve Mohizm, Yanıltmacılara anlayış ve hoşgörüyle bakmamışlar, savaş açmışlardır. Özellikle kurucusunun ölümünden sonra Mohizm, yeniden dirilen Yanıltmacı düşünürlerle tartışa tartışa daha da gelişmiştir. Yeni Mohistler öğretilerini, Yanıltmacıların eleştirilerine, saldırılarına karşı savunabilmek için sağlam bir mantık temelinin üstüne oturtmak gereğini duymuşlardır.

Yapıcı olmayan, yalnız kuşku, alay ve yıkıcı eleştirilerle yüklü olan düşünceler, saldırdıkları düşünce yapılarının sarsılmasına ya da yıkılmasına yol açabildikleri gibi toparlanmasını, sağlamlaşmasını sağlayan uyarıcı ve olumlu bir etki de yapabilir ve yıkmaya çalıştıkları düşüncenin önünde yeni ufukların açılmasına neden olabilirler.

Yeni Mohistler kendilerini savuna savuna mantık ve bilgi kuramı alanında ilerlediler ve Yanıltmacıların tersine hep aynı yerde saymayarak sonunda, mantık ve bilginin uygulamaya ve iyi davranışa yaraması gerektiğini ve yalnızca bir araç olduğunu, amaç olmadığını göstermeye, kanıtlamaya çalıştılar. İnsanın araştırarak, deneyerek, öğrenerek ya da anlayarak edindiği tüm «bilgileri» içinde bulunduğu ortamda iyi yaşayabilmek için edindiğini ve bilginin doğru davranmaya yaradığını belirttiler. Bilginin ve kavrayışın bir işe

yaraması ise *"bolluk olması ve darlık olmamasının sağlanmasıyla olur"* diyerek - Mo Ustanın öğretisiyle de doğrudan ilişkiyi kurmuş oldular.

Çin, Batı kültürüne ve tekniğine açıldıktan sonra Yanıltmacıların düşünceleri ve Yeni Mohistlerin (Neo Mohistlerin) savunmaları yeniden büyük ilgi toplamıştır, çünkü Yanıltmacıların bilgi uğruna bilgi arayışlarının ve bilginin uygulanışıyla ilgilenmeyişlerinin Batı bilimine oldukça benzeyen bir yanı vardır. (45)

Eski Çin'de ise bu akımlar uzun süre yaşayamamışlardır.

4. YASAKÇILAR

Bu ad altında toplanan düşünürler de Çin felsefesinin yine bu eski döneminde ortaya çıkmışlardır. Bu kimseler, bir ülkenin başarıyla yönetilebilmesi için Konfüçyüs un ve izdeşlerinin öğütlediği gibi halka iyi örnek olmanın ve bundan sonrasını törelere ve geleneklere bırakmanın yeterli olmadığını ileri sürmüş ve en ince ayrıntılara varıncaya dek iyi tasarlanmış buyurucu ve düzenleyici yasalar ve ya-saklar koymak ve böylece herkesin doğru yolda olmasını sağlamak gerektiğini bildirmişlerdir.

Görüşleri ve ilkeleri çoğunlukla Konfüçyüsçülüğünkilere benzer. Pek çok görüşte birleşen ve benzeşen bu iki öğretinin kaynaşacağı ve uzlaşacağı yerde birbirine acımasızca saldırdığı görülmüştür. Yöneticilere yaranarak güçlendikleri ve yönetimde etkin bir konuma geldikleri bir sırada, Yasakçıların (Legalistlerin) İÖ 213 yılının Büyük Kitap Yangınını çıkaranların ve körükleyenlerin başında oldukları biliniyor. O dönemde bir hükümdarın buyruğuyla resmi kitaplıklardan Konfüçyüsçülükle ilgili bütün yazılar çıkarılarak yakılmış, ve bu yasak kitapları evlerinde bulunduran kimseler için de ağır cezalar konmuştu.

Birkaç yürekli öğrenci ve bilgin canları pahasına ellerindeki kitapları saklamasaydı, bundan bir sonraki hanedan döneminde eskisinden daha da parlak ve görkemli olarak yeniden canlanacak ve etkisi daha yüzyıllarca sürecek olan Konfüçyüsçülük olmayacaktı.

IV. KONFÜÇYÜS'ÜN BÜYÜK ÖĞRENCİLERİ

1. MENSİYÜS

Konfüçyüs'ün bütün öğrencileri içinde Çin'de en büyük üne kavuşmuş olanı Meng Tse'dir. *(meng zi)* -

Mencius bu adın Latinceleştirilmiş biçimidir. - İÖ 371 ile 289 yılları arasında yaşamıştır.

Ustasının öğretisine iki açıdan katkıda bulunmuştur. Bu katkılardan birincisi, insanın doğası üzerine belirli görüşler ortaya atarak, Konfüçyüsçülüğe psikolojik bir dayanak getirmeye çalışması, ve İkincisi, «beylerin danışmanı» olarak yeni politik görüşler ileri sürmesidir.

Meng Tse'nin insan üzerine görüşü yalın ve açıktır: *"insan doğuştan iyidir."* - *"Aşağı doğru akan su gibi insanın eğilimi iyiliğe doğrudur."* (46) Doğru yolu bulmak için, vicdanımızın sesine, bizde doğuştan var olan o değerli doğal bilgiye kulak vermeliyiz. Doğruyu bulmak için (Lao Tse'nin önerdiği gibi) doğayı gözlemlememiz gerekmez, eski bilgeler de *"bizim gibi insan"* olduklarına göre onları kendimize örnek almamız da gerekli değildir, uyum içinde yaşamanın anahtarı kendi içimizdedir ve biz uyum içinde yaşarsak toplum düzeni de kendiliğinden en iyi biçimde kurulur.

İnsanlar - bunu Mensiyüs de görüyor - içlerindeki doğal eğilime uygun düşmeyen kötülükler yaparlarsa bunun nedenini - her insan doğası gereği iyiye ve güzele yönelmek istediği ve vicdanının sesiyle uyarıldığına göre - içeride, insanların doğal eğilimlerinde ve kişiliklerinde değil, dışarıda, yanlış uygulamalarda, haksızlıklarda, düzen bozukluğunun kişiyi ittiği bataklıkta ve yöneticilerin yetersizliğinde aramak gerekir. Böylece Mensiyüs un görüşleri siyasete kayıyor ve iyiliğin bu inançlı savunucusu bir toplum düzeni eleştiricisi ve - tutucu

Konfüçyüsçülüğün sınırları dışına çıkmadan olabildiğince - keskin bir devrimci kesiliyor. Bu durumun benzerini çok sonraları Batı felsefesinde de (özellikle *Rousseau'da)* görüyoruz. Mensiyüs un siyaset alanında söylediklerinin çoğu, sözgelimi - *"Hiç bir zaman*

savaş iyi olmamıştır." - diyerek savaşa karşı çıkışı, gösteriş ve savurganlığa karşı tutumu ustasının izinden gittiğini belli eder. Onu Konfüçyüs'ten ayıran yan ise halk ile yöneticiler arasındaki ilişkiyi başka bir açıdan görmesidir.

Monarşiyi (mutlakiyet) demokrasiye yeğler, çünkü, ona göre, bir demokraside herkesin iyi eğitilmiş olması gerekir, oysa monarşide bir hükümda- rın doğru yola sokulmasıyla az çok işe yarayan bir toplum düzeni rahatlıkla kurulabilir. Ancak Men- siyüs'e göre, önemli olan halktır, halkın iyiliği için çalışmaktır, hükümdar ise hiç önemli değildir. Burada şu sert uyarıyı yapıyor: Halkın iyiliği için çalışmayan, görevini yapmayan bir hükümdarı tahttan indirmeye, hatta öldürtmeye çalışmak halkın hakkı hatta görevidir.

"Mensiyüs demişti ki: Hükümdar büyük yanlışlıklar yapıyorsa, ondan bunları düzeltmesi istenir, hiç oralı olmazsa yerine başka bir hükümdar getirilir. - Mensiyüs şöyle konuştu: 'Zindancı- başı zindanda düzeni sağlayamıyorsa, ne yapmalı?' Hükümdar dedi ki: 'Değiştirilmeli!' Mensiyüs konuşmasını şöyle sürdürdü: 'Bütün ülkede düzen bozulmuşsa, ne yapmalı?' Hükümdar yanındakilere döndü ve başka şeylerden konuşmaya başladı " (47)

«Halkın devrim hakkı» öğretisi yüzünden Mensiyüs tahmin edilebileceği gibi yöneticilerden pek ilgi görmedi. Yazıları ve resmi, zaman zaman Kon- füçyüsçü tapınaklardan bile çıkarıldı. Ne var ki, Çin tarihine bakacak olursak halkın sık sık onun göstermiş olduğu yoldan yürüdüğünü görürüz.

2. HSÜN TSE

İÖ 395 ile 288 yıllan arasında yaşamış olan Hsün Tse *(xün zi)*, insanın doğası konusunda, çağdaşı Mensiyüs un görüşünün tam tersini ileri sürmüştür.

"İnsan doğuştan kötüdür. İyiliği yapmacıktır. Çünkü insan, doğar doğmaz isteklerle dolar, çıkarını düşünür. Bunların ardında koşunca

da kavga gürültü başlar, hoşgörü ve iyilik biter. İnsan doğar doğmaz gözüyle ve kulağıyla renkleri, sesleri algılar, isteklenir, bunların ardında koşunca da düzensizlik ve edepsizlik olur, töre ve doğruluk kalmaz. İşte, insan kendi eğilimine kapılırsa, isteklerin, düşlerin ardında çılgınca koşarsa, itiş kakış ve savaş olur, herkes şaşırır kalır, düzen bozulur ve yerini kargaşaya bırakır. Bunun için; hoşgörü ve iyilik olması, düzene uyulması ve her şeyin yolunda gitmesi için, eğitim ister, töreler ve yasalar gerekir. Bu açıdan bakılınca insanın doğuştan kötü olduğu ve iyiliğinin yapmacık olduğu, iyice anlaşılır." [48]

İnsan doğası, eğitim ve yasalarla ilgili görüşlerinde olduğu gibi Hsün Tse'nin içinde yaşadığımız
doğayla ilgili görüşleri de yine Mensiyüs'ünkilerle tam bir karşıtlık oluşturur. Mensiyüs'ün dışımızdaki doğaya pek önem vermemesine ve kendi iç doğamızı dinlememizi önermesine karşılık Hsün Tse insanların doğaya egemen olmalarını ister.

"Hem doğayı översin hem de kaygılanırsın
Niçin onu yönlendirmemen yola getirmemeli?
Katlanarak doğaya uyarsın, ilahiler düzersin:
Niçin kendimize uydurmamak, işe yarar
kılmamalı?
Saygıyla mevsimleri izlersin iş yapmak için
gözlersin
Niçin her mevsime göre uygun işler
bulmamalı?
Varlıkları seversin onlara şaşkın şaşkın
bakarsın
Niçin işimize geldiği gibi biçimlememeli,
yontmamalı?
Varlıkların düzeni nedir diye kafa yorarsın
Niçin boşa gitmelerini önlememeli
düzenlememeli ?
Her şeyin neden yaratıldığını boşuna arar
durursun:
Niçin yaratmamalı ve yaratılanlardan
yararlanmamalı?...."[(49)]

3. ÇUNG YUNG KİTABI

«Ölçü ve Denge» ya da «Altın Orta» öğretisi Konfüçyüs'te erdem konusunu ele aldığımız zaman

karşımıza çıkmıştı. Kung ustanın bir torununun yazmış olduğu «*Çung Yung»'*ta (*zhöng yöng*) denge konusuna metafizik (fizikötesi) açısından bir yaklaşım görülür. «Altın Orta»nın burada yalnızca erdemli ve bilgece bir davranış için yönlendirici bir ölçü değil, aynı zamanda kapsamlı bir varoluş ilkesi olduğu anlaşılır - ancak bu görüşün ne kadarının Konfüçyüs'e ne kadarının torununa ait olduğu belli değildir. Uyum (denge) burada tüm evreni kapsayan bir yasa olarak beliriyor. *"Özümüz uyum içinde olur ve uyum her yanı kaplarsa o zaman evren içindeki her şey uyum içinde olur ve her şey uyum içinde büyür ve olgunlaşır."*

Evrenin içindeki her şeyi kavrayan uyumu biz insanlar kendi içimizde bulmalıyız. *"Kendi kendine doğru olmak, bu göğün yasasıdır; kendi kendine doğru olmaya çalışmak, bu ise insanın yasasıdır."* (50) Çung Yung'un erdem anlayışını açıklayan çok yüce bölümler vardır.

"Yüce kişi her şeyi kendisinden bekler, sıradan kişi her şeyi başkalarından bekler."(51)

"Yüce kişi öyle işler yapar ki, işleri her zaman herkesçe beğenilir; öyle davranır ki, davranışı her zaman yasa gibi benimsenir; ve öyle konuşur ki, sözleri atasözü gibi olur."(52)

Bu davranış ilkesi *Immanuel Kant*'da da çok benzer bir biçimde dile getirilmiştir.

V. BUNDAN SONRAKİ GELİŞMELERE TOPLU BAKIŞ VE DEĞERLENDİRME

Konfüçyüs'ün öğrencilerini Eski Çin felsefesiyle ilgili bu özetin sonuna koyduk, çünkü onların sürdürdüğü ve geliştirdiği Konfüçyüsçülük, Çin düşüncesini bundan sonra günümüze kadar derinden etkileyen ve gölgesinde bırakan akım olmuştur.

Şimdi de, bu en eski dönemden sonra gelen ve 20. yüzyıla dek süren yaklaşık iki bin yıllık bir süreyi toplu bir bakışla yalnız birkaç ana gelişim çizgisine bakarak özetlemeye çalışalım.

1. ÇİN ORTAÇAĞINDA FELSEFE

Aşağı yukarı İÖ 200 ile İS 1000 yılları arasında uzanan Çin Ortaçağının, Çin felsefesinin karanlık bir çağı olduğu söylenmiştir.[(53)] Bu çağda Konfüçyüsçülük resmi görüş ve bir tören olarak dondurulmuştur. Taoculuk daha önce de değindiğimiz gibi geriledikçe gerilemiş ve simya ve boş inançlar batağına saplanmıştır. Eski «Değişimler Kitabı» (İ Çing) tamamlayıcı ve açıklayıcı yorumlar bolluğu içinde boğulmuş, ve gizemli üçlü birimlerden (Trigramm) geleceği önceden bilmeye çalışan ve devlet işlerinde bile sık sık başvurulan çok kapsamlı ve ayrıntılı bir yalancı bilim dalı türemiştir.

Bu kadar uzun bir dönemi ana çizgileriyle bile olsa burada anlatmayı başarabilmek için pek çok
konuyu atlamamız gerekir. Çin Ortaçağında Konfüçyüs ya da Lao Tse kadar önemli düşünürleri boşuna arıyoruz ve Çin Eski Çağında olduğu gibi gür ve coşkulu düşünce akımlarına pek rastlayamıyo- ruz, ama Çin düşüncesinin de yerinde saydığını söylemek yanlış olur. Bu çağda daha çoğu Konfüç- yüsçü ve azı Taocu olan ve Çin felsefesinin klasik geleneğinden esinlenen ve getirdikleri kimi yeniliklerle düşüncelere yön veren düşünürler yetişmiştir.

Konfüçyüsçülükle ilgili kitapların yakıldığı Büyük Yangında Mo Tse'nin ve izdeşlerinin yazıları da suçlanmış ve yanmıştı. Kısa bir süre sonra yeniden canlanarak parlayan Konfüçyüsçülüğe karşılık Mohizm toparlanıp bir daha kendine gelememiştir. Bunun için de Konfüçyüsçülük ve Taoculuk Ortaçağın ağırlığı duyulan akımları

olmuş, ve bunların yanma Hindistan'dan gelerek Çin'de uygun bir ortam bulup yayılan Budacılık, üçüncü akım olarak yerleşmiştir. Bu üç akımın evrimini ayrı ayrı inceleyemeyeceğiz, ancak bu uzun sürecin bütününe tepeden bir göz atarak özellikle şu üç ilgi çekici gelişmeye değinmek istiyoruz: Ortaçağın karanlığıyla tam bir karşıtlık oluşturan ve Van Çung'la doruğa çıkan eleştirici akım; Yin Yang öğretisinin giderek artan önemi, karşıt akımların birbirlerine yaklaşmaları ve bir arada yaşayabilmeleri; ve son olarak Budacılığın Çin'de bir değişime uğramış olması.

a) Van Çung

İS ilk yüzyılda yaşamış olan *Van Çung* (*wa n zhöng)*, etkisi yüzyıllarca sürmüş olan bir akımın
başıdır. Van Çung, Ortaçağda artık iyice donmaya yüz tutmuş olan Konfüçyüsçülüğe keskin ve yerini bulan eleştiriler yöneltmiştir. Başarıyı ve aklı dayanak olarak almış ve her türlü boş inanca korkusuzca saldırmıştır.

Şimşeği Tanrının öfkesi olarak gören, ve her felaketi Göğün gönderdiği bir ceza olarak değerlendiren saçma ve boş inançları, ve ruhlarla ilgili her türlü inancı alaya alır ve Konfüçyüsçülüğün, Çin'in eski ve söylencelerle abartılmış geçmişinin şu ana her bakımdan üstün olduğu kanısını eleştirir. Şöyle seslenir, *"Göğün ekinleri yalnız insanlara yiyecek olsun diye yetiştirdiğini düşünmek, Göğü insanların hizmetçisi durumuna düşürüp aşağılamak olur."* Ölümsüzlük inancını da yerer ve Tanrının dilediği olur diye düşünmenin de yanlışlığını belirtir, "*çünkü*", der, "*Gök, her şeyi dilediği gibi yaratmış olsaydı, insanlara birbirlerini sevmeyi öğretirdi, soymayı ve öldürmeyi değil."* (54)

Van Çung'un keskin, gerçekçi ve akılcı yaklaşımı ve eleştirisi geleneksel metinlerin daha yakından incelenmesine ve siyasette daha esnek ve gerçekçi bir tutumun yerleşmesine yol açtı. Ancak Konfüçyüsçülüğün katı ve tartışılmaz bir görüş olarak donmasının ve Taoculuğun günden güne gerilemesinin önüne geçilemedi.

b) Yin Yang Öğretisi

Eski «Değişimler Kitabı»ndan (İ Çing), yaratılmış her şeyin, biri etkin ve erkek (yang), biri edilgen ve dişi (yin) olmak üzere birbirini tamamlayan iki karşıt ilkeye dayandığı düşüncesi çıkıyordu. Çin Ortaçağında, belki bu yukarıda adı geçen kitaba çok önem verildiği için, ancak daha çok, olasılıkla, Çinlilerin karşıtlıkları uzlaştırma, bağdaştırma ve yumuşatma eğilimine çok uygun düştüğü için «Yin Yang» öğretisi neredeyse tüm Çin felsefesinin çekirdeği oldu. Ayrı bir felsefe akımı olarak değil de (bir zamanlar böyle bir akım da varmış), yeni bir yorum olarak, egemen Konfüçyüsçü ve Taocu akımlarca benimsenen bu öğreti, pek çok düşüncenin odağı ve yaradılışı açıklama girişimlerinin dayanağı oldu.

Çin Ortaçağının başlarında Konfüçyüsçü filozof *Tung Çung Şu (do¨ ng zhòng shū)* bize şunu öğretiyor: *"Her şeyin yin ve yang'la tamamlandığı görülür..... Efendi ve uşak, baba ve oğul, koca ve karı, bütün bunların ardında yin yang vardır. Efendi yang'tır uşak yin, baba yang'tır, oğul yin. Koca yang'tır karı yin* " [55]

Benzer düşüncelere Taocu *Huainan Tse* de de rastlıyoruz. Hatta eleştirici Van Çung'tan da yaradılan her şeyin Yin'le Yang ın birbirine geçmesiyle oluştuğunu öğreniyoruz.[56]

Yin Yang öğretisi, birbirini hep itmiş, dışlamış olan akımları birbirine yaklaştıran ve barıştıran ortak bir öğreti durumuna gelmiştir.

2. ÇİN'DE BUDACILIK

Budacılık, İS ilk yüzyıl içinde - Hıristiyanlığın Akdeniz yöresinde yayılmaya başladığı sırada - İmparator *Ming-ti*nin zamanında Çin'e girmiştir. Söylenceye göre imparator düşünde, Buda olarak yorumlanan altın bir tanrı heykelini sarayının üstünde süzülürken görmüş ve bu düşün etkisi altında kalarak Budacı keşişleri Hindistan'dan ülkesine getirtmiş. Zaman zaman kovulmalarına karşın bu keşişlerin sayısı gün geçtikçe artmış. Yine aynı dönemde Budacı hacılar da Çin'den Hindistan'a yolculuk etmeye başlamışlar. Böylece Hint ve Çin kültürü arasında bir köprü kurulmuştur. Hint Budacı klasik yazınından Çinceye çeviriler yapılmış ve bu sayede Hindistan'da kayıp olan birkaç yapıt yok olmaktan kurtulmuştur. Budacı tapmaklar Çin mimarisini, Budacı resim ve heykeller de Çin resim ve heykel sanatını

derinden etkilemiş ve zenginleştirmiştir. [57] Zamanla Hint Budacılığının bütün akımları Çin'e sokulmuş, ancak yalnızca, Çin halkının kişilik yapısına uygun olan ya da ona uymayı başaran Budacı akımlar kalıcı olabilmişlerdir. Bu elemeyle - özellikle bunu vurgulamak gerekir - Çinlilerin beğenisi, eğilimi, yatkın oldukları bakış açılan daha belirgin olarak ortaya konmuştur. Aşırıya kaçan ve uzlaşmaz bir tutumu olan akımlar Çin'de barınamamışlardır.

Çinlilerin «Altın Orta»ya yöneldiklerini, aşırı uçlan ve karşıtlıkları daha yüksek bir uyum içinde birleştirerek dengelemeye, uzlaştırmaya çalıştıklarını eski Çin felsefesini incelerken görmüştük. Bu uzlaştırma çabası Konfüçyüsçülüğün pusulası olduğu gibi, *"Tao hem ortada olandır hem de olmayandır."* diyen Lao Tse'de de vardır, ve Yin Yang öğretisiyle işlenerek son biçimini almıştır. Çin Ortaçağ felsefesi de, bir bakıma ayrı ayrı yönlere eğilimi olan akımların birleştirilmesi denemesi olarak nitelenebilir.

Çin'de günümüze dek yaşayabilmiş olan beş önemli Budacı akımın hepsinin de aşırılıklardan kaçındığını, günlük yaşama boş vermediğini görüyoruz. Bunlar içinde en özgün olanı da Hint Budacılığı bölümünde daha önce değinmiş olduğumuz - ve daha çok Çin düşüncesinin bir ürünü olan - Zen Budacılığıdır.

3. YENİ KONFÜÇYÜSÇÜLÜK DÖNEMİ

Kapalı, tutucu ve egemen düşünce yapıları yeni ve güçlü akımların baskısıyla karşılaşınca çoğu kez sarsılıp yıkılır. Ancak, eski yapı yeterince dayanıklı ve esnek ise, yeni düşüncelerin olumlu bir etkisi olur ve eski yapı kendisini yenileyerek, direncini arttırarak eskisinden daha da sağlam ve pekişmiş olarak ayakta kalmayı başarır. Daha önce Hindistan'da Budacılığın ve öteki geleneğe karşı sistemlerin ortaya çıkışıyla eski Veda geleneğine dayanan Brahman dininin kendini toparlayarak yeniden bir yükseliş dönemine girdiğini görmüştük. Avrupa'da da Reformasyon hareketinin getirdiği sarsıntıdan sonra Katolik Kilisesinin kendisine çeki düzen vererek yeniden güçlendiğini biliyoruz. Budacılığın Çin'de de yine böyle bir etkisi olmuştur. Çin halkı artık yerleşmiş, oturmuş, kendine özgü kişiliğiyle - gerçekte ve özünde kendisine yabancı - bu yeni akımı kendisine benzetmeyi ve

kendi kültürüne katarak özümsemeyi başarmıştır. Ne var ki Konfüçyüsçülük de, Budacılığa keskin eleştiriler yöneltmekten geri durmamış ve 20. yüzyıla dek süren, sürekli bir gelişme ve yenilenme süreci içinde kendisini geliştirmiştir. Yeni Konfüçyüsçülük Ortaçağdan sonra gelen ve 1911 devrimine dek süren Yeni Çağ Çin felsefesidir; ve bu konunun başında sözünü ettiğimiz senfoninin üçüncü bölümünü oluşturur.

Konfüçyüsçü kafa yapısı, Budacılığa yöneltilen eleştirilerde açıkça belli oluyor: Budacılık dünyaya sırt çevirdiği için yanılgı içindedir: çünkü insan ailesiyle bağlarını koparsa bile ayağını bu dünyaya bastıkça toplumun etkisinden kurtulamaz. Nitekim, Budacıların da toplum içinde yaşamaktan kurtulamadığı görülmüyor mu? Yurtlarını ve yakınlarını bırakıp gitseler de manastırlarında, örgütlerinde bir toplum düzeni kurmuyorlar mı? Usta çırak ilişkisine girmiyorlar mı?- - Budacıların ölümden ve genedoğumdan korkusu da bencil olduklarını gösterir, topluma karşı yükümlülüklerden ve sorumluluklardan kaçmak korkakça ve kınanacak bir davranıştır. - İçinde yaşadığımız dünya gerçeğini yadsımak çok saçmadır: Budacılar yiyecekleri, giyecekleri ve yaşam gereksinimlerini önemsemiyorlarmış, ama her gün bunlara gerek duyuyorlar. - Her şeyden önce, Budacılığın yaratılmış her şeyin boş olduğunu söylemesi dünya gerçeğini iyi anlayamadığını gösterir.[58] Bu eleştirilerden Çin insanının eğiliminin öbür dünyaya değil de bu dünyaya doğru olduğu açıkça görülüyor. Uzun süren Yeni Konfüçyüsçülük akımı Çin imparator soylarının hüküm sürdüğü dönemlere göre bölümlere ayrılır.

Sung (*söng*) hanedanı zamanında (İS 960- 1279) en ilginç ve aynı zamanda Yeni Konfüçyüsçülük akımının en önemli düşünürü olan *Çu Hsi (zhû xi¨),* 1130 ve 1200 yılları arasında yaşamıştır. Çu Hsi, Yeni Konfüçyüsçülüğün önde gelen kaynaklarından birini oluşturan çalışmasında, Konfüçyüsçülükle ilgili eski yeni tüm yazını ve klasikleri gözden geçirmiş ve sağlam bir yapı kurarak yeniden değerlendirmiş ve geliştirmiştir. Bu bakımdan o, Hintli Şankara'ya (*Shankara*) ya da *Aquina'lı Thomas'a* benzetilir.

Çu Hsi'nin felsefesinin iki ana kavramından biri, evrenin içindeki akıl, Li *(li")*, öteki bunun karşısındaki madde/enerji Çi'dir *(jı)*. Bu karşıtlık Yin ve Yang ilkesiyle de bağdaşır. Li ve Çinin sürekli bir etkileşim ve birbirinden kopmaz bir ilişki içinde olduğu düşünülür.

"Yer ve Gökte Li vardır, Çi vardır. - Li’yi ele alırsak, biçimler açısından o üstteki ölçüdür, varlıkları türeten köktür. - Çi'yi ele alırsak, o biçimler açısından alttaki varlıktır, varlıkların türediği özdür. - Li, Çi'den hiç bir zaman ayrı olamaz. Yine de biçimler açısından Li üstte olandır, Çi ise altta olandır. - Şunu söylemek gerekir, başlangıçta Li ve Çi'nin öncesi ve sonrası yoktu; ancak hangisinin daha önce olduğu araştırılırsa, şunu söylemek gerekir, Li daha önce olandır. - Yine de, Li bir başına var olabilen ayrı bir varlık olamaz, o Çi'nin içinde içe-rilmiştir. Çi olmasaydı, Li tutunacak bir yer bulamazdı. - Bu Li oldukça, yer ve gök de olur. Yine Li ol-
mazsa her şeyin biçimini borçlu olduğu Çi olamayacağı gibi yer gök de olmaz. - Yer gök olursa, o zaman yer gök içinde bu ikisi vardır, varlıklar olursa, o zaman varlıkların hatta ayrı ayrı her birinin içinde bu ikisi vardır." (59)

Çu Hsi'nin yanında başka düşünürlerin de boy gösterdiği Sung dönemi felsefesi akılcı (rasyonalist) akım diye adlandırılır.

Yeni Konfüçyüsçülüğün ikinci dönemi olan *Ming* (*ming*) dönemi, adını 1368-1644 yılları arasında hüküm sürmüş olan Ming hanedanından alır. Bu dönemin başı çeken düşünürü ise 1473 ve 1529 yılları arasında yaşamış olan ve Çu Hsi’ye karşı çıkan *Vang Yang Ming*'dir (*wâng yang ming,* ya da *ıvâng sho·u ren).* Yeni Konfüçyüsçülük onunla birlikte maddeci görüşlere ağırlık vermeyi bırakmıştır.

1644’ten 1911'e kadar olan *Çung* (*qing)* dönemi Yeni Konfüçyüsçülüğün üçüncü ve son dönemidir. Bu dönemin en ünlü düşünürü ise *Tai Tung Yü- an* dır (*dâi döng yuan,* 1723-1777). Bu akım, Konfüçyüsçülüğün eski yeni görüşlerini başarılı sonuçlara ve uygulamalara yol açması açısından değerlendirmiş ve bu nedenle de «*uygulamacı*» akım diye anılmıştır.

Konfüçyüsçü felsefenin son gelişmelerine bir göz atan bu kısa ve sıkışık özetin sonunda Çung Yung’un yazarının ve Konfüçyüs'ün torununun Atasını göklere çıkaran şu parçasına burada yer vermeden geçemeyiz.

"O, her şeyi kavradığı, sardığı, desteklediği ve içinde barındırdığı için yer gök gibidir.

Sürekli ilerleyen ve dünyayı değiştiren dört mevsim gibidir. Birbiri ardından parlayarak ortalığı aydınlatan güneş ve ay gibidir.

Gök gibi her şeyi kucaklar, uçsuz bucaksızdır. Gür bir kaynak gibi gürül gürül akar, bitmez tükenmez.

Uzaktan görüldü mü, herkes saygıyla selam durur: konuştu mu, herkes sözüne inanır; bir iş yaptı mı, herkes beğenir.

Bunun için, ünü Ortanın Ülkesinin her köşesine yayılmıştır, yaban illere bile ulaşmıştır işte bunun için: O, Gök gibidir."[60]

4. ÇİN FELSEFESİNİN ÖZELLİKLERİ VE ÖNEMİ

Çin felsefesini incelerken gözümüze çarpmış olan kimi özellikleri sıralayalım:

1. Çin felsefesinin özellikleri arasında en başta «uyum» düşüncesini saymak gerekir. Özellikle Konfüçyüsçülükte, ama yalnız onda değil, hemen hemen bütün akımlarda hep, uyum içindeki bir denge durumunu anlatmaya yarayan «ölçü», «denge», «altın orta» gibi kavramlarla karşılaşıyoruz.

2. Bütün Çin felsefe akımlarında «insanın ve evrenin uyum içinde olduğu» düşüncesine yer verildiğini görüyoruz.

3. Ayrıca, ve en çok Lao Tse'de, «insan ve doğanın uyum içinde olması» düşüncesi de işleniyor.

4. Uyumlu ve yumuşak olma eğilimindeki Çinlilerin her türlü aşırılıktan ve tek yanlı oluştan ka-
çındıkları söylenebilir. «Ya şu ya bu»nun yerini her yerde «hem o hem bu» almıştır. Karşı uçlara yönelme bir dengeleme çabası olarak görülmüş ve her şeye yukarıdan bakılarak tüm karşıtlıkların bir bütünlük ve denge içinde bir arada durduğu anlatılmış ve gösterilmiştir.

5. Buradan da birbirini karşılıklı etkileyerek dengeyi kuran iki ilkenin varlığı düşüncesine ulaşılır. Etkin «Yang» ile edilgen »Yin»'e, biçimleyen «Li» ile biçimlenen «Çi»'ye neredeyse tüm akımlarda yer verilmiştir.

6. Karşıtlıkları yok etmeden uzlaştırma, ve barışa ulaşma eğilimi Çinlileri öyle hoşgörülü kılmıştır ki Batılılar bunun enginliğini anlamakta güçlük çekmişlerdir.

Bir Çin atasözü şöyle der: *"Üç din, bir aile."* Bu söz, üç dinin (ya da - din ve felsefe ayrımı Hindistan'da olduğu gibi burada da kesin

olmadığına göre - üç felsefenin) yani Konfüçyüsçülük, Taoculuk ve Budacılığın bir arada, barış ve uyum içinde yaşadıklarını belirtmektedir. Bu üçünün bir ailenin bireyleri gibi yan yana yaşamaları, aralarında görüş ayrılıkları olmadığı anlamına gelmez, görüş ayrılıkları pek çoktur, tartışmalar da olmuştur. Ancak bir kaç olay dışında zorla, baskıyla görüşleri ve inançları dayatma girişimleri görülmemiştir. Görüşleri zorla ve baskıyla kabul ettirme gibi bir uygulamanın Çin'de pek görülmemiş olmasının bir nedeni de Çinlilerin bir tek dinle yetinmemeleridir. Yalnız Konfüçyüsçü, Taocu ve Budacı din adamları dinlerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır, halk ise, işi ne geldiği gibi ve duruma göre, bir ona bir buna başvurmuş ve özellikle üzücü durumlarda Budacıları seçmiştir.(61)

7. Bu kadar aşırı bir hoşgörüyü adamsendeci bir tutumdan ayırt etmek güçtür. Buradaki hoşgörünün niteliği Hindistan’dakinden de değişiktir. Hindistan'da, herkes kendi yolundan giderek kurtuluşa varabilir - şu ya da bu yol yüce gerçeğe götüren yollardan yalnızca biri olabilir, biçiminde bir görüş ve hoşgörü yaygındır ama, her Hintli yalnız bir dine bağlanır.

Eski Çinlilerde görülen türdeki bir hoşgörü ve anlayış ancak yaşamın amacını - Hintlilerde olduğunun tam tersine - bu dünyada gören ve arayan esnek bir tutumun ürünü olabilir. Çin düşüncesi dünyaya dönüktür.

8. Bu son özellikle ilgili olarak Çin düşüncesinin insancıl (hümanist) olduğu da görülmektedir. Hiç bir Çinli düşünce sistemi yoktur ki insana ağırlık vermemiş olsun. Bu durum başka başka biçimlerde de olsa aynı ölçüde, eski Çin düşüncesinin iki ana akımı olan Konfüçyüsçülük ve Taoculuk için de geçerlidir. Her ikisinin de ağırlık verdiği konu insan yaşamıdır: Burada aralarındaki fark, Konfüç- yüs un insanın kendi kendini geliştirerek, eğiterek olgunlaşmasını istemesi, Lao Tse'nin ise anlamlı bir yaşam için doğaya, doğa yasalarına uymaya önem vermesidir. Batılı araştırmacılar bu iki akım arasında derin ayrılıklar görmeye ve göstermeye çalışırken Çinli bilgeler hep ortak yönleri vurgulamışlardır. (62)

9. Azla yetinme, ölçülü olma, iç barış, ve iç rahatlığı Çinlilere göre insan mutluluğunun vazgeçilmez öğeleridir.

10. İnsan doğasının niteliği bakımından Meng Tse'nin (Mensiyüs un) şu sözünü onaylayabilecek düşünürler çoğunluktadır: *«İnsan doğuştan iyidir.»*

11. Bilmek uğruna bilmek, salt bilgiye ulaşma çabası pek önem kazanmamıştır. Çin felsefesi daha çok kişiyi doğru davranış ve tutuma yönlendirmeyi amaçlamıştır. Bu bakımdan daha çok ahlak konusu (ethik) ağırlık kazanmıştır.

12. Çin düşünürleri insanı yalnız doğal çevresiyle birlikte değil ailesi, toplumu ve devletiyle bir bütün olarak gördüklerinden Çin felsefesi aynı zamanda siyaset felsefesini (Politik) ve toplum felsefesini (Sozialphilosophie) ilgilendirir.

13. Çin kültürü gibi Çin düşüncesi de kapalı bir ortamda gelişmiş ve kendi yağıyla kavrulmuştur. Son zamanlara dek Budacılık, yabancı bir ülkeden gelip de Çin'de tutunarak yayılabilmiş olan tek düşünce akımı olarak kalmıştır. Bu kapalılığın ve kendi kendine yetme özelliğinin Çin'in tarihinden ve coğrafyasından mı kaynaklandığı, yoksa Çinlilerin kişilik özelliği mi olduğunu belirlemek kolay değildir. Yalnız bu içe kapanıklık ve dışa açılamama genel bir özellik olarak sayılagelmiştir. Ne var ki, Batı'da yaşayan ve çalışan Çinlilerin değişen koşullara şaşılacak bir kolaylıkla uyum sağlayabildikleri de gözlemlenmiştir.

Çindeki devrimin ve köklü değişimlerin Çin düşünce ve felsefesini nereye götüreceğini, bu ülkeyi yakından tanıyan önemli uzmanlar bilemediği gibi her halde Çinlilerin kendileri de bilemiyorlardır. Ancak, yukarıda saymış olduğumuz ve Çinlilerin içine işlemiş olan özelliklerle bağdaşmadığı sürece yabancı bir ideolojinin, ne denli tutarlı ve etkili olursa olsun, etkisini çok uzun bir süre sürdüreceğine inanmak güçtür.

Çin felsefe ve Çin kültürünün önemini Batılılar oldukça geç anlamaya başlamışlardır.

Ünlü gezgin *Marco Polo* Venedikli tüccarlarla birlikte 13. yüzyılın sonlarına doğru Ön Asya üzerinden Çin'e gitmiş, Çin İmparatorunun huzuruna bile çıkmıştır. Uzunca bir süre Çin'de kaldıktan sonra ülkesine dönmüş ve bu uzak ülkeyi, oradaki kalabalık kentleri, ilginçlikleri, ileri kültürü anlatmıştır, ancak anlattıkları deli saçması, uydurma diye alaya alınmış, önemsenmemiştir. Verdiği

bilgiler uzun süre kültür tarihinde bir aralık aralanıp kapanan bir perde gibi kalmıştır.

Leibniz, bu uzak ülkenin yüksek ve gelişmiş bir kültürü olduğunu anlayan ilk önemli Batılı düşünürdür. Çin ve Avrupa arasında bir kültür alışverişinin başlatılması ve bu amaçla Çin'e giden bir yol açılabilmesi için Rus Çan katında girişimlerde bulunmuştur. Batı ve Çin'in ahlak anlayışını birbiriyle karşılaştırmış ve şu sonuca varmıştır: *"İşte içinde bulunduğumuz durum. Ahlakın çöküşü artık o ölçülere vardı ki bize bir an önce Çinli misyonerlerin gönderilmesini gerekli buluyorum. Ve şu kanıdayım: Halkların hangisinin üstün olduğunu belirlemek üzere bilge bir kişi hakem seçilse, altın elma Çinlilere verilirdi.* "[63]

18. yüzyılda Batı'da Çin bahçe düzenlemesi, porselenleri ve benzeri Çin sanatları - *Chinoiserie* - yoğun bir ilgi görünce Çin yazını ve felsefesi üzerine de bilgi toplanmaya başlandı.

Hallen'li filozof *Christian Wolff, Diderot, Voltaire* ve *Goethe*, Çin felsefesini incelemişler ve hayranlıklarını dile getirmişlerdir. Diderot şöyle yazıyor: *"Bu halk yaş, ahlak, sanat, bilgelik ve siyaset bilgisi bakımından öteki halkların hepsinden üstündür* " Voltaire'in yargısı ise şöyle:

"İnsanın Çin'in gerçekten de dünyada bugüne dek görülmüş en üstün düzeni kurmuş olduğunu anlaması için Çin hayranı olması gerekmez...." [64]

Çağımızın çok yönlü ve açık fikirli düşünürlerinden biri olan *Graf Herrmann Keyserling* şunları yazmıştır: *"Bugüne dek, doğallıktan uzaklaşmayan en yetkin insanı, Çin doğurmuştur. Çağdaş Batı, bir «yapma etme» kültürü yaratmışsa, Eski Çin de bugüne dek bilinen en yüksek «olma» kültürünü yaratmıştır..."* [65]

Bu kültüre, Çinli düşünürlerin katkısı büyük olmuştur.

ESKİ YUNAN FELSEFESİ

Yunanistan topraklarına, burada gelişmiş olan felsefeyi incelemek üzere düş gücümüzle ayak bastığımızda, içinde bulunduğumuz kültür ortamına zaman bakımından az, yer bakımındansa çok yaklaşmış olduğumuzu görürüz. Unutmamak gerekir ki, ilk bölümde ele aldığımız Hint ve Çin düşüncesi, hem bizden yer ve zaman bakımından oldukça uzakta, hem de dışa kapalı ve bizimkine pek benzemeyen kültür ortamlarında - ya da daha doğrusu bizim felsefemiz onlarınkine pek benzemeyen bir kültür ortamında - gelişmiş, ve karşılıklı yoğun ilişki ve etkileşim ancak tarihin yakın dönemlerinde başlamıştır. Oysa, Eski Yunanlılardan ve Yunan düşüncesinden zaman zaman gür ve coşkun, zaman zaman hafif ve yavaş akan, ancak hiç bir zaman kesilmeyen bir düşünce akımı ve geleneği günümüze ulaşmaktadır. Yunan felsefesinin temelini atan filozoflar bizim felsefemizin (Batı felsefesinin) de ataları sayılırlar.

Bakışımızı, şimdi bizi ilgilendiren bu eski çağa, Akdeniz'in doğusuna çevirdiğimizde Eski Mısırlıların, Asurluların, Babillilerin ve Giritlilerin - felsefe diye nitelenebilecek düşünceler geliştirip geliştirmediklerini pek bilemiyoruz - görkemli uygarlıklarının ya duraklama ve donuklaşmayla yavaş yavaş canlılıklarını yitirmekte olduğunu ya da ansızın gelen ölümle yıkılarak geçmişin karanlıklarına gömülmeye yüz tuttuğunu görüyoruz. Biraz önce dünya tarih sahnesine çıkmış olan Yunanlılar ise, kendi uygarlıklarının en parlak dönemine, Perikles’in «Altın Çağı»na. yaklaşmak üzereler. Etkinlikleri ticaret ve deniz yoluyla Akdeniz'i çeviren tüm kıyılara, batıda - Eski Çağ gemicilerinin «Karanlık Kapı» diye adlandırarak geçmeyi göze alamadıkları - Cebelitarık Boğazına ve doğuda Karadeniz'e varıncaya dek geniş bir alana yayılmış. İspanya kıyılarında, Fransa'nın güneyinde, Kuzey Afrika'da, Güney İtalya ve Sicilya'da ve en önemlileri de, Ege adaları zinciriyle ulaşılan Batı Anadolu'da kurulmuş olan Yunan kolonileri ve kentleri yepyeni ve geniş bir solukla Eski Dünyaya açılıyorlar. Buralara deniz yolu ve ticaretle gelen bolluk ve zenginliğin hazırladığı elverişli ortamda, eğitim ve kültürün de giderek önem kazandığı anlaşılıyor.

Deniz ve denizcilik, tarihte hep görüldüğü gibi, insanları yabancı uygarlıklar ve değişik düşünce biçimleriyle tanıştırmış ve düşüncenin önünde engin ufuklar açmıştır. (Çağdaş tekniğin ve ulaşımın olanaklarının bulunmadığı o çağlarda yelkenlilerle ulaşımın, uzun ve yorucu kara yolculuklarıyla karşılaştırılamayacak üstünlükleri olduğu besbellidir. Ayrıca Yunanistan'ın denize dik inen dağlar ve vadilerle parçalanmış olması bu ülkenin yerlilerini is
ter istemez ve doğal olarak denizlere açılmaya zorlamıştır.) Kendi töre ve geleneklerinin, düşünce ve inançlarının doğruluğundan ilk kuşku duyanlar eski tüccar ve gemicilerdi. Birbiriyle çelişen ve yalnız kendisinin doğru olduğunu ileri süren bir sürü inanç, düşünce ve yaşam biçimiyle karşılaşan bir kimse, sonunda bütün bunların hepsinden, her şeyden kuşkulanmaz mı?

Ticaretin canlandırdığı kıyı kentlerinde, önce Batı Anadolu kıyılarında, daha sonra İtalya ve İs- panya'da ve en son olarak da anayurt Yunanistan'da - ve burada da daha çok Atina'da - düşüncelerin açıkça ortaya konabildiği ve konuşulabildiği özgür ve demokratik bir ortam oluşur oluşmaz, felsefe ve bilim filizlenip serpilmeye başladı.

Bütün bu uygun koşullar içinde, Doğunun eski kültürleriyle yoğun bir alışverişte bulunmuş ve hatta uygarlıklarının temelini oradan almış olan Eski Yunanlılar, bu çok önemli gelişme çağında başka bir uygarlığın boyunduruğu ya da baskısı altına girmeyerek aldıkları yabancı düşünceleri, bilgileri, etkileri kendilerine yabancılaşmadan özümsemişler ve kendilerine özgü bir esneklik ve kıvraklıkla değerlendirerek işlemişlerdir. Ayrıca, derin düşüncelere ve güzel sanata yatkınlık ve ilgi, olağan ve kural dışı sayılması gereken şeylere bile gösterilen geniş bir hoşgörü, sağlıklı ve yere sağlam basan gerçekçi bir tutum ve açık görüşlülük bir araya gelince felsefi düşünce ve arayışların şaşılacak parlayışı için gerekli olan tüm ön koşullar olgunlaşmıştır.[1]

Destanlarda anlatılan ve artık çoktan gerilerde kalmış olan Yunan eski çağını *Homer* in (Almanca, İngilizce: Homer; Fransızca: Homère; Yunanca: Homeros) ölümsüz İlyada ve Odisse'sinden (Odisseia) çok iyi öğreniyoruz; bunlardan ve *Hesiod*'un (Hesiodos) *Theogonia* sından (Tanrıların Oluşumu) - ve daha başka kaynaklardan Eski Yunanlıların inançları ve dini üzerine de yeterli bilgi edinebiliyoruz. Ancak Yunan

felsefesinin anlaşılması ve açıklanabilmesi için eski dinlerin ve inançların incelenmesi, örneğin Hint felsefesinde olduğu kadar önemli ve gerekli değildir.

Batılı bir aydın, eski Yunanlıların din ve mitolojisinden söz açılınca hemen *«Homer dini»*nin pırıl pırıl göğünün Tanrılar katını anımsar. Eski Yunan dinine sonradan yakıştırılmış olan adıyla «Homer dini» dedik, çünkü bu Eski Yunan dini üzerine olan bilgilerimizin çoğu, söylenceye göre kör ama gönül gözü açık olan bu bilgenin anlattıklarından kaynaklanmaktadır; ve onun, kimi Tanrıların kişiliklerinin yaratılmasında ve Yunan Tanrılar göğünde yerini almasında ne ölçüde etkili olduğunu belirlemek olanaksızsa da büyük bir payı olduğu sezilmektedir. Güzel, çekici, insanca davranan ve insanı andıran ve adlan anılınca bir Yunanlının ezilip büzülmeden kendini rahat ve özgür hissedebildiği bu Tanrıların aydınlık göğünün karşısında belki de çok eski çağlardan kalma karanlık ve gizemli dini akımlar ve gelenekler, bizim şimdi inceleyeceğimiz çağda da etkilerini ve varlıklarını aynı ağırlıktaki bir karşıt etki olarak sürdürüyorlardı. Yunan kökenli olmadığı sanılan bu karşıt «alt akımlar» bü-
yük bir olasılıkla Doğudan Yunanistan'a sokulmuşlardır. Bunlar, bu dünyayı ve aydınlığı soluyan «Homer dini»ne karşılık, karanlığa, gizliliğe ve öbür dünyaya yöneliktiler ve ruh, günah çıkarma, günahlardan arınma gibi kavramlar geliştirmişlerdi. Bu yöndeki akımlar - *Eleusin Misterleri, Diyo- nizos* (Dionyssos) *Kültü, Orfecilik* (Orphik) - gizemli ve dışa kapalı öğretiler ve gelenekler olarak yaşamışlardır ve bu durum onlardan günümüze niçin pek az bilgi kalmış olduğunun da bir açıklamasıdır. Yunanlıların - daha sonra Romalıların da - oldukça geniş bir kesimi bu akımların etkisi altındaydı. Felsefede ise bu akımlardan gelen öğelerin ve etkilerin önce Pisagor'da (Pythagoras), Platon'da ve daha sonraları Yeni Platonculukta çok yönlü ve derin izleri kalmıştır.

Dini yaşamın daha iyi anlaşılabilmesi için şu bilgiyi de vermeliyiz: Eski Yunanlılar hiç bir zaman, ne başta ne de daha sonraları, Hindistan'daki ya da Mısır'daki gibi toplum içinde önemli bir yeri ve ağırlığı olan güçlü bir rahipler sınıfı tanımamıştır. Yunanlı rahipler, genellikle, özgür düşüncenin ve felsefenin gelişimine karışmamışlar ve bu süreci ne Mısırlı rahipler gibi baltalamışlar ne de Hintli rahipler gibi önemli katkılarla yönlendirmişlerdir.

Yunan düşüncesinin dini geleneklerin etkisinden yavaş yavaş sıyrılmaya başlaması ve onların dar bakış açılarını, - kitabımızın başında belirttiğimiz gibi tam anlamıyla bir felsefeden söz edilebilmesi için gerekli olan - özgür ve akılcı düşünceye dayanarak eleştirmeyi, ve doğayı gene doğal nedenlerle açıklamayı denemesi İÖ 550 yıllarına rastlar.

Daha önce, Çin ve Hint felsefesi ile ilgili bölümlerde vermiş olduğumuz tarihlere bir göz atacak olursak şu şaşırtıcı gerçekle karşılaşırız: Yunanistan'daki bu uyanma, aydınlanma çağı, Çin'de ve Hindistan'da da düşüncenin parladığı bir tarihe, İÖ 6. yy.'ın ortalarına denk düşmektedir. Çin'de Lao Tse'nin (olasılıkla İÖ 609 - 517) altıncı yüzyılın ortalarına doğru düşüncelerini geliştirmiş olduğu sanılıyor. Konfüçyüs de yalnız bir kuşak sonra onu hemen izlemiştir. Hindistan'da bu dönemde Caynacı- lığın kurucusu olan Mahavira (olasılıkla İÖ 599 - 527), Buda (olasılıkla İÖ 563 - 483) ve daha başka önemli kişiler yaşamışlardır. Yunanistan'da ise sanki birdenbire gelen bir patlamayla bu dönemde bir dizi düşünür ortaya çıkmış ve felsefenin (ve hatta bilimin) temelini atmıştır. Bu tabloyu tamamlamak için yine bu çağda, Yahudilerde Yeremiya (İÖ 600 Kudüs) ve Hezekiyel (İÖ 580 Babil) çapında peygamberler yetiştiğini ve Eski İran dininin kurucusu Zerdüşt'ün de geldiğini göz önüne getirelim. (Ne var ki bu sonuncunun yaşadığı tarih tartışmalıdır.)

Yeryüzünün birbirinden ilişkisiz ve birbirine kapalı olduğunu sandığımız pek çok uygarlığında aynı zamanda insan düşüncesinin ileri doğru dev bir sıçrayış yapmış olması ve bu adı sayılan kişilerde açığa çıkması bizim için yine çok şaşırtıcı ve açıklanamayan bir olgudur. Tüm bunları bir rastlantı olarak niteleyip bir kalemde geçmeye vicdanımız elvermez. Bu bilmeceyi çözmeye çalışan çalışmalar ve açıklamalar da yeterli ve doyurucu olmaktan uzaktır. Belki de bu rastlantı sonsuza dek bir sır olarak kalacaktır. Çağdaş bir Alman filozofu bu dönemi «Dünya tarihinin ekseni olan dönem» *(Die Achsenzeit der Weltgeschichte)* diye nitelemiştir.[2]

Yunan felsefesi - ve ondan türemiş bir uzantı sayılabilecek olan Roma felsefesi - bin yıllık bir süreyi doldurur.

İÖ 6. yy.'da başlayıp İS 6. yy.'da sona eren bu çağ kuşbakışı bir inceleme için, belirgin çizgilerle sanki kendiliğinden üç döneme ayrılır.

En eski dönem yakın aralarla sıralanan ve hepsi de - din ve inançların etkisinden kurtulmaya çalışarak bir «temel varlık» arayan bir dizi düşünürle başlamaktadır. Bu düşünürlerin başlattığı akım *«Eski Doğa Felsefesi»* diye adlandırılır. Onları bir yandan sayı kavramına dayalı gizemci düşünceler geliştiren Pisagor (Pythagoras), öte yandan da doğa felsefesinin yeni akımları izlemiştir. Doğayı açıklamaya çalışan bu dönemin filozoflarının felsefe yapma yöntemi ise içten geldiği gibi, doğaçtan, yani bir eleştiri süzgecinden geçirmeden, neye dayandıklarını belirtmeden düşünceler ileri sürmekti. Bu bakımdan da dogmacı sayılırlar. (3)

Bu dönemin felsefelerine toplu olarak, Sokrat'tan (Sokrates) önce olmalarına bakılarak, *«Sokrat Öncesi»* felsefe denir. Bu ilk dönem İÖ 600 yıllarından İÖ 4. yy. in başına dek sürer.

Bu ilk dönemden ikinci döneme geçildiğinde eşikte, o zamana dek geliştirilen felsefelerdeki çelişkileri, tutarsızlıkları ortaya çıkaran ve bunların yetersizliğini göstererek Yunan felsefesinin yetiştirdiği üç büyük düşünür için ortam hazırlayan Yunan Sofistleri beklemektedir. Bir sonraki, bir ön-
cekinin öğrencisi olan üç büyük filozof, *Sokrat* (Sokrates), *Platon* ve *Aristo* (Aristoteles), Yunan felsefesini doruklara çıkarmıştır. Bugün bildiğimiz tüm felsefe dallan geliştirilmiştir: Mantık (Logik), metafizik (fizik ötesi), ahlak bilimi (Ethik, törebi- lim), doğa ve toplum felsefesi, estetik (güzellik bilimi) ve eğitimbilim (Paedagogik). Yunan felsefesinin en parlak dönemi sayılan ve merkezi Atina olduğu için «Atina dönemi» *(Attik dönem)* diye nitelenen bu dönem Sofistlerin 5. yy.'in ortalarına doğru ortaya çıkışıyla başlar ve Aristo İÖ 322 yılında ölünceye dek sürer. Eski Yunanlıların siyasi tarihi göz önüne getirilince bu parlak dönemin ağırlığının «Altın Çağ»ın gerilerde kaldığı ve artık çöküşün başladığı bir zamana rastladığı görülür. Başka halklarda da olduğu gibi Yunanlılar da uygarlıklarının en parlak ve olgun çağına, özgürlüklerini artık yitirdikleri ve çöküşün gölgesi üstlerine vurduğu bir sırada ulaşmışlardır. *"Minerva'nın baykuşları alacakaranlıkta kanatlanır*!" diyerek Hegel bu durumu özetlemiştir. İncelememizde bu döneme en geniş yeri ayıracağız. Üçüncü ve en uzun dönem ise, Aristo'nun ölümünden sonra İS ilk yüzyıllarda yavaş yavaş ilerleyen durulma ve çözülme sürecinin sonundaki tükenişe dek sürer. Bu dönemde doğayı açıklama çabalan önemini giderek yitirmiş

ve ağırlık kazanan akımlar, *Stoacılık* ve *Epikürcülük* ilgilerini tümüyle insana ve ahlak konusuna yöneltmişlerdir. Yine bu dönemde kendini gösteren *Kuşkucular* da gene bu yönde düşünmüşlerdir. Bunla- rın ve daha pek çok düşünce sisteminin karışımından da *Seçmecilik (Eklektisizm)* türemiştir. Yine
bu dönemde, Platoncu düşünceler Doğulu öğeler ve dindar bir tutumla karışmış ve *Yeni Platonculuk* doğmuştur. Bu üçüncü dönemin felsefesine «*Aristo Sonrası*» felsefe denir.

İS 6. yy.'da Yunan felsefesi bağımsız ve özgün bir düşünce akımı olarak tarih sahnesinden tümüyle silinmiştir. Ancak yankısı günümüzde bile hâlâ sürüyor. Eski Yunan kültürü Hıristiyanlığın yanında Batı kültürünün ikinci temel direğidir.

1. BÖLÜM: SOFİSTLERE KADAR SOKRAT ÖNCESİ FELSEFE

Sokrat öncesi filozofların hiçbirinin ne bir yapıtı ne de herhangi bir yazısı tam olarak elimize geçmemiştir. Bu düşünürlerin, ya düşüncelerini çoğunlukla yazıya geçirmedikleri ya da yazdıklarının çoğunun kaybolduğu anlaşılıyor. Durum böyleyken, bu adamların, Batının ilk felsefi düşüncelerini ortaya atmış olsalar bile, etkilerinin bugüne dek sürmesini, hatta bugün bile oldukça güçlü bir biçimde duyulmasını açıklamak güçtür.

Bu düşünürlerden kalan dolaysız kaynaklar, yani doğrudan doğruya gelen belgeler parça parçadır. Bu nedenle de bunlara Sokrat Öncesi Parçalar (Fragmanlar) denir. Elimizde yalnız bu parçalar olsaydı ve çeşitli dolaylı kaynaklar bulunmasaydı, bunların içinden çıkamayacak, ne demek istediklerini anlayamayacaktık.

Dolaylı kaynakların bir bölümü, kendi görüşlerini pekiştirmek ya da yerli yerine oturtmak için - Aristo'nun başlatmış olduğu geleneğe uyan - daha sonraki filozofların kendilerinden önceki filozoflara yer veren incelemelerinden çıkmakta; geri kalan bölümü de - yine Aristo'nun önerisine uyarak - felsefe tarihini bir bütün olarak inceleyen ve yazdıkları olduğu gibi günümüze kalmış olan bilginlerin, düşünürlerin yapıtlarında bulunmaktadır. Örnek olarak *Diogenes Laertios* un (İS 220) ünlü filozofların öğretilerini ve yaşamlarını anlatan on kitabını sayabiliriz. Pek çok filozofun belirli bir konudaki öğretilerinin sıralandığı eski yapıtlara *doksografi* de (Doxographie; *doxa:* görüş öğreti; *graphein: yazmak)* denir.

I. MİLETLİ DOĞA FİLOZOFLARI

Anadolu’nun Ege kıyısı boyunca, en becerikli Yunan boyu olan İyonlular on iki işlek ve parlak kent kurdular. Asya'nın içlerinden gelen kervan yollan bu kentlerde sona eriyor ve buralara akan mallar gemilere yüklenip o zamanki Eski Dünyanın çeşitli bölgelerine gönderiliyordu. Bu mal akımının yanı sıra Doğudaki uygarlıklardan kopup gelen pek çok buluş, bilgi ve öğreti de, yine bu yolla Yunanlılara ulaşıyordu. Gökbilim (astronomi), takvim, ağırlıklar ve belki de yazı Doğudan hep bu yolla önce İyonlulara gelmiş ve oradan da öteki Yunanlılara iletilmiştir.

Bu on iki kentin en güneyde olanı, İÖ 6. yüzyılda önemli bir ticaret limanı ve belki de o zamanki Yunan Dünyasının en zengin kenti olan Milet’ti (Miletos). İçinde çeşitli ırkların, dillerin ve dinlerin kaynaştığı işte bu kent, Yunan ve aynı zamanda da Batı bilim ve felsefesinin doğduğu yerdir.

1. THALES

Doğa filozoflarının ilki olan *Thales*, İÖ 6. yüzyılın ilk yarısında kendisini göstererek ünlenmiştir. O, çok yer gezmiş ve bu arada Mısır'ı da görmüş olduğu anlaşılan bir tüccardı. Bundan başka o, bir devlet adamı ve çok yönlü bir doğa araştırmacısıydı: olasılıkla Doğudan aldığı gökbilim konusundaki bilgileriyle çağdaşlarını şaşırtarak güneş tutulmasını önceden bilebilmiş; mıknatıslarla uğraşmış; ve Mısır piramitlerinin günün belirli bir saatindeki gölgesine bakılarak yüksekliğinin nasıl hesaplanabileceğini göstermiş; matematiğin pek çok önemli ve biri hâla onun adını taşıyan kuralını koymuştur. Ve son olarak da o bir filozoftu ve yakın zamanlara dek eski ve yeni felsefenin atası sayılırdı.

Thales'in matematik ve gökbilim (Astronomi) alanındaki Doğu kaynaklı bilgileri alıp değerlendiren ilk Yunanlı olarak ünü tartışılmaz. Eski Yunanlılara göre Thales Eski Dünyanın «Yedi Bil- ge»sinden biriydi. Çağdaşlarından üstün düşünme yeteneği ve engin bilgisiyle varlıkların özü ve gerçek üzerine kendince kimi düşünceler üretmiş olmalıdır. Eski kaynakların bize aktardığına göre *"En güç olan şey*

nedir?" sorusuna *"Kendi kendimizi tanımak!"; "En kolay şey nedir?"* sorusuna *"Başkalarına öğüt vermek!"* ve *"Tanrı nedir?"* sorusuna da *"Başı sonu olmayandır."* diye yanıt vermiş;

"Nasıl iyi ahlaklı oluruz?" diye sorulduğunda da *"Başkalarında kınadığımız şeyleri yapmayarak!"* demiştir.[(4)]

Thales'in nasıl bir felsefi öğreti geliştirmiş olduğu belli değildir. Felsefi bir yazısı olup olmadığı da bilinmiyor[(5)] ve kısa bir süre öncesine dek onun doğa felsefesinin ana düşüncesi olarak gösterilen *«su temel varlıktır, her şey ondan çıkmıştır»* - düşüncesinin bile, son zamanlarda, Thales'ten bir sonraki filozofun düşüncesi olduğu kanısı güçlenmiştir.

2. ANAXIMANDROS

Anaximandros da Miletliydi ve Thales'in çağdaşı sayılabilecek bir yaştaydı. İÖ 611 ile 549 tarihleri arasında yaşamış olabileceği belirtilmektedir.[(7)] Thales'in ilk filozof olarak ünü tartışmalı olduğuna göre Anaximandros'tan felsefeyi ayrı bir dal olarak diken ilk filozof diye söz açabiliriz.

Anaximandros görüşlerini, «*Doğa Üzerine*» başlığını taşıdığı sanılan, ele geçmemiş bir yazısında açıklamıştır.[(8)] Yaradılışın temel ilkesi ve her türlü varlığın oluş nedeni o'na göre «belirsizlik ve sınırsızlık»tı (*apeiron*); ve bundan sıcak ve soğuk, yaş ve kuru gibi «belirli» durumlar türemişti. Uzay boşluğunda süzüldüğünü düşündüğü dünyanın önceleri sıvı (ve sıcak) durumdayken daha sonraları kurumaya (ve soğumaya) başlamasıyla canlıların oluştuğunu ve bunların da önce suda yaşadıklarını ve sonra da karaya çıktıklarını [(9)] söylemiş

ve günümüz biliminin yaradılış ve evrim kuramlarının bir parçasını daha o çağda ortaya atmıştır. Başlangıçta dünyayı da içine alan büyük bir ateş çemberinin parçalanınca, bu kez ateş saçarak dünyanın çevresinde dönmeye başladığını[(10)] anlatan öğretisi de gezegenleri ve yıldızları doğal süreçlerle açıklamaya giriştiğini gösterir.

Sonsuz yasaya göre «belirsiz sınırsızlık»tan hep yeni dünyalar kurulur ve bunlar, "*içinde bulundukları zamanın haksızlıklarına göre birbirlerini cezalandırarak ve birbirlerine çektirerek yine çıktıkları*

yere dönerler" diyen sözcüğü sözcüğüne ondan kalan tek parçanın sonundaki hiç olmazsa bu sözde [11] öğretisinin kopkoyu derinlikleri sezilmektedir. *Martin Heidegger* önemli bir yazısını bu sözün anlamına adamıştır.[12]

3. ANAXIMENES

Miletli Doğa filozoflarının üçüncüsü ve Anaximandros'un çağdaşı olan ve İÖ 527'de öldüğü sanılan *Anaximenes*, «hava»nın, tabii sözlük anlamıyla değil de canlandırıcı soluk ve hatta bir tür ruh olduğu düşüncesiyle *«temel varlık*» olması gerektiğini söylemiştir. O da evrenin oluş ve yok oluşunu sürekli bir değişim süreci olarak görmüş ve öğretmiştir.

Bu üç Miletlinin öğretilerindeki ortak olan yan, hepsinin de varlığın oluşumunu özdeki bir temel varlığa ya da temel bir maddi ilkeye dayandırarak açıklamak istemeleridir. Daha sonraki dönemlerin

Yunan felsefesi için olduğu gibi, bizim için de bu düşünürlerin önemi - bugünkü bilimin ışığında pek çoğu oldukça ilginç görünse de - ortaya attıkları görüşlerde değil, daha çok, varoluş sorunlarına ilk kez ön yargısız ve doğa gerçeklerine dayanarak bir açıklama getirmeye çalışmalarında ve varlıkların çokluğunu tek bir temel ilkeye indirgeme yürekliliğini göstermelerindedir.

II. PİSAGOR VE PİSAGORCULAR

1. PİSAGOR'UN YAŞAMI VE ÖĞRETİSİ

Eski Yunanistan'da bilimin, özellikle de matematiğin kurucusu olma ününü, Miletliler kadar *Pisagor* (Pythagoras, Fisagor) da hak etmektedir. Susam (Sisam, Samos) adasında doğmuş olan bu matematikçi, astronom ve filozof, İÖ 580 ile 500 yıllan arasında yaşamıştır. Eski kaynaklarda belirtildiğine göre - ve öğretilerinden de sezildiği gibi - bir gezgin olarak Mısır'ı ve Doğunun uzak ülkelerini uzun yıllar gezip dolaştıktan sonra Kroton'da, İtalya'nın güneyinde bulunan ve bugünkü adı Cotrone olan yerde, bir gizemci örgüt kurmuş, ve bu örgütün başı, bir bilge ve bir öğretmen olarak etkili olmuştur. *Şekillerin*, konusunu *Herodot*'tan (Herodotos) aldığı *«Der Ring des Polykrates* (Polikrates'in Yüzüğü)» adlı balladından tanıdığımız tiran Polikrates'in hoşgörüsüz ve baskıcı yönetiminden - yine eski kaynaklardan öğrendiğimize göre - çekindiği için yurduna dönememiştir.

Pisagor'un adı en çok, matematikte, dik açılı bir üçgenin uzun kenarının karşısına gelen kısa kenarlarının üzerine yerleştirilebilen karelerin toplamının uzun kenarın üzerindeki karelerin toplamına eşit olduğunu gösteren denklemle birlikte anılır (Pisagor teoremi).(*) Ayrıca, bir üçgenin tüm açılarının toplamının iki dik açıya eşit olduğunu da ilk kez onun bulduğu ileri sürülür.

Ne var ki Pisagor matematiği bir eğlence ya da yardımcı bir bilim dalı olarak görmüyordu. O felsefesini bir «sayılar öğretisi» üzerine oturtmuştur. Ayrıca, yine eski kaynakların bildirdiğine göre, Pisagor «filozof» sözcüğünü bizim bildiğimiz anlamda kullanan ilk kişiymiş. O zamanki geleneğe uyarak kendisini *«sophos* (bilge)» olarak nitelemekten kaçınarak alçakgönüllülükle *«philosophos* (bilgi aşığı, bilgelik seven)» sanını benimsemiş.

Pisagorcu öğreti evrenin gizinin ve yapı taşlarının sayılarda gizli olduğu görüşündedir. Bu öğretide, l'den 10'a kadar olan sayılara, özellikle de bir bütünlüğü simgeleyen ve tüm sayıları içine alabi

(*) H. von Glasenapp, Hintlilerin sayıları ve sıfır sayısını bugün kullandığımız biçimde yazmayı çok eski çağlardan beri bildiğini ve bu sayı sisteminin Araplar aracılığıyla bütün dünyaya yayıldığını açıklıyor. Brahman rahiplerinin daireler, kareler ve üçgenlerden oluşan bir sunak yeri yapımında Pisagor teoreminden yararlandığı *«Shulva Sutra»* adındaki eski bir metinden anlaşılıyor. Ancak Şul- va Sutra'nın yazılış tarihi belli değildir. H. v. Glasenapp; *Indische Geisteswelt* (Hint Kültürü), 2. cilt: *Wissenschaft und Staatskunst der Hindus* (Hintlilerde Bilim ve Devlet Yönetimi) Baden-Baden, 1958; s. 176. "Matematik bölümü". Ç. N.

len «10» sayısına, olağanüstü değerler ve anlamlar katılmıştır.

Evreni (kainat) belirtebilmek için «*kozmos*» kavramını da ilk kez ortaya atan Pisagor'a göre koz- mos'un uyumu (armonisi), büyük küçük her şeyin sayılara dayanan ilişkilerle düzenlenmiş olmasına bağlıdır. Bu uyumun varlığı müzikte açıkça görülür. Yine onun, seslerin bir uyum ve tartım içinde sıralanışının sayılarla olan ilişkisini, titreşen çalgı tellerinin uzunluğu olarak gösteren ilk kişi olduğu bilinir.

Pisagor evrenin yapısında ve düzeninde böyle sayılara dayanan bir uyumun ve ezginin varlığına inanmıştır. Nasıl herhangi bir cisim hareket ettiğinde büyüklüğüne ve hızına göre bir ses çıkarırsa gök cisimleri de bizim duyamadığımız ancak gök yüzünün üst katlarında aralıksız çalınan bir ezgiye eşlik ederler (Sphaerenmusik). Evrendeki uyumu bir musiki olarak algılayan Pisagor'un bu düşüncesi yalnız şairlere esin kaynağı olmakla kalmamış, fizik ve astronomide de hep yeniden öne sürülmüştür. Ünlü astronom *Kepler* de *«Harmonice Mundi* (Dünyanın Armonisi)» adlı bir kitabında bu konuyu işlemiştir.

Pisagor'un varoluşun gizini Miletliler gibi bir temel varlıkta değil, bir temel yasada, varlıklar arasındaki sayılara dayanan değişmez ilişkilerde aradığını görüyoruz. «Elemanların Periyodik Sistemini ve buna çağımız biliminin getirdiği yorumu bilenler, Pisagor'un düşüncelerini olağanüstü bir sezgi ve üstün bir bilgelik olarak nitelemekten kendilerini alamayacaklardır.

Pisagorculukta «sayılar öğretisi»nin yanı sıra koyu inançlar ve olasılıkla Doğu kökenli gizemci düşünceler, özellikle Hindistan'dakine pek benzeyen bir genedoğum inancı da bulunmaktadır. Buna göre, kimi zaman hayvan biçiminde de doğabilen ölümsüz ruh, sürekli olarak ete kemiğe bürünmekte ve uzun bir arınma sürecinden geçmektedir. Bunun için Pisagorcular hayvan öldürmemeyi, kurban

etmemeyi ve et yememeyi kesin bir yasa olarak benimsemişlerdi. Yasalara uyum sağlayarak ve arınarak genedoğum zincirinden kurtulmayı - Hintli öğretileri andırırcasına - yaşamın amacı sayan Pisagorculuğun töresine göre nefse hakim olmak, azla yetinmek ve sıkıntılara katlanmak gerekiyordu.

2. PİSAGORCULAR

Kesin ve sıkı yasa ve töreler, Pisagor'un kurmuş olduğu gizemci örgütün kısa sürede dışa kapalı ve sır saklayan bir topluluk, adeta devlet içinde bir devlet olmasına yol açtı. Örgüte alınan üyeler sıkıntılara katlanacaklarına, azla yetinerek gösterişsiz bir yaşam süreceklerine, insanlara saldırmadıkça hayvanları öldürmeyeceklerine ve her akşam, gün boyunca hangi yasalara uymadıklarını, hangi töreleri çiğnediklerini düşünerek vicdanlarını yoklayacaklarına ant içerlerdi.[13] Bundan başka, büyüklerine kesinkes boyun eğmekle ve verilen gizli bilgileri kimseye söylememekle de yükümlüydüler. Örgüte kadınlar da alınıyordu; felsefe, edebiyat ve güzel sanatlarda olduğu gibi ev işleri ve kadınlara özgü başka alanlarda da iyi bir eğitim gören ve eski çağlarda çok yönlü, ilginç ve güçlü bir kadın kişiliğinin simgesi olan Pisagorcu kadınlara büyük bir ilgi ve saygı gösterilmiştir.[14] Ayrıca, susarak ve dinleyerek tamamlanması gereken beş yıllık bir eğitim de öngörülmüştü. Bilim dallarının eğitiminin yanında müzik, jimnastik ve sağaltım bilgisi de önemli sayılıyor ve öğretiliyordu. Ustaya gösterilen saygıysa sonsuzdu, yeni bilgiler, buluşlar hep ona atfedilir ve bir görüşü, bir sözü vurgulamak ya da kanıtlamak için «*autos epha* (kendisi dedi ki)» diye söze başlanırdı.

Pisagorcu örgütün siyasete bulaşması ve bir seçkinler yönetimi oluşturma amacıyla ağırlığını koyması, örgüte karşı saldırıların başlamasına ve sonunda, Kroton'daki Pisagorcu toplantı evinin yakılarak emeklerin havaya gitmesine yol açtı. Kimi kaynaklara göre Pisagor'un kendisi de pek çok yandaşıyla birlikte bu yangında yanarak ölmüş ve kimilerine göreyse buradan uzaklaşarak çok ileri bir yaşa kadar Metapont’ta yaşamıştır.

Tarih bakımından Pisagorcuların örgütü, dini ve felsefi düşünceleri bir arada bir bütün olarak ele alan ve bunları kapalı ve iyi eğitilmiş bir toplum içinde uygulamaya koyan ilginç ve önemli bir

girişim olarak kalacaktır. Pisagor'un öğretilerinin çoğunu, *Philolaos* un daha sonraki bir dönemden kalan yazılarından öğreniyoruz; ustanın kendisinden ise tek bir satır bile kalmamıştır. Ancak Pisagorculuğun etkisinin örgütün dağıtılmasıyla sona erdiği söylenemez. Bu etki dar bir çevrenin çok ötesine taşarak bütün İlkçağ boyunca kendini duyurmuştur.

Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı yüzyıllarda bile kendisini Pisagor geleneğine bağlı sayan *Yeni Pisagorculuk* (Neu-Pythagoreismus) akımının bir ara güçlenerek önem kazandığını görüyoruz.

III. ELEALILAR

Elea, İtalya'nın batı kıyısında, bugünkü Salerno kentinin güneyindeydi. İşte burada, yine bir Yunan kolonisinde, Pisagor'un yaşadığı çağda, ve buradan çıktığı için de, *Elea Okulu* diye adlandırılan bir felsefe akımı gelişti. Bu okulun aşağıda kendilerinden söz edeceğimiz en önemli üç düşünüründen son ikisi kendilerinden bir öncekinin düşüncelerini işleyerek geliştirmişlerdir.

1. KSENOFANES

Olasılıkla, İÖ 570'li yıllarda doğmuş ve yine Yunanlıların yerleşmiş olduğu Batı Anadolu'dan çıkmış olan *Ksenofanes* (Xenophanes), Elea'yı kendine yurt edininceye dek şiir ve şarkı yazan ve söyleyen gezgin bir ozan olarak yıllarca Yunan kentlerini birer birer dolaşmış ve sonunda Elea'daki filozof okulunun kurucusu olmuştur. Ksenofanes'ten kalan metin parçaları daha çok felsefe içerikli, öğretici ve eğitici olduğu sanılan büyük şiirlerden kopmuş bölümler ve dizelerdir.

Ksenofanes, Eski Yunan dinine ve saçma inançlarına karşı felsefenin ilk sarsıcı ve korkusuz saldırısını başlatan kişidir. Çok sayıdaki, insan biçimindeki ve insanca zaafları ve kusurları bulunan Yunan tanrılarının tanrı olarak nitelenmesinin bile yakışık almayacağını belirtmiş; *Homer* (Homeros) ve *Hesiod*'u (Hesiodos) hırsızlık, dolandırıcılık, eşini aldatma gibi insanlar arasında bile çirkin ve ayıp sayılan şeyleri tanrılara yakıştırmakla suçlamıştır. Günümüze yalnızca birkaç parçası kalmış olan eğitici bir şiirinde insan biçimli (antropo- morph) tanrı kavramını alaya almaktadır: İnsanlar tanrı ve tanrıçalarının kendileri gibi doğduğunu, insan biçiminde olduğunu ve bir yerden bir yere yürüyebildiğim, insanlar gibi giyinip kuşandığını vb. sanırlar. Öküzler, atlar ve arslanların elleri olsaydı ve tanrılarının resimlerini ve haykellerini yapmayı akıl etselerdi, insanlar kendi tanrılarını nasıl insan biçiminde yapıyorlarsa, hiç kuşkusuz, onlar da, tanrılarını öküz, at ya da arslan biçiminde yapacaklardı. Nitekim zenciler tanrılarının kara derili ve yassı burunlu, Trakyalılar ise mavi gözlü ve kızıl saçlı olduğunu sanırlar. Gerçekte, insanlar tanrılar

üzerine hiç bir zaman, hiç bir şey bilemediler ve hiç bir zaman da bilemeyecekler.

Ksenofanes'e göre şurası kesindir: Bir çok tanrı hep bir arada var olamaz, bir tanrının bir başka tanrıya buyurması düşünülemez. En yüce ve en iyi olanın yalnızca bir tek olması gerekir. Bu tek ve bir tanrı her yerdedir. Ölümlülere ne düşünceleri ne de biçimi benzer.

En yüce tanrı Ksenofanes'e göre tüm evrenin birliği ve bütünlüğü demektir; bu durumda Kseno- fanes'in öğretisi *tümtanrıcı (pantheist*) bir öğreti olarak nitelenebilir. Ancak ondan artakalan metinler başka türlü yorumlara da açıktır.

Yunanlı düşünürler içinde Ksenofanes'in serinkanlı ve keskin bir mantıkla gerçeğe aykırı her türlü inanca, Eski Yunan dinine ve bu arada ruh göçü inancına savaş açan ilk düşünür olduğu sanılmaktadır. Evrenin birliğini ve bütünlüğünü göz önünde bulundurarak ortaya attığı, bin bir türlü görüntünün ardındaki değişmez, kalıcı, öncesiz ve sonrasız tek varlık öğretisinin tutarlı olduğunun gösterilmesi ve kanıtlanması işi, onu izleyen filozoflara düşmüştür.

2.PARMENIDES

İÖ 525 yılında Elea'da doğup ünlenen ve büyük bir olasılıkla Ksenofanes'in öğrencisi olan *Parmenides*, Elea Okulunun en başta gelen düşünürüdür. Eski çağda en ünlü filozoflar arasında sayılırdı. Ksenofanes'in değişen görüntüler ardındaki değişmez tek varlık düşüncesini ele alarak tutarlı bir düşünce yapısı oluşturmaya çalışmıştır. Parmeni- des'in hangi düşünceleri Ksenofanes'ten aldığı ve hangilerini kendi özgün düşünceleri olarak ortaya attığı belli değildir. Platon diyaloglarından birinin başlığını «Parmenides» koymuş, burada, yaşlı Par- menides'i ve öğrencisi, kırk yaşlarındaki Zenon'u ve genç yaştaki Sokrat'ı (Sokrates) birbirleriyle söyleştirmiş, tartıştırmıştır.

Yalnız 150'ye yakın dizesi kalmış, eğitici ve altılı ölçü (Hexameter) ile yazılmış bir şiirde Par- menides'in karanlıklar ülkesinden Işık Tanrıçasının (doğruluğun ve gerçeğin) ülkesine yaptığı yolculuk anlatılır. Bir uçta duran doğruluk ve bilgi öbür uçta duran görüntü ve kuruntuyla karşı karşıya getirilmiştir. Doğru bir bilgi akla

dayanarak elde edilebilir. Bu bilgi ise bize varlığın var olduğunu ve yokluğun yok olduğunu, yani var olmadığını bildirir. Yalnız varlık vardır, yokluk ise yoktur ve yokluğun var olması düşünülemez.[15]

Varlık yer doldurma, yer kaplama niteliğiyle birlikte düşünülmekte, böylece bir boşluğun, boş bir yerin var olabileceği yadsınmaktadır. Bir şeyin bir yerden başka bir yere gidebilmesi ya da götürülebilmesi için orada bir şeyin olmaması, ya da boş bir yer olması gerekir; bu durumda bir hareketin olabilmesi boş bir yerin olmasına, bir boşluğun var olmasına bağlıdır, bu ise Parmenides'e göre olanaksızdır. Yine benzer biçimde, bir oluşumun olabilmesi için oluşacak olanın, daha önce olmamış olması, yani yok olması gerekir. İşte, buralarda yakaladığı çelişkilerden yola çıkarak Parmenides şu çarpıcı ve kesin sonuca varıyor: gerçekte ne hareket vardır ne de oluşum; değişmez, kalıcı bir varlıktan başka hiç bir şey yoktur.

Tüm varlık, her şeyi kapsadığı için bu varlıktan bağımsız bir düşüncenin varlığı da düşünülemez. Düşünce ve varlık bir bütündür. Dünyayı sürekli oluşum, gelişim ve hareket içinde gösteren duyularımız bizi yanıltmaktadır. Bu duyular her türlü yanılgının kaynağıdır.[16]

Sokrat öncesi bütün filozoflarda olduğu gibi Parmenides'le ilgili güvenilir kaynaklar da bölük pörçük ve eksiktir, kesin sonuçlar çıkarmaya elverişli değildir.

3. ELEALI ZENON

Parmenides'in değişimin gerçekte var olamayacağını ileri süren öğretisi ta baştan beri eleştirileri ve saldırıları kışkırtmış ve bunlar gittikçe yoğunlaşmış olmalı ki *Elealı Zenon* (doğumu İÖ 490) ustasının öğretisini savunmayı kendisine görev edinmiştir. Parmenides Ksenofanes'ten ne kadar gençse Parmenides'ten o kadar genç olan Zenon öyle keskin ve kılı kırk yaran bir kanıtlama yöntemi geliştirdi ki sonraları Yunanistan’da gelişerek önem kazanan diyalektiğin kurucusu sayıldı. Günümüze doğrudan doğruya ondan gelen yine pek az metin parçası kalmıştır. Zenon üzerine bildiklerimizin ya da bildiğimizi sandıklarımızın çoğunu, hatta aşağıda 1 ve 2 diye sıraladığımız paradoksları (açmazları) (*paradox*: *para*: karşıt, öte; *doxein:* düşünmek) bile Platonun ve Aristo'nun ve başka yazarların

yazılarından öğreniyoruz. Zenon Parmenides'in çokluğu ve değişimi yadsıyan öğretisinin çelişkili olduğu suçlamalarına karşılık vermeye çalışarak, gerçekte varlığın çokluğunun ve bir değişimin var sayılmasının çözümsüz çelişkilere yol açabildiğim göstermek istemiştir. Bir hareketin olamayacağını kanıtlamak için ortaya attığı şu iki ünlü paradoksa burada yer verelim:

1. Kaplumbağa ile Aşil (*Achilles*) arasındaki bir koşu yarışında kaplumbağa, yarışa biraz önce başlamış olsa, yiğit Aşil hiç bir zaman ona yetişe- meyecektir. Çünkü, Aşil kaplumbağanın biraz önce bulunmuş olduğu A noktasına geldiğinde kaplumbağa bir B noktasına ulaşmış olacaktır, ve Aşil bu yere geldiğinde kaplumbağa bu kez bu noktayı terk etmiş ve C noktasına yönelmiş olacaktır. Bu böylece sürer gider, kaplumbağaya tanınmış olan öncelik gittikçe azalır ama hiç bir zaman aşılamaz; bunun için de Aşil kaplumbağayı geçemez.

2. Havada uçmakta olan bir ok, uçuş sırasında her an belirli bir yerde bulunmakta ve orada durmaktadır. Ok uçuşunun her anında belirli bir yerde duruyorsa hep duruyor demektir. Öyleyse uçan bir ok hareket etmez. Bu durumda hareket diye bir şey olamaz.

Zenon'un kendisi de her halde Aşil'in kaplumbağayı geçemeyeceğine inanmıyordu, ancak bu savunmasıyla Parmenides'e yönelik saldırıları boşa çıkarmayı, ve ona sataşanların kendi görüşlerinde de derin çelişkiler ve tutarsızlıklar bulunduğunu göstermek istemiştir. Zenon'un keskin ve kurnazca savunmalarındaki tutarsızlıklar ise bizim gözümüzden kaçmamalı. Okun uçtuğu süreyi sonsuza yaklaşan kısa anlara ayırırsak ok bu anların her birinde duruyormuş gibi görünecektir. Ancak zaman çok kısa arka arkaya sıralanan kısa kısa anlardan oluşmamakta, niteliği gereği tüm noktalardan bir süreklilik içinde akmaktadır. Zamanın küçücük parçalara bölünebilmesi ancak zihnimizde gerçekleşebilecek bir işlemdir.

Ancak okuyucuyu uyaralım. Zenon'un kanıtlarını mantık açışından çürütebilmek için yine bir karşı savın ortaya atılması gerekir. O zaman gerçekten diyalektik bir süreç başlamış olur. Hiç abartmadan şunu söyleyebiliriz: Zenon'un yüzyıllarca, kuşaktan kuşağa mantıkçıları, matematikçileri uğraştırmış olan savunmaları felsefede yeni bir çığır açmıştır. Bunlar, en anlamlı, açık seçik ortada olan gerçeklerin bile keskin bir gözle eleştiri süzgecinden geçirildiğinde,

derinlemesine incelendiğinde kuşkulu, tutarsız ve çelişkili görünebileceklerini göstermiş ve düşünürlerin gözlerini açarak, bakışlarını keskinleştirmiştir.

IV. HERAKLİT VE İÖ 5. YÜZYILIN DOĞA FELSEFESİ

1. HERAKLİT

Şimdide, yine olasılıkla o şaşırtıcı 6. yüzyılda (tarihler kesin değildir), ve hâlâ Yunanlıların ana yurdunun dışındaki kolonilerinde, bu kez Anadolu'daki İyonya'da, Yunan felsefesinin kurucularından sayılan ve kimilerinin en derin düşünür olarak gördüğü, kimilerininse çok karışık ve anlaşılmaz bulduğu bir düşünürle tanışacağız. O zamanlar çok canlı bir kent olan ve içinde eski çağların yedi harikasından biri sayılan İyon tapınağının da bulunduğu Efes'te (Ephessos), İÖ 540 yıllarında, iyi bir ailede, kendisine sonradan «Karanlık» adı takılmış olan *Heraklit* (Herakleitos) dünyaya geldi.

Toplumdan kaçan ve yalnız başına, başına buyruk yaşamayı seven Heraklit, kendisine özgü değişik düşünceleriyle daha önce gidilmemiş yollar açmıştır. Düşüncelerini - eski çağda doğayla ilgili yazılara çoğunlukla konan bir başlık olan - «Doğa Üzerine» başlıklı yazısında sergilemiştir. Değişik benzetmeler ve karşılaştırmalar içeren, ince elenip sık dokunarak, çok yalın, öz ve kesin bir dille yazılmış ve bu yüzden de olasılıkla bile bile üstü kapalı ve karanlık bırakılmış anlamlarla dolu bir yazıdır bu. Ondan kalmış olan hiç olmazsa yüzden fazla parçanın böyle karanlık ve gizemli bir havası vardır. Heraklit yaşlanınca toplumla ilişkisini iyice koparmış ve dağlarda ot yiyerek bir kaçınık yaşamı sürmüştür. Olasılıkla o, Batının tanıdığı ilk kaçınık (münzevi) bilgeydi.

Çok şey bilmenin yol açtığı bilgiçliği Heraklit yerer. *"Bu kişiyi geliştirmez, geliştirseydi"*, der, kendisinden önceki düşünürlere taş atarak, *"Hesiod, Pisagor ve Ksenofanes'in ermiş olmaları gerekirdi. Önemli olan dünyanın gizini saklayan temel düşünceyi bulmaktır."*

Heraklit'te de çokluk ötesindeki birlik düşüncesini görmekteyiz. Ancak o, bunu Parmenides gibi hiç değişmeden kalan bir varlık, ve oluşumları, değişimleri ve varlıkların çokluğunu yalnızca bir aldatmaca, bir yanılgı olarak görmez. O bunun tersini, yani her şeyin yalnızca bir değişim, sürekli bir akış olduğunu da öne sürmez. İşte Heraklit burada, hem sonraki yorumcular hem çağdaşları ve bunlar

içinde özellikle, onun düşüncelerini tersyüz ederek öğretisini geliştirmiş olabileceği de sanılan Parmenides tarafından yanlış anlaşılmıştır. Ne var ki He- raklit'in şu sözü söylemiş olduğu da bir gerçektir: *"Aynı ırmakta iki kez yıkanılmaz."* (Çünkü bu arada yeni sular akmış, ve biz de ikinci yıkanışımızda biraz değişmişizdir.) Ve şu ünlü söz: *'Her şey gelip geçicidir, hiç bir şey kalmaz.*" Bu söz ondan kalan metin parçaları içinde bulunmasa da gerek eski kaynaklarda gerek çağımızın felsefecilerince görüş birliğiyle ona yakıştırılmıştır.(18)

Heraklit sonsuz değişimin ve zamanın gizini kendi derinliklerinde duymuştu.(19) Ancak onun iç- görüsünün yüceliği bu kadarla kalmaz. O, tüm bu sonsuz akışın, değişimin ardındaki birliği, birlik içindeki düzeni, yani «birlik yasası»nı görmüştü. *"Çoklukta birlik ve birlikte çokluk*!"(20)

Evrenin yaratılmadığına ve öncesiz zamanlardan beri var olduğuna inanan Heraklit'e göre insanın uyması gereken ilke *«Logos»* tur. Böyle bir sözcük nasıl çevrilebilir? Söz, kelam, mantıklı söz, mantık, akıl, ilke, yasa yoksa kural mı desek? Belki de bu kavramı soyut bir evren yasası olarak yorumlayabiliriz. Ancak tüm bu yorumların hiç biri kesin olamaz. Çünkü Heraklit kullandığı kavramların yanlış anlaşılmasının önüne geçmek için hiç bir girişimde bulunmamıştır. Bu bakımdan onun, daha çok, içinden geldiği gibi, doğaçlama düşünceler ortaya attığı ve bir sözcüğün kendisiyle, o sözcüğün gösterdiği şeyi birbirinden ayırmadığı söylenebilir.

Heraklit'in de bir temel varlık, (ya da öğe) arayışı içine girdiği ve sonunda Miletliler gibi havayı, suyu değil de başka bir temel varlığı bulduğunu görüyoruz. Heraklit, sonsuz yasaya uygun olarak, evrendeki karşıtlıklar ve kızgınlıklar keskinleşince duruma göre, parlayarak güçlenen ve sonra sönükleşen, derinliklerdeki «ateş»ten söz ediyor. Bu ateşi, bizim dar ya da geniş anlamda anladığımız ateş olarak değil de, olasılıkla derinliklerimizdeki güç ya da enerji olarak yorumlamamız gerekecek. Herak- lit'in, bu ateşi aynı zamanda Tanrıya benzetmesi ve insan ruhunun da bu ateşin bir parçası olduğunu söylemiş olması bu yorumu güçlendiriyor.

Bu derinliklerdeki güçle (enerjiyle) aralıksız olarak çoklukları yaratan bu yüce yasa, «*karşıtlıkların birliği*»ni içinde barındırır. Gelişim, karşıt güçlerin karşılıklı oynaşmasıyla olur. "*Tanrı ise, hem gecedir hem gündüzdür, hem yazdır hem güzdür, hem savaştır hem*

barıştır, hem bolluktur hem darlıktır." Düşüncenin düşünceyle, insanın insanla, erkeğin kadınla, sınıfların sınıflarla, halkların halklarla savaşı, evrenin uyumlu bütünlüğünü sağlar. Bunun için savaş, çatışma, her şeyin başı, anasıdır. Her nesne var olabilmek için karşıtına gereksinim duyar. *"Çatıştıkça, ayrılmaya çalıştıkça daha derin bir anlamda birleştiklerini, bir yaylı çalgının yayıyla telleri gibi uyum içinde bütünleştiklerini anlayamıyorlar."*[(21)] Bunun için her türlü savaşa bir son verip, sonsuz barışı kurmayı özle
yenlerin çabaları gerçeğin özünü göremeyen boş çabalardır. Çünkü yaratıcı gerilimler sona erer ve durgunluk başlarsa ölüm gelir. Bunun için bir insanın elde edebileceklerinin tümünü elde etmesi, bütün istediklerine kavuşması güzel bir şey değildir. Çünkü sağlığı değerli yapan hastalıktır, kötülükle ölçüldüğünde iyiliğin değeri anlaşılır, açlık çekilirse doymanın ne olduğu bilinir, yorgunluk olmadan dinlenmenin tadına varılamaz.

Karşıtlıkların birbirini gerektirmesi ve birbirleriyle bir arada bir bütün olması düşüncesini ve böylelikle, bugüne dek oluşumun gizini çözmeye çalışan en başarılı açıklama diye nitelenen diyalektik gelişme öğretisinin ilk modelini ortaya atmış olan Heraklit'in bu düşüncelerinin, ölümünden binlerce yıl sonra, *Hegel'de* ve *Marxçıl*ların *«Diyalektik Maddeciliği»nde (dialektischer Materialismus*) yeniden dirildiğini görüyoruz. (Bu arada, diyalektik kavramının iki ayrı anlamda kullanılabileceğini belirtmeliyiz: Eski Yunanlıların anladığı ilk biçimiyle diyalektik, bir düşüncenin karşılıklı tartışma sonunda kanıtlanması sanatıdır, - bu sözcük Yunanca tartışma, söyleşme, sözcüğünden türemiştir. Çağımızda ise diyalektik denince, bir gelişim, bir oluşum sürecini başlatan çelişik ilişkilerin, güçlerin karşılıklı çatışma, uzlaşma sonucu başka bir bağlamda yeniden dengelenmesi ve yenilenmesi sürecini açıklayan bir evrim öğretisi akla gelir. - Bu durumda diyalektiğin kişiler (filozoflar) arasındaki tartışma ya da çekişmeden, nesneler, güçler arasındaki tartışma ya da çatışmaya dönüştüğü anlaşılıyor.)

«Logos»u, özgürce, insanı da içine alan «evrendeki her şeye egemen akıl» diye yorumlayabilirsek ruhun ölümden sonra "*karanlıkta sönen bir ışık gibi"* sönerek ona döndüğünü söyleyen Heraklit’in çok tanrılı Yunan inanç dünyasından uzaklaşarak içinde her şeyi barındıran ve tüm karşıtlıkların kalktığı tek bir Tanrı düşüncesine ulaşmış

olduğunu ileri sürebiliriz. Heraklit bu adımı bilinçli olarak atmamış olsa bile onun şu sözü bu yönde ilerlemiş olduğunu gösterir: *«Tanrı için her şey iyi ve doğrudur. insanlar birine doğru, birine yanlış, birine kötü, birine iyi derler."*

"Ben kendi kendimi aradım", diyerek kendisinden övünerek söz eden Heraklit, kendisinden önceki düşünürler gibi yalnız insanın derinliklerini araştırmakla kalmamış, insanı ve insan davranışlarını varoluşun derin anlamı içindeki yerine oturtmaya da çalışmıştır. (22)

Heraklit'ten sonra Yunan düşüncesi böylesi bir enginliğe ve derinliğe ancak Platon ve Aristo'yla yeniden ulaşabilmiştir. Heraklit'in önemi bir akımın öncüsü olmasından değil - böyle bir akım da bir zamanlar varmış - günümüze dek süren etkisinden bellidir. Onun ortaya attığı «Logos» kavramı Hıristiyan din biliminin önemli kavramlarından biri olmuştur. Onun «karşıtlıkların birliği» öğretisinin Hegel'de yeniden ele alındığına değinmiştik. *Herbert Spencer'*in ortaya attığı gelişim öğretisinde de Heraklit’i anımsatan pek çok yan bulunmaktadır. Heraklit'in savaşı her şeyin başı olarak gören düşüncesi *Nietzsche* ve *Darwin* de yeniden belirir.

Koyu, gizemli karanlıklar ardında gizlenmiş olan bu düşünürden felsefe tarihine kalan metin parçalan, hâlâ tam olarak ortaya çıkmamış, kökü çok eski ve derin bir bilgeliğin özünü akıtan kesik damarlar gibi durmaktadır.

2. EMPEDOKLES

İÖ 490 yılında Sicilya'da Akragas'ta (Agrigent) doğan *Empedokles* bir devlet adamı, ozan, gizemci, büyücü, otacı, hekim ve bir filozof olarak çok yönlü bir kişilikle ileri atılmışsa da felsefe tarihine değişik ve özgün bir düşünür olarak değil de daha çok kendisinden önce gelen düşüncelerden seçmeler, derlemeler yapan ve bunları yeni bir bütünlük içinde bir araya getirmeye çalışan bir seçmeci, derleme- ci (eklektik) olarak girmiştir. Empedokles'in parçalan günümüze kalmış olan öğretici bir şiirinde çok güzel, tumturaklı bir biçimde Pisagor'un da savunduğu ve Hint felsefesini incelerken görmüş olduğumuz genedoğum düşüncesi işlenmiştir. Yine Heraklit ve başka düşünürlerin geliştirdiği düzenli oluş ve yok oluş döngüsünü anlatan düşünceleri

Empedokles'te de buluyoruz. Ancak ilk kez Empe- dokles'in ortaya attığı kimi düşünceler ona felsefe tarihinde kalıcı bir yer ayrılmasını sağlamıştır. Bunlardan önemli olanlarına burada kısaca değinelim:

1. Miletli doğa filozofları önce «su»yu, sonra «hava»yı, Heraklit ise «ateş»i temel varlık olarak görmüştü. Elealılar ise daha çok «yer» kavramına ağırlık vermişlerdi. Empedokles şimdi ilk kez bu dört temel varlığı varoluşun öğeleri - hava, su, toprak ve ateş - olarak yan yana getirmiş, halk arasında da zamanla kök salmış ve günümüze dek gelmiş olan birbirini tamamlayan dört temel öğe (dört unsur, anâsır-ı erbâa) fikrini ortaya atmıştır. Böylece, yalnız bir öğeyi temel varlık olarak gören eski doğa felsefesine de bir son vermiştir.[23]

2. Empedokles, varlıkları ve oluşumları biçimlendiren ve yönlendiren, biri birleştirici ve biri ayırıcı olmak üzere iki karşıt güç bulunduğunu söylemiş, ve bu güçleri sevgi ve nefret (çekici ve itici güç) diye adlandırmıştır. Dünyanın ve olayların gelişiminde bu güçlerden kimi zaman biri, kimi zaman öteki egemen olur. Kimi zaman tüm öğeler sevgiyle dolu olarak görkemli bir biçimde bir araya gelir, kimi zaman da kızgınlıkla parça parça dağılırlar. Bu iki aşırı durum arasında varlıkların oluşum ve yok oluş döngüsü gerçekleşir.[24]

3. Varlıkların ve canlıların ortaya çıkışı Empe- dokles'e göre şöyle olmuştur: Önce aşağı, sonra yüksek (gelişmiş) yaratıklar... Önce bitkiler ve hayvanlar, sonra da insanlar... Önce hem erkek hem dişi olan canlılar sonra da erkek ve dişi diye ayrılan canlılar... Tüm bunlar daha sonraki evrim öğretilerinin ve oluşum kuramlarının temelindeki düşüncelerin ilk kıpırtılarıdır.

4. Bilgi edinebilmek, bir şeyi bilebilmek için Empedokles şu ilkeyi ortaya koyar: Dış dünyadaki her öğe bizim içimizdeki benzer bir öğeye karşılık geldiği için algılanabilir. Bu düşünceyi Goethe'nin şu dizelerinde de buluyoruz:

"Güneşe benzemeseydi göz,
Görür müydü gün ışığını hiç!”

(*) "War das Auge nicht sonnenhaft,
Die Sonne könnt' es nie erblicken. "

Empedokles daha sağken çevresinde oluşan söylenceleri güçlendirmek ve tanrıya yakınlığını vurgulamak için - ki o buna yürekten inanıyormuş - kendisini, antik kaynakların anlattığına göre, Etna yanardağının ağzından içeri atmış ve böylece görkemli bir ölümle yücelmek istemiş. Ne var ki, yanardağ onun böyle, hiç bir iz bırakmadan yok olmak istemesine izin vermemiş ve ayakkabılarından birini tükürmüş.

3. LEUKİPP VE DEMOKRİT'İN ATOM ÖĞRETİSİ

Yunan doğa felsefesinin en önemli filozoflarından biri olan *Leukipp* (Leukippos) üzerine çok az şey biliyoruz. Onun ya Miletli ya da Abderra'lı olduğu sanılıyor. Trakya'da Ege kıyısında bulunan Abderra'da İÖ 5. yüzyılın ortalarında yaşamış ve burada çalışmıştır. Kendisinden kalan tek metin parçasında şunlar yazılıdır: *"Hiç bir şey düzensiz oluşmaz, her oluşumda bir anlam ve bir gereklilik vardır."* (26) *«Neden sonuç yasası»* (Kausalgesetz, nedensellik yasası) her halde ilk kez bu sözle en kesin ve özlü bir biçimde dile getirilmiştir. Leukipp in atom öğretisini, onun öğrettiklerinin tümünü kendi öğretileri içine katmış olan yetenekli öğrencisi De- mokritos'tan öğreniyoruz.

Demokritos da Abderralıydı. Öğretmeninin bulunduğu bu kentte doğmuş ve İÖ 470 ile 360 yılları arasında - 109 yaşına kadar - yaşamıştır.

Bu adın, bir öyle bir böyle, bir Demokritos bir Demokrit olarak yazılması konusuna gelince şun- ları belirtmemiz yararlı olacak. Bu adın Yunancası Demokritos ve Latincesi Democritus'tur. Her iki dilde de ikinci hece olan «o» vurgulanır. Son eki, yani «os» ya da «us» ekini atma ve üçüncü heceyi vurgulama eğilimi bize Fransızcadan geçmiştir. Dilde titizliğin bir gereği olarak Yunanca adlan Yunanca biçimiyle kullanmak belki daha doğru olurdu. Bu durum daha başka pek çok Yunanca ad için de geçerlidir. Örneğin Yunancası Hesiodos olan adın Fransızcası Hesiode'dur. Bu ad bu nedenle Hesiod biçimiyle Almancaya girmiştir. Şimdi, bu konuya böylece değindikten sonra Demokrit demeyi yeğliyoruz, çünkü bu adın Batı dillerindeki en yaygın yazılış ve söyleniş biçimi budur. Bu ve buna benzer durumlarda bizce en doğru yol bir adın bir dilde yerleşmiş biçimini kullanmaktır. *«Graeca graece»* (Yu- nancalar Yunanca) ilkesini tutarlılık ve bilimsel

titizlikle uygulamaya ve dilde yerleştirmeye çalışmanın, orta okullarda Yunanca eğitiminin oldukça gerilemiş olduğu günümüzde anlamlı ve başarılı olacağına inanmak güçtür.

Demokrit büyük servetini uzak ülkelere, Mısır, İran, ve Hindistan'a yolculuklar yapmak için harcamış. Kendisini şöyle tanıtmıştır:"*Ben ki çağdaşlarım içinde yeryüzünün en uzak köşelerini gezmiş ve*
araştırmış ve en çok ülke görmüş, ve en çok bilge kişi tanıyıp dinlemiş olan kişiyim..." [27]

Abderra'ya döndükten sonra gözü tok ve artık gezmeye doymuş bir kimse olarak alçakgönüllülükle bir köşeye çekilmiş, ve kendini yalnızca öğrenime ve düşünmeye adayarak yaşamıştır. Siyasi tartışmalardan çekişmelerden uzak durmuş ve bir okul da kurmamıştır. Eski kaynaklardan Demokrit'in çalışmalarının matematik, fizik, astronomi, gemicilik, coğrafya, anatomi, fizyoloji, psikoloji, tıp, musiki ve felsefe konularını kapsadığını öğrenince çok yönlü bir kişilikle karşı karşıya olduğumuzu anlıyoruz. [28] Demokrit Leukipp'in öğrettiklerini tutarlı bir sistem içinde geliştirmiştir.

Boş ve Dolu - Elealı filozoflar ve en başta Parmenides tümüyle boş olan bir yerin varlığını gerektiren devinim, değişim, oluşum, çözüşüm gibi gelişmelerin ve çokluğun gerçekte olamayacağını göstermeye çalışmış ve bir boşluğun var olmasını olanaksız ve anlamsız gördüklerinden devinimi, gelişimi vb. yadsımaya ve yalnızca değişmez tek bir varlığın varlığım tanımaya yönelmişlerdi. Demokrit de yokluktan somut bir varlığın oluşamayacağı görüşündeydi, yoksa Leukipp'in her türlü oluşumun bir gerekçeye dayandırılması ilkesine ters düşmüş olurdu. Öte yandan Elealılar gibi devimin ve çokluğu bütünüyle yadsımayı da anlamlı bulmuyordu. Bu nedenle Parmenides'e karşın, boş bir yerin var olabileceğini kabul etti. Leukipp ve Demokrit'e göre evren boş yerleri dolduran bir dizi «dolu»dan, içi dolu varlıklardan oluşuyordu.[29]

Atomlar - Ancak boşluğu dolduran doluluk tek bir varlık, bir bütün değildir. Bu doluluk küçücük ve küçüklüğü yüzünden de duyularla algılanama- yan sayısız parçacıklardan oluşur. Bu parçacıkların da içi boş değildir, bunlar bulundukları yeri tümüyle doldururlar, ayrıca parçalanmazlar. Bu nedenle de bunlara *«a-tom»,*

yani parçalanmaz, bölünmez denmiştir. Böylece bu kavram bilimsel tartışmaya ilk kez Leukipp ve Demokrit tarafından atılmıştır. Onlar bu kavramın ileride gerek uygulama, gerek kuram açısından ne büyük bir öneme kavuşacağını o zaman bilemezlerdi.

Atomlar yok olmaz, değişmez. Hepsi aynı özden yapılmıştır.' Yalnız büyüklükleri ve buna bağlı olarak ağırlıkları değişik olabilir. Varlığı oluşturan bütün bileşimler ayrı ayrı atomların bir araya gelmesiyle oluşur. Yok oluş ve çözülüş bir araya gelmiş atomların birbirinden ayrılması demektir.[30] Atomlar yaratılmamışlardır ve hiç bir zaman bozulmazlar, sayılarıysa sonsuzdur.

Birincil ve ikincil nitelikler - Bütün varlıkların birbirinden değişik oluşu, varlıkların biçimlerinin, konumlarının, büyüklüklerinin, atomlarının dizilişinin vb. değişik oluşuna bağlıdır. Ancak yalnızca ağırlık, yoğunluk, etki geçirmezlik ve katılık nesnelerin temel nitelikleri, ya da sonradan verilmiş olan adıyla «*birincil*» (primâr) nitelikleridir. Renk, ısı, koku, tad, ses bize bir nesnenin en önemli nitelikleri gibi görünse de tüm bunlar, nesnel (objektif) olmayan, öznel (sübjektif), yani kişiye göre değişen, bizim duyularımızla algılama yeteneğimize bağlı olup nesnelere eklediğimiz, ve gerçekte o nesnele rin özünde bulunmayan «*ikincil*» (sekundär) niteliklerdir. Tatlılık, acılık, renk tüm bunlar hep görecedir (izafi, relativ), kişiye ve duruma göre değişir. Gerçekte yalnızca atomlar ve boşluk vardır. [31]

Atomların devinimi - Sonsuz zamanlardan beri sayısız atom ağırlık (çekim) yasasına göre sonsuz boşlukta devinmektedir. Bunların birbirleriyle çarpışmasıyla dönüşler ve salınımlar olur ve bir çekime kapılan atomların bir araya toplanması ve birikmesiyle atom kütleleri oluşur. Birbirlerine benzeyenler bir araya gelerek birbirlerine eklenirler. Böylece gözle görünen varlıklar ortaya çıkar ve bu yolla dünyalar oluşur ve yok olur. Bunlardan birinde biz de yaşıyoruz. Bu durumda dünyanın oluşması için düzenleyici, tasarlayıcı ve yönetici bir ruha gerek olmadığı gibi sevgi ve kızgınlık gibi devindiri- ci güçlere de gerek yoktur. Yine tüm bunları yazgıyla (kaderle) açıklamanın gereği de yoktur. Demokrit yazgıyı (kaderi) tümden yadsır ve geleceği bilmeye çalışmayı bilgisizliği örtmeye yarayan yanıltıcı bir uğraş olarak niteler. Her şey varlığın içerdiği ve bağlı olduğu kesin neden ve sonuç ilişkisiyle belirlenmiştir.

İnsan ruhu - İnsanın bedeni gibi ruhu da atomlardan oluşur. Ruh bu bakımdan çok ince, maddeye yakın bir şeydir. Ölümden sonra ruh atomları da dağılır.

Ahlak Anlayışı (Ethik) - İnsanların ulaşabileceği mutluluk, sevinçle dolu bir rahatlıktır (*ataraxia*). Buna götüren yol ise kendimizi dinlemek, tanımak, duygularımızı, isteklerimizi dizginlemek ve yüce duygu ve değerlerin değerini bilmektir. *"Kaba*
güç yük hayvanlarına yakışır, insanların soyluluğuna yakışan ise düşünce gücüdür.” Ve, *"İran tahtına çıkacağıma* (geometride) *bir kanıt bulayım daha iyi.*"[32]

Görüldüğü gibi Demokrit'in ahlak konusundaki görüşleri eğreti kalmakta doğa felsefesiyle tutarlı bir bütünlük oluşturmamaktadır. Ancak onun doğa felsefesi çok tutarlı bir düşünce yapısı olarak sapasağlam durmaktadır ve maddeci (materyalist) görüş diye adlandırılır. Çünkü onun dünyasında yalnızca madde vardır ve bu eski çağların klasik maddeci (materyalist) anlayışıdır. Bu anlaşılmadan tüm sonraki gelişmeler ve düşünceler anlaşılamaz. Demokrit'in etkisi ise hiç azalmayan kesintisiz bir çizgiyle gelerek çağımızın biliminin evren anlayışına bağlanmıştır. Belki de bu öğreti doruğuna çağımızın bilimiyle ulaşmıştır. Ancak atom olarak adlandırılan en küçük varlıkların bile bugün artık parçalanabildiği biliniyor. Bu yüzden de Demokrit'in atomlarını belki de günümüzün atomlarından daha da küçük varlık öğeleri olarak düşünmek daha doğru olacaktır.

Demokrit’in, ahlak görüşünü atom öğretisiyle tutarlı bir biçimde ilişkilendirmeye çalışmamış olduğu görülüyor. Bu nedenle ona eski doğa felsefesi içinde yer verilmiştir.

4. ANAXAGORAS

Anaxagoras da buraya dek üzerinde durduğumuz bütün Eski Yunan düşünürleri gibi Yunan kolonile
rinden birinde yetişmiştir. İÖ 500 yıllarında Anadolu'da Klazomenai'da (bugün Urla) doğdu. O felsefeyi en yüksek doruklara çıkaracak olan kente, Atina'ya götüren kişidir. Anaxagoras zamanında Atina'da felsefenin gelişmesi için ortamın hiç uygun olmadığı, hem onun hem

de ondan sonra Sokrat'ın çok ağır bir suçlamayla yargılanmış olmasından bellidir.

Buradan da, özgür düşüncenin, ilk önce Anadolu'da, Güney İtalya'da ve Yunanlıların Trakya'daki kentlerinde gelişmiş olmasının bir rastlantı olmadığı anlaşılır. Anayurt Yunanistan'da egemen olan tutucu, kapalı ve dar görüşlerin uzağındaki özgür ortamlarda özgür düşüncelerin ve düşünce akımlarının çok daha kolay gelişmiş ve güçlenebilmiş olduğu açıkça görülüyor.

Anaxagoras daha çok gökyüzündeki oluşumlarla ilgilenmiş ve bunları doğaüstü güçlerle değil de gerçekçi bir yaklaşımla açıklamaya çalışmıştır. Anaxagoras bu yüzden, Atina'da tutucu ve bağnaz çevrelere öylesine ters düşmüş ki sonunda Tanrıtanımazlık suçlamasıyla yargılanmış ve kendisine yakınlık gösteren devlet adamı Perikles bile onun ölüm cezasına çarptırılmasını önleyememiş. İdamdan ancak Atina'dan kaçarak kurtulabilmiş.

Anaxagoras'in felsefi görüşleri öteki doğacı filozoflarınkine benzer. Eski Miletliler temel varlığın bir, Empedokles dört, ve atomcu öğreti de varlıkların yapı taşlarının «nicelik» bakımından sayısız olduğunu öğretirken, Anaxagoras birbirinden «nitelik» bakımından farklı sayısız temel varlık bulunduğu düşüncesini ortaya atmış ve bunları da «tohumlar» ya da «çekirdekler» diye adlandırmıştır.

Anaxagoras'i öteki doğacı düşünürlerden kesin olarak ayıran düşünce, ilk kez onun ortaya atmış olduğu soyut bir felsefi ilkedir: *Nous*. Düşünen, akılcı, her şeye gücü yeten, belirli bir kişiliği olmayan bir ruh düşüncesi... Yalnız başına var olabilen, «hiç bir şeyle kirlenmeyen», «en öz ve en saf olan» bu ruh, başlangıçtaki kargaşadan (kaos, Chaos) güzel, anlamlı ve düzenli bir evrenin oluşmasını sağlamıştır. Ancak, bundan sonra Anaxagoras'a göre, Nous'un yaratıcı etkinliği sona ermiştir. Nesnelerin, oluşumların, varlıkların her birinin neden öyle değil de böyle olduklarının araştırılmasında doğaya ve neden sonuç ilişkilerine dayanmak gerekir. (Hal- kın, köklü bir inanca göre Tanrılarla ilişkilendirdi- ği güneşi, *«kor halinde bir taş yığını»* diye nitelemesi onun Tanrıtanımazlıkla suçlanmasının nedenidir.)

Öyle anlaşılıyor ki, Anaxagoras, Tanrıya ben- zetilebilecek olan Nous'u, yalnız ilk ivmeyle yaradılışı başlatan ve bundan sonraki olayları, oluşumları, gelişimleri kendi akışına, oluruna bırakan yüce bir

güç olarak görüyordu. İleride göreceğimiz gibi maddeyi yaratan, biçimleyen ve yöneten bir ruhun var olması gerektiğini düşünen Aristo, Anaxagoras için şunları söylemiştir: *"Sokrat'tan önceki filozoflar içinde o, dünyayı düzenleyen bir ruh düşüncesiyle, sarhoşlar arasında kalmış, ayık bir kimse gibiydi.* "[33]

2. BÖLÜM: YUNAN FELSEFESİNİN PARLAK DÖNEMİ

I. SOFİSTLER

1. GENEL BİLGİLER

İÖ 6. ve 5. yüzyıllarda, Yunanlıların yaşadığı yerlerde özgür düşünce uyanmış ve pek çok yeni, değişik ve özgün düşünce ve görüş, düşünen ve yaratan kafalarda gerçeği açıklamaya çalışan felsefi yapılar olarak biçimlenmiştir. Bu dönemde düşünce tarihinde eşi görülmemiş oluşumlara, gelişimlere yol açılmış ve türlü türlü doğa ve evren açıklamaları sanki yeni şeyler bulmanın ve söyleyebilmenin verdiği coşkuyla bir biri ardından ortaya atılmıştır. Yunan felsefesinin ve aynı zamanda Batı felsefesinin tüm akımlarının, dallarının kökleri ve öncüleri buradadır. Felsefenin sorunlarının ve konularının - çağımızın sanayi uygarlığının çıkardığı sorunlar bir yana bırakılacak olursa - neredeyse tümünün ilk kez bu çağda ortaya atıldığını, çözülememiş olsa bile hiç olmazsa dile getirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Parçalanmamış durumundaki görkemini bizi ancak sezgiyle kavramaya zorlayan ve bu yüzden de pek çok yoruma açık olan Sokrat öncesi metin parçalan, bir türlü aşılamayan görkemli kayalar gibi önümüze dikilmiştir.

Birbiriyle çelişen bir sürü öğretinin aşağı yukarı aynı dönemde bir arada ortaya çıkmış olması, şimdi, bundan sonraki gelişmeleri hazırlayan bir adımın atılmasına yol açmıştır. Düşünce sistemleri, yeni görüşler ve bunlarla birlikte değişik açıklama olanakları çoğaldıkça, karşılaştırmalar yapmak ve düşünceler arasındaki karşıtlıkları, benzerlikleri, çelişkileri bulmak ve göstermek ancak bilgili ve uzman kimselerin altından kalkabileceği bir iş olmuştu. Kimi filozofların duyularımıza bir algılama ve bilgilenme aracı olarak duydukları güvensizlik ve kuşku, sonunda yayılmış ve bir insanın bir şey öğrenip öğrenemeyeceğinden bile kuşkulananlar çoğalmıştı. *Sofistler* işte böyle bir ortamda işe koyuldular.

Bu adamların olağanüstü başarılarını neye borçlu olduklarını biraz olsun anlayabilmek için o zamanki Yunanistan'daki yaşama ve bazı köklü değişimlere bir göz atmak gerekecek. Yunanlıların Perslerle yaptıkları, ve kendilerini başarıyla savunarak özgürlüklerini

korudukları yıpratıcı savaşlardan, sıkıntılı yıllardan sonra bütün Yunanistan'da ve özellikle, siyaset ve kültürün odağı olmaya başlayan Atina'da, daha çok toplumun üst katlarında giderek artan zenginlik ve bolluk, iyi bir eğitime ve iyi yetişmeye büyük bir önem verilmesini sağladı. Kendi görüşünü, bir seçkinler topluluğu, halk ya da mahkeme önünde, güzel konuşarak en inandırıcı biçimde ortaya koyan ve en iyi savunan kimse haklı görülüyordu. Devlet adamı olmak, toplum içinde yükselmek isteyen herkesin - her yurttaşa bu yol açıktı - sağlam bir eğitim alması ve iyi bir konuşmacı olarak yetişmesi gerekliydi.

Bu gereksinimi Sofistler karşıladılar. Yunanca «*sophistai*» sözcüğü »bilgelik öğreten» anlamına gelir. Başlangıçta bu sözcüğün yalnızca bu anlamı vardı. Sofistler gezgin öğretmenler olarak kentten kente dolaşırlar, para karşılığı çeşitli konularda, en çok da güzel konuşma sanatında öğrencilerini eğitirlerdi. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi oldukça bilgili kimseler olan Sofistler gerçek anlamda bir bilge ya da filozof değildiler ve, yarar ve çıkar sağlayan düşüncelere ağırlık veren çoğu kimseler gibi onlar da karın doyurmayan kuramlara ve düşüncelere pek aldırmazlardı. Toplumdaki gelişmelerin yanı sıra, felsefenin içine düştüğü, biraz önce açıklamaya çalıştığımız çapraşık ve karmaşık durumun da etkisiyle Sofistlerin çoğu, aradan çok geçmeden, her zaman için geçerli, her ölçüye göre doğru, tartışılmaz bir bilgi elde etmenin olanaksız olduğunu yaymaya ve öğretmeye başladılar. Buna ek olarak, o güne dek sarsılmamış ve tartışılmamış olan ön yargılar, eski değerler ve inançlar, eğitimin yaygınlaşmasının ve yabancı kültürlerin, törelerin, dinlerin yakından tanınmasının kazandırdığı yeni bakış açılarıyla kökünden sarsılmaya başlamıştı.

Belirli bir durumda haklı olan kimse kesin olarak açıkça belirlenemiyorsa o zaman önemli olan,
kimin haklı olduğu değil kimin haklı görüldüğüydü, ve haklı görülen kişi de, kendi görüşünü en güzel ve en inandırıcı biçimde konuşarak başarıyla savunan ve kabul ettiren kişiydi. Önce doğru düşünme, güzel konuşma konusuna yönelik olan bu kuşkucu ve çıkarcı yaklaşım sonunda doğru davranış ve dolayısıyla ahlak konusuna da yansıdı. Onlara göre, burada da, belirleyici ölçü, bir davranışın başarılı ve yararlı görülmesiydi. Böylece Sofistlerin elinde iyi konuşma sanatı bir inandırma değil bir kandırma aracı olarak gelişti. Ayırım yapmadan

Herkesi gözeten, yan tutmayan yasalar geçersiz ve yanlıştı, yalnızca güçlünün, gücü yetenin yasası geçerli olmalıydı.

Günümüze doğrudan doğruya Sofistlerden gelen pek az belge kalmış olduğu için daha şimdiden yazılarından burada alıntı yapmak istediğimiz Platon, bir Sofistin konuşma sanatı (hitabet, Rhetorik) üzerine görüşlerini bize şöyle aktarıyor: *"Bir kişi güzel konuşarak, mahkemede yargıçlara, seçkinlerin meclislerinde seçkinlere, halk toplulukları önünde halka görüşlerini aşılayabiliyor, başkalarını yönlendirebiliyorsa ... ve bu güç eğer senin eline geçmişse, o zaman hekim senin uşağın olur, silah öğretmenin senin uşağın olur, ödünç para aldığın tefeci bile başkalarının parasını kendisine ayırmaz da sana ayırır, çünkü sen konuşmasını ve halka sözünü dinletmesini bilen kimsesin."* (2)

Yasa ve töreler konusunda yine aynı Sofist şunları söylüyor: *"Yasa ve töreyi güçsüzler ve kuru kalabalıklar koymuştur... Böylece kendilerinden daha güçlü olan bir kişinin kendi gücüne dayanarak bileğinin hakkını elde etmesini önlemek isterler ve bu kişiyi çekemeyerek sindirmeye çalışırlar. Bunun için de derler ki, başkalarına verilenden daha çoğunu istemek, çirkindir, haksızdır, ayıptır. Onlar, öyle sanıyorum ki, bu gidişten pek memnundurlar, çünkü onlar güçsüz ve aşağı olanlardır. Kanımca, doğaya göre bile, doğruluk ve hak, soylunun daha çoğunu, soysuzun daha azını; yeteneklinin daha çoğunu, yeteneksizin daha azını elde etmesindedir. Pek çok durumda, pek çok canlıda bu böyle olduğu gibi insanlarda, devletlerde ve milletlerde de bu böyledir, yani güçlü olanın güçlü olmayan üzerinde egemen olma hakkı tanınmıştır ... yoksa Kserkses (Xerxes) Yunanistan üzerine yürüdüğü zaman başka bir hakka mı dayanıyordu*? ... *Bu duruma daha binlerce kanıt bulunabilir. Doğrusu, bu güçlü adamlar doğaya uygun davranıyorlar, ve - Zeus aşkına - güçlerini doğanın gerçek yasasından alıyorlar ve bizim, yeteneklileri ve güçlü- leri daha çocuk yaşlarında ezen, arslanları ehlileştirir gibi uyuşturmaya, sindirmeye yarayan ve eşitliğin iyi ve güzel bir şey olduğunu aşılayan yürürlükteki çarpık yasalarımızdan ve törelerimizden değil! Ve yine derim ki, bir kişi silkinerek kendine gelir ve ayağa kalkarsa ve yeterli gücü kendinde bulursa o zaman o kişi, doğaya karşı gelen tüm uyuşturucu ve aşılanmış değerlerimizi, yargılarımızı aşar, bütün*

engelleri birer birer yıkar, zincirleri kırar, yazılı yasaları yırtarak ayaklar altına alır. Bizim kölemiz olması gereken bir kişi bir gün başımıza geçer ve efendimiz olursa, işte o zaman onun gücünün göz kamaştırıcı parlaklığında doğanın yasası yansır."[3]

Doğruluk ve haklılık üzerine kaypak görüşleri bir yana, Sofistlerin verdikleri eğitim karşılığında da hiç de az bir para almadıklarını - ve Eski Yunanlılarda para kazanmaya yönelik uğraşların aşağı görüldüğünü - göz önünde bulundurursak «Sofist» adının niçin kısa sürede lekelenerek olumsuz bir çağrışımla anıldığı anlaşılır. Bu olumsuz çağrışımı, Sofistlere karşı savaş açmış olan Platon günümüze taşımıştır.

2. PROTAGORAS VE GORGÎAS

Sofistlerin, ortak bir görüşte birleşen bir düşünce akımı başlattıkları ileri sürülemez, onlar birbirlerinden kopuk, bağımsız, çoğunlukla birbirlerine pek benzemeyen, apayrı görüşleri ve kişilikleri olan öğretmenler olarak kaldılar. Yukarıda, Sofistleri tanıtmak için verilmiş olan bilgiler bu bakımdan Sofistlerin yalnız bir kesimi için doğrudur.

Sofistlerin en önemlisi İÖ 480'le 410 yılları arasında yaşamış olan Abderra'lı Protagoras'tı. İlk Sofistlerden biri olarak Yunanistan'ı bir baştan bir başa dolaşmış olan Protagoras, mahkeme önünde haklı çıkmak ve politika yapmak için nasıl konuşmak, bir görüşü en etkili biçimde nasıl savunmak gerektiğini öğreterek daha çok Atina'da büyük bir üne ve servete kavuştu.

Protagoras'ın çok ünlü ve bugün artık bir atasözü gibi söylenen bir sözü şöyledir: *"insan her şeyin ölçüsüdür. Olanlar oluşuyla olmayanlar olmayışıyla."* Bunun anlamı şu: Kesin ve son (mutlak, absolut) bir gerçek yoktur, yalnız göreceli (izafi, relativ) bir gerçek vardır; bir kişiye göre her zaman geçerli, nesnel (objektiv) bir gerçek yoktur, yalnız kişiye göre değişebilen, öznel (subjektiv) bir gerçek vardır. Hatta Protagoras bu sözüyle şunu da söylemek istemiş olmalı, her şeyin ölçüsü olan insan, herhangi bir insan değil - ki bu yine bir tür genel bir ölçü olurdu - belirli bir sözü söylemiş olan belirli bir insandır. Çünkü aynı söz bir kişi için doğru, bir başkası için yanlış olabilir; bu, o sözün kimin tarafından ve hangi koşullar altında söylenmiş olduğuna

bağlıdır. Bu öğretiyi geliştirmek için Protagoras, Heraklit'in sonsuz akış ve karşıtlıkların birliği düşüncesinden de yararlanmıştır.

Protagoras'ın köklü kuşkuculuğu din konusunu da kapsar. Eski kaynaklara göre onun bir yazısı şöyle başlıyormuş: *"Tanrıların var olduğunu ya da var olmadığını bilebilmek, işte bu çok güç, ve bunu anlamaya ömrümüz yetmez."* Protagoras da tanrıtanımazlıkla suçlanarak yargılanmış ve Atina'dan sürülmüştür.

Protagoras'tan sonra gelen en ünlü Sofist Leon- tinoi'lu *Gorgias* 'tır. O da Protagoras'la aynı çağda yaşamıştır. «Yokluk ve Doğa» adlı bir yazısında Zanon mantığına taş çıkartan bir söz canbazlığıyla ilk önce, hiç bir şeyin var olamayacağını; İkincisi, yine de bir şey varsa onun bilenemeyeceğini; ve üçüncüsü, bir şey bilenebilecek olsa bile bu bilginin bildirilemeyeceğini yazarak kanıtlamaya çalışmıştır. Artık karamsarlık ve kuşkuculuk bundan da öteye götürülebilir mi? Bir Sofist gibi dur durak bilmeden gezip dolaşmak, karamsar ve kuşkucu olmak sağlık için çok yararlı olmalı ki Gorgias sapasağlam ve dinç kalarak 109 yıl yaşamış.(4)

3. SOFİSTLERİN ÖNEMİ

Felsefe tarihi açısından Sofistlerin önemi onların bize bırakmış olduğu görüşlerde ve öğretilerde değil, şu üç başarısındadır. İlk olarak Sofistler, yalnızca doğa gerçekleriyle ilgilenen Yunan felsefesinin bakışım toplum ve insan üzerine çevirmeyi başarmışlardır. İkinci olarak, düşünceyi de yine düşüncenin konusu durumuna getirmişler ve düşüncenin sınırlarım, olanaklarını ve koşullarını araştırmaya, eleştirmeye ve zorlamaya başlamışlardır. Üçüncü ve son olarak, ahlak değerlerini tümüyle akılcı bir yaklaşımla eleştirmeye çalışmışlar ve böylece bu konuyu da felsefi bir açıdan ele alabilmenin ve bir felsefe yapısının içine yerleştirmenin yolunu açmışlardır. Ayrıca Sofistler, güzel yazı ve güzel konuşmaya verdikleri büyük önemle edebiyatın ve hitabetin, dil ve dilbilgisinin (Grammatik) çok gelişmesini de sağlamışlardır.

Sofist akım (Sophistik) geçici bir akımdı, ama önemliydi, o olmasaydı Atina'da şimdi gelişmeye başlayan felsefe (Attik felsefe) parlayamazdı.

II. SOKRAT

1. SOKRAT'IN YAŞAMI

Sokrat (Sokrates) ÎÖ 470 yıllarında bir taş yontucusunun ve bir ebenin oğlu olarak Atina'da dünyaya geldi. Söylendiğine göre, doğduğu kenti yalnız askerliğini yapmak üzere terk etmiş ve orduyla birlikte çıktığı seferlerde büyük yararlıklar göstermiş olan Sokrat'ın güçlükleri göğüslemekte, sıkıntılara katlanmakta üstüne yokmuş. Böyle olağanüstü bir kimsenin dış görünüşünün nasıl olduğunu anlamak için günümüze kalmış olan taştan bir büstüne baktığımızda ne yakışıklı ve kurumlu bir Yunanlıyla ne de büyük bir filozof olduğu bir bakışta anlaşılan bir adamla karşılaşırız. Güçlü ve tıknaz bir gövdenin üstünde yükselen kocaman başı, yuvarlak yüzü, yassı burnu ve gösterişsiz duruşuyla bir düşünürden çok el emeğiyle geçinen halktan birisini andırır ki, kökeni bakımından o zaten böyle biriydi. Babasının işini öğrendiyse de sürdürmedi ve karısı Xantipp'in suçlamalarına, dırdırına kulak asmadan, içindeki sese uyarak daha önce görülmemiş türde bir öğretmenlik uğraşına kendisini adadı.

Allahın günü, yoksulluğunu gizleyemeyen bir kılıkla Atina'nın sokaklarında, alanlarında dolaşıp durdu. Zamanla çevresinde renkli bir öğrenci kalabalığı toplandı; bu öğrenciler içinde kentin ileri gelen ailelerinin çocukları da vardı. Öğretim parasızdı; Sokrat öğrencilerinin ve arkadaşlarının bağışları ve yardımlarıyla geçinirdi. Öğretim uğraşı ise baştan sona bir soru yanıt oyunundan başka bir şey değildi. Sokrat öğrencileriyle, ama daha çok, toplumun her kesiminden, yolda rastgeldiği kimselerle söyleşirdi. Hep kolay sorularla söyleşiye girişir ve sonra sırası geldiğinde yerini bulan sorular sora sora ve ipin ucunu bırakmadan söyleşiyi yavaş yavaş felsefi konulara kaydırırdı: Erdem nedir? Doğruya nasıl ulaşabiliriz? En iyi devlet yönetimi nasıl olmalı? Bu arada karşısındaki kişi sıkıştıkça sıkışır ve sonunda pes ederek bilgisizliğini saklayamazdı - Sokrat'ın da istediği zaten buydu.

O zamanın Atina'sındaki politik duruma bir göz atmadan Sokrat'ın başına gelenleri açıklayanlayız. Kent demokrasiyle (*demos*: halk; *kratia:* yönetim) yönetiliyordu. Ne var ki Yunan demokrasisinden

söz açıldığında, halkın büyük bir bölümünü, Atina'da nüfusun yandan bile çoğunu, hiç bir hakkı olmayan kölelerin oluşturduğunu söylemek gerekir. Kentlerdeki zenginliğin büyük bir bölümü onların sırtından sağlanıyordu. Yunanlı yazarların iyi bir devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği konusunda yazdıklarını okurken hep azınlıktaki kentli soydaşlardan söz edildiğini unutmamalıyız. Kimse köleliğin büyük bir haksızlık olduğuna, insanlığa sığmadığına değinmemiştir. Bu durumu belirttikten sonra şunu ileri sürebiliriz: Atina'da büyük bir tutarlılıkla uygulanmaya çalışılan demokrasinin gerçekte temelleri çürüktü. Üstelik baştaki yönetimin yanlış uygulamaları, yolsuzlukları, bu gidişe bir dur demek isteyenlerin aristokrasiye (*ariston*: en iyi; *kratia*: yönetim), yani seçkinler yönetimine özlem duymalarına ve eleştirilerini, çabalarını hep bu yönde yoğunlaştırmalarına neden oldu. Otuz yıla yakın süren (İÖ 431-404) Pele- ponnes savaşları sırasında Atina'da demokrasi yanlılarıyla, İspartalıların yönetim biçimi olan seçkinler yönetimini, yani aristokrasiyi isteyenler arasında kıyasıya bir çekişme başladı. Sokrat politikaya doğrudan doğruya bulaşmamıştı. Yine de öne sürmüş olduğu birtakım görüşlerle aristokrasi yanlılarının akıl hocası sayıldı.

Atina sonunda İsparta'ya yenilince bir yönetim değişikliği oldu. Ancak yönetimden uzaklaştırılan Demokratlar kısa sürede toparlanıp yeniden başa geçince Sokrat güç durumda kaldı. Tanrıtanımazlıkla suçlanarak yargılandı. Onun, kendisine hiç yakışmayan bu suçlamaya karşı yılmadan, korkmadan kendisini nasıl savunmuş olduğunu Platon bize aktarmıştır. Sokrat ölüme mahkûm edildi ve o zamanki uygulamaya göre kendisine sunulan bir çanaktan zehir içmesi gerekiyordu. Af dilemedi. Yetmiş yaşındaydı. Atina'yı bırakıp sürgünde yaşamak da istemedi ve bu yüzden kendisine gösterilen kaçış yolundan yararlanmadı. Platonun «Phai- don»undan [5] şu dokunaklı parçayı buraya alalım:

"Geriye bizler kaldık ve kendi aramızda, durumumuzu ve söylenmiş olan sözleri bir kez daha gözden geçirdik, sonra başımıza gelmiş olan bu uğursuzluğa verdik veriştirdik. Bundan böyle, babasını yitirmiş bir öksüz gibi yaşamımızı sürdürmek zorunda kaldığımız kanısında birleştik.

O yıkandıktan ve yanına getirilen çocuklarıyla görüştükten, - iki küçük oğlu, bir de büyük oğlu vardı - ve yakını olan kadınlarla

Kriton'un yanında konuştuktan, ve onlara söyleyeceklerini söyledikten sonra kadınları ve çocuklarını yolladı, ve bizim yanımıza geldi.

Güneş batmak üzereydi. Çünkü o içerde uzunca bir süre kalmıştı. Yanımıza gelir gelmez yıkandı ve oturdu, şimdiye dek pek bir şey söylememişti. Bu sırada içeriye On Birlerin adamı girdi. Bu kişi ona yaklaştı ve dedi ki: Sokrat! Yukarıdan gelen buyruğa göre kendilerine zehri içmeleri gerektiğini bildirdiğimde bana kızıp söven kimselere içimde duymuş olduğum öfkeyi sana karşı asla duyamam. Senin ise burada karşılaştığım kimselerin en soylusu, en yücesi ve en iyisi olduğunu görüyorum ve şimdi bana kızmayacağını da pek iyi biliyorum - çünkü sen de seni buraya yollayanların kimler olduğunu pek iyi bilirsin. Kızacaksan onlara kız. Şimdi sana ne demek için geldiğimi anlamışsındır: Elveda! Artık değiştirilemeyecek olan yazgıya sıkıntı çekmeden katlanmanı dilerim. Bu sırada ağlamaya başladı, döndü ve gitti. Sokrat ise onun arkasından bakakaldı, ve dedi ki: Sana da elveda! Biz de üzerimize düşeni yapacağız. Sonra bizlere dönüp dedi ki: Bu ne kadar ince bir adam. Bana hep iyi davrandı. Benimle hoş konuştu. Çok iyi bir insan. Şimdi de ardımdan nasıl da içtenlikle ağlıyor. Haydi Kriton! Biz de ona uyalım, içecek hazırlanmış ve sıkılmışsa getirsinler, değilse hazırlansın. Bu sırada Kriton dedi ki: Ama Sokrat, dışarıda dağlar görünüyor, demek ki güneş daha batmamış, hem, başkalarının bu içeceği artık içmeleri gerektiği kendilerine bildirildikten çok sonra, çok geç içtiklerini; üstelik çok iyi yemek yediklerini ve içki içtiklerini, yanlarına istek duydukları bir güzeli getirttiklerini biliyorum; onun için acele etme, daha erken.

Bunun üzerine Sokrat dedi ki: Senin sözünü ettiğin o başkaları tabii böyle yaparlar Kriton, çünkü onlar son ana dek bir şeyler kazanacaklarını sanırlar. Ben ise onlar gibi yapmayacağım, çünkü ben artık bir az daha geç kalmakla bir şey kazanmayı ummuyorum; yaşama yapışır ve artık elde olmayanı elde tutmaya çalışırsam kendi gözümde kendimi gülünç bulurum. Haydi bakalım, beni dinle ve dediğimi yap.

Bunun üzerine Kriton yakınında duran oğlana eliyle bir işaret verdi ve bu oğlan dışarı çıktı ve dışarıda biraz kaldıktan sonra daha önce hazırlamış olduğu içeceği bir çanakta sunacak olan adamı içeri getirdi.

Sokrat bu adamı görünce, iyi, dedi, bunu alınca ne yapılacağını pekâlâ bilirsin. - Bir şey yapmak gerekmez, dedi adam, yalnız, bunu içtikten sonra burada bacakların ağırlaşıncaya kadar biraz dolaşırsın, sonra uzanırsın ve bu etkisini gösterir.

Bunu söyledikten sonra Sokrat'a çanağı uzattı ve o da bunu aldı. Ve önemli bir şey değilmiş gibi, hiç eli titremeden, yüzünü ekşitmeden, renk vermeden, her zaman yaptığı gibi karşısındaki adama gözlerini dikerek sordu: Bu ne kadar ? Karşılığında ne verelim? - Biz, yalnızca etkili olduğunu bildiğimiz kadarını hazırlıyoruz Sokrat, diye adam cevap verdi. Anlıyorum, dedi Sokrat. Öyleyse, şimdi bir sakıncası yoksa Tanrılara yalvarabilirim. Şimdi, şunu diliyorum: Buradan oraya yolculuk rahat olsun ve olacak olan olsun! Bunu der demez zehri içmeye başladı ve dipdiri ve korkusuz kalarak içip bitirdi.

Çoğumuz bu ana dek ağlamamak için kendimizi tutmayı başarmıştık; ama onun o şeyi içmeye başladığını ve içip bitirdiğini görünce artık dayanamadık. Benim bile gözlerimden, damla damla değil, sel gibi yaşlar boşandı, öyle ki, yüzümü saklamak zorunda kaldım. En çok da, böyle iyi bir dostu kaybetmenin verdiği acıyla kendime acıyarak ağlıyordum. Kriton da göz yaşlarını tutamadığı için benden biraz daha önce bir köşeye çekilmişti. Daha önceden ağlamaya başlamış ve ağlaması kesilmemiş olan Apollodoros ise şimdi hıçkırıklarıyla yüreklerimizi parçalıyor, Sokrat dışında hepimizi acılara boğuyordu.

O ise dedi ki: Burada ne yapıyorsunuz bakayım, ne biçim adamlarsınız! Kadınları bu hataya düşmesinler diye yolladım. Birisi ölürken sessiz kalmak gerektiğini hep işitirdim. Onun için şimdi susun ve metin olun.

Bu sözleri duyunca çok utandık ve hemen ağlamayı kesip kendimizi toparladık. O ise oda içinde dolaşıyordu ve bacaklarının ağırlaştığını anlayınca sırtüstü uzandı; çünkü ona zehri veren adam böyle söylemişti. Bundan sonra o adam ara sıra onun ayaklarını ve bacaklarını yoklamaya başladı. Biraz sonra ayağına sıkıca bastırıp bir şey hissedip hissetmediğini sordu. O, hayır, dedi. Biraz sonra dizine bastırdı ve yavaş yavaş yukarı doğru çıkarak bize onun nasıl soğuduğunu göstermiş oldu. Sonra bir kez daha yokladı ve bize dönüp dedi ki, bu kalbine gelince bu iş bitecek. Bedeninin alt bölümü iyice soğumuşken o birdenbire üzerindeki örtüyü açtı, çünkü örtünmüştü.

Dedi ki, ve bunlar da onun son sözleriydi: Ay Kriton! Bizim Asklepios'a bir horoz borcumuz vardı. Bunu ona verin. Sakın unutmayın! - Bu yapılacak, dedi Kriton, başka bir şey söylemeyecek misin? Kriton'un bu sorusuna bir karşılık vermedi. Biraz sonra titredi ve katılıp kaldı ve adam onun üstündeki örtüyü kaldırdı. Gözleri donmuştu. Kriton bunu görünce onun gözlerini ve ağzını kapadı.

İşte, bu bizim dostumuzun sonuydu, ve bizim kanımıza göre çağdaşlarımız arasında gördüklerimizin, tanıdıklarımızın ve sınadıklarımızın en soylusu, en anlayışlısı ve en doğrusu o'ydu."

2. SOKRAT'IN ÖĞRETİSİ

Yazılı hiç bir şey bırakmamış olan Sokrat'ın öğretisini, en başta, Platon, Ksenofon (Xenophon) ve Aristo'dan günümüze kalmış olan bilgilere dayanarak tüm yönleriyle doğru olarak ortaya çıkarmak, felsefe tarihi araştırmalarının en uğraştırıcı konularından biri olmuştur. Sokrat'la ilgili sağlam ve özgün sayılabilecek tüm bilgiler bir mantık süzgecinden geçirilerek ayıklanmaya, dolaylı yoldan elde edilmeye çalışılmıştır.(6) Bu araştırmaların ve uğraşmaların sonunda hiç olmazsa *«Sokratçı yöntem* (sokratische Methode)» belirlenebilmiştir, ve biz de bu incelememizde bunun altını çizmekle yetinelim.

Ksenofon (Xenophon) onu şöyle anlatıyor: *"Kendisi hep insanlık üzerine konuşmayı severdi. Neyin erdem neyin tanrıtanımazlık; neyin güzel neyin çirkin; neyin hak neyin haksızlık; neyin anlamlı neyin anlamsız; neyin yüreklilik ve neyin korkaklık olduğunu, ve iyi bir devletin ve devlet adamının, ve ülke yönetiminin ve ülkeyi yönetenlerin nasıl olması gerektiğini ve buna benzer daha bir sürü şeyi, bir kişi tüm bunları bilsin de iyi ve soylu bir kişi olabilsin diye ele almıştır."*(7)

Sokrat'ın yöntemi değişik bir söyleşi ve öğretim yöntemiydi. Öğrencinin sorduğu ve öğretmenin öğrettiği olağan öğretim yönteminin tam tersiydi onunki. Soruyu soran Sokrat'tı. O uğraşını annesinin mesleği olan ebeliğe benzetmiş ve *"Yüce düşünceleri doğuracak olan ben değilim, ben yalnızca başkalarındaki doğru düşüncelerin doğmasına yardımcı olabilirim."* demiştir.

Kendi yöntemini geliştirirken Sofistlerin söyleşi ve tartışma yönteminden, yani diyalektiğinden ve onların hiç de yabana atılamayacak mantık oyunları ve hilelerinden yararlanmıştır. Sokrat'ın

doğa üzerine ileri sürdüğü birkaç görüşü bir yana bırakılacak olursa ilgisini tümüyle insan üzerinde yoğunlaştırmış olduğu ve bunun için de Sofistlere benzediği görülür. Konuşmaları sonunda geliştirerek, sürekli vurguladığı bir düşüncenin en yalın biçimi olan şu ünlü özdeyişinde bile Sofistlerin kuşkuculuğunun ve karamsarlığının izleri vardır: *"Bir şey bilmediğimi biliyorum!"* Delphi kâhinleri, sürekli hiç bir şey bilmediğini söyleyen bu adamın, Yunanlıların en büyük bilgesi olduğunu bildirmişlerdir ve onun ortaya çıkışı felsefe tarihi açısından da köklü değişimleri başlatan bir devrim olarak değerlendirilmiştir.

Her şeyi kanıtlayabildiği için sonunda hiç bir şeyi kanıtlamış olmayan ve tüm değerleri ve ölçüleri alt üst eden mantık oyunlarını, söz canbazlığını yozlaşmamış bir halk çocuğunun sağlıklı sağduyusuyla değerlendirmiş ve yalnız bunlara dayanmak istememiştir. Bunun için o, içindeki, «daimonion» diye adlandırdığı (Tanrıdan gelen) bir sesin ya da esinin (vicdan), onu yönlendirdiğine ve kötülük yapmaktan koruduğuna inanmıştı.

Öğretisi bir çelişkiden sıyrılamamaktadır. Bir yanda o, Tanrılara karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyi insanın en başta gelen görevleri arasında sayan, inancı bütün bir kişi olarak karşımıza çıkmış ve içindeki o sessiz fakat susturulamayan Tanrı sesini, «daimonion»u, başka türlü nasıl açıklayacağını bilememiştir. Öte yanda, bilgiyle erdemi özdeşleştirerek insana özgürce yücelmenin yolunu açmıştır. Ona göre erdem, içgörüyle, bilgiyle elde edilir. Bir kişi doğru davranmanın ne olduğunu bilmediği zaman doğru davranamaz; yine Sokrat'ın kanısına göre, bir kişi doğru davranmanın ne olduğunu bildiği halde doğru davranmamazlık edemez. Herkes kendine en çok yakıştığını bildiği en iyi biçimde davranmaktan başka bir şey yapmadığına ve iyi ve erdemli olmak da bundan başka bir şey olmadığına göre insanlara doğru ve iyi olmanın ne olduğunu öğretmek onları erdemli yapmak demektir.

Erdemin bilgiyle özdeşleştirilmesi Sokrat'la gelen bir yeniliktir. O insanların bilgisizliklerini yüzlerine vurarak kendi kendilerini tanımalarım sağlamak istiyordu. Bir tapmakta taşa kazılmış olan *"Kendi kendini tanı (gnothi seauton)"* sözünü yineleyerek karşısındakileri hep uyarmıştır. İnsanlar içgörüyle kendi kendilerini tanıdıkları ve nasıl kör kütük ve erdemsiz yaşadıklarını anladıkları zaman, erdemli olmayı öğrenmeye can atacaklardır.[8]

Sokrat hiç bir zaman tanımadığı, görmediği insanlara, ya da tüm insanlığa değil, hep karşısında duran, bildiği, tanıdığı insanlara yönelmiş, onlara seslenmiştir. Bu insan yontucusunu büyük ve tartışılmaz sözler söyleyen bir bilge olarak değil de, daha çok, insanlara inanan ve insanları seven bir filozof olarak anmak gerekir. Ancak o çevresinde, daha önce görülmemiş öyle güçlü ve sarsıcı bir etki yapmış olmalı ki, artık bir daha dinmeyen bir sarsıntı güçlenerek yayılmaya başlamıştır. Yakınındaki insanları nasıl derinden etkilemiş olduğunu yine Sokrat'm öğrencisi olan *Alkibiades'e,* Platonun «Şölen»de, "söylettiği" şu sözlerden de anlıyoruz:[9] *"Hele bizler, başka ünlü konuşmacıları dinlediğimizde görüyoruz ki onların konuşmalarından pek bir anlam çıkmıyor. Ne var ki, seni dinlediğimiz ya da başka bir konuşmacıdan senin sözlerini işittiğimiz zaman hepimiz kendimizden geçiyor, kulak kesiliyoruz.*

Beyler! Hele hele ben... bu adamın konuşmalarının bana ne yaptığını ve hâlâ da yapmakta olduğunu and içerek bildirmek isterim. Onun sözlerini duyunca yüreğim, bir Koribant dansını seyrederken olduğundan daha çok, küt küt atıyor ve gözlerimden yaşlar geliyor... ve başkalarının da çok duygulandığını görüyorum. Yalnız bu adamda kendi içimde aramamam gereken bir şeyler olduğunu anladım. Kimseden utanmasam da onun karşısında utancımdan yerin dibine geçebilirim."

Sokrat'la ilgili bilgileri öğrencisi Platondan alırken şunu göz önünde bulundurmak gerekecek: Platonun diyaloglarında (söyleşilerinde) söylenenleri, gerçekte yaşamış olan Sokrat'ın gerçekten söyleyip söylemediği tartışılmayan bir konu değildir. Kimi araştırmacılara göre[10] Sokrat'ın gerçek kişiliğini ve öğretisini bulup çıkarmak neredeyse olanaksızdır, çünkü Platonun Sokrat'ı konuşturarak ileri sürdüğü görüşler ve düşünceler Sokrat'ın değil, gerçekte, Platonun kendi görüşleri ve düşünceleridir.

Sokrat üzerine bilebildiğimiz pek az şey olduğunu anlayınca şu soruyu sormaktan kendimizi alamayız: Belki erdemli olma açısından bu adam bir devdi, inançları uğrunda, doğru bildiği yolda ölmüştü, ama felsefesinin gerçekte ne olduğu bile doğru dürüst ortaya konamamışken nasıl ve niçin böyle derin ve kalıcı bir iz bırakabilmiş?[11] Bunu açıklamak gerekir. Bir görüşe göre, İsa ve Hıristiyanlık

uğrunda ölen kimseler gibi Sokrat'ın da inandığı yolda öldüğüne Hıristiyanlığın en eski yazılarında sık sık değinilmiş olması onun unutulmamasını sağlamıştır. Ancak yukarıdaki sorunun doğru yanıtı şöyle olmalı:

Sokrat'ın kalıcı etkisinin nedenini, öğretisinde değil, onun alışılmışın ötesindeki, değişik ve çarpıcı kişiliğinde ve binlerce yıl sonra bile duyulan sıcaklığı ve cana yakınlığında ve insanlığa aşıladığı ve ondan sonra artık önem verilen bir değerde aramalıyız: Sağlam bir kişilik! İşte, Sokrat: İçinden geldiği için iyi olan, gönlü geniş, içi rahat insan...

III. PLATON

1. PLATON'UN YAŞAMI

"Gençken, ben de, pek çok kimse gibi, başıma buyruk olur olmaz politikaya atılmayı düşlüyordum. Gördüğüm şu gelişmeler yüzünden bu işten soğudum.

Bizim o zamanki yönetimimiz birçoklarınca aşağılanıyordu, bu yüzden de bir gün devrildi. Başa 51 kişi geçti... ve bunların içinden 30'u sınırsız bir yetkiyle iktidarı ele geçirdi. Bu kişiler arasında yakınlarım ve tanıdıklarım da vardı ve bunlar beni de hemen aralarına almak istediler... Burada genç yaşta gördüklerime bugün artık şaşılmaz. Oysa ben o günlerde sanıyordum ki, bu yeni yöneticiler haksızlıklara bir son verip, doğruluğa dayanan bir düzen kuracaklar. Böylece merak ve heyecanla ne yapacaklarını bekledim ve gördüm ki kısa sürede yenisinin ne mal olduğu anlaşılınca eskisi altın gibi aranır oldu. Bu arada, benim dostum olan ve

kendisinin o zamanın en doğru insanı olduğundan kuşku duymadığım yaşlı bir adamı, Sokrat'ı, başkalarıyla işbirliği yapıp, birisini suçlamakla ve ölüme göndermekle görevlendirdiler.... onu böylece kendi amaçlarına alet etmek istediler. O ise onlara uymadığı gibi, onların kirli işlerine bulaşmaktan- sa başına gelebilecek her şeyi göze aldı. Ben bunları ve daha başka çirkin şeyleri görünce, bu işten iğrendim, ve bu kötülüğe yönelmişlerin arasından çekildim. Aradan çok geçmeden, bu otuz kişi ve onlarla birlikte bütün yönetim alaşağı edildi.

Bu yeni gelişme üzerine, politikaya girmeye yine, yalnız bu kez işte biraz daha az umutlanarak, heveslenmeye başladım. Ancak şimdi de, yeni yöneticilerden birkaçı, bizim dostumuz Sokrat'ı en ağır ve ona en az yakışan bir şuçlamayla, yani Tanrıtanımazlıkla utanmadan suçlayarak yargıladılar ve ölüme yolladılar, oysa onların arkadaşlarından birinin, acımasızca suçlanarak sürgün edilmesinde onun parmağı yoktu. Ve ben, bütün bunları ve başımıza geçen yöneticileri görünce, ve daha sonra, artık ileri yaşlarımda yasaları ve töreleri, bütün bu olan bitenleri daha iyi anlayınca şu kanıya kesin olarak vardım: politika yapmak çok güç bir işmiş. Çünkü kafa dengi

arkadaşlar, güvenilir yoldaşlar olmadan bir iş yapılamaz.... Sonra, yasaların çarpıtılması ve törelerin bozulması gün geçtikçe öyle hızlandı ki politikaya atılmak için can atan bir kişi olan benim bile, bütün bu olaylar, bu başıboş ve başdöndürücü gidiş karşısında içim karardı. Yine de, aksaklıkların nasıl düzeltilebileceği ve devletlerin daha iyi nasıl yönetilebileceği üzerine kafa yormaktan geri durmadım ve bildiklerimi bir gün uygulayabilmek için hep bir fırsat kolladım, ama sonunda şunu anladım: bütün devletlerin durumu umutsuz. Çünkü yasaları neredeyse düzeltilemeyecek durumda. Olağandışı bir güç bunları baştan aşağı yeniden düzenlemedikçe bir iş yapılamaz.

Bu durumda, gerçek felsefeye sığınıyorum, çünkü yalnız o, kişilerin ve toplumların yaşamındaki doğruluğun ne olduğunu bize gösterebilir, ve şunu bildirmeyi gerekli görüyorum: doğru ve gerçek felsefeye dayananlar devletlerin başına geçmedikçe ya da devletlerin başındakiler tanrıların yardımıyla gerçek filozoflar olmadıkça insanlığın çektiği sıkıntılar bitmez."

Buradan, - araştırmaların sağlam kaynaklar arasında saydığı - Platonun bu mektubundan [(12)], onun üzerinde derin izler bırakmış ve düşüncelerini biçimlemiş olan birkaç yaşantısını öğrenebiliyoruz. *Platon* (Eflâtun, Latince: Plato) İÖ 427 yılında Atina'nın ileri gelen soylu ailelerinin birinde dünyaya geldi. Yaşam yolunda Sokrat'la karşılaştığında ve ondan, *"edebiyat yapmayı bırak, felsefeye çalış'*, önerisini aldığında yirmi yaşındaydı. Sekiz yıl onun öğrencisi oldu. Sokrat'ın yargılanarak idam edilmesi karşısında duyduğu üzüntü ve öfkeyle önce doğduğu kente sırtını döndü ve bir süre Mega- ra'da kaldı, daha sonra oradan uzun yolculuklara çıktı. Olasılıkla Mısır'ı dolaşarak oradaki bilgeliği, dini ve Mısır rahiplerini yakından tanıdı. Belki de, daha da doğuya uzanarak Hint bilgeliğiyle de tanıştı, yazılarındaki kimi düşünceler Doğulu öğretile-
rin izlerini taşımaktadır. Ama, uzunca bir süre kaldığı İtalya'nın güneyindeki ve Sicilya'daki Yunan kolonilerinde, Pisagorcularla ilişki kurmuş ve onlardan daha sonraki düşüncelerini yönlendiren pek çok esin almış olması olasılığı yüksektir. Bir ara Si- raküslü (Yunanca: Syrakus, İtalyanca: Siracusa) Tiran Diyonis'in (Dionys) sarayında kalarak ona kendi görüşlerini aşılamaya boşuna uğraştı. Doğduğu kente geri dönünce, İÖ 387 yılında, bir bahçede, ölümünden sonra «*Platon Akademisi*» diye adlandırılan ve yüzyıllarca ayakta kalan bir

okul açtı. Burada çevresinde toplanan öğrencilerine parasız ders verdi. Kendisini tümüyle bu çalışmaya adayarak ve Siraküs'e, devletle ilgili görüşlerini yaşama geçirme amacına ulaşamadığı, bir kaç başarısız yolculuk daha yaparak seksen yaşma erişti ve bu yaşta yoğun çalışmalarını sürdürürken öldü.

2. PLATON'UN YAPITLARI

Platonun öğretmeni, Sokrat, öğretilerini doğrudan doğruya, konuştuğu, söyleştiği kimselere aktarmaya çalışmış, ve ondan günümüze tek bir satır yazı kalmamıştır. Oysa Platon bize pek çok yazı bırakmıştır. Araştırmacıların sonradan araya sokuşturulmuş olduğu saptanan eklentilerden ve yamalardan ayıklamaya çalıştığı bu yazıların büyük bir bölümünün ve birkaç mektubun Platonun elinden çıkmış olduğundan kuşku duyulmamaktadır. Yine anlaşıldığına göre, Platon düşüncelerinin, öğretilerinin yazıya geçirilmesinden çok, sözlü olarak aktarılmasına önem vermişti. Üstün yetenekli yazarların çoğu gibi, -hiç kuşku yok ki o da böyle biriydi- yazarlığı küçümsemiştir. (13) Öğretisinin en derin özünü, yanlış anlaşılmasın, değer bilmezlerin eline geçmesin diye, hiç bir zaman bir yazıda ortaya koyamayacağını açıkça bildirmiştir: *"Bunu hiç bir yerde yazmadım ve yazmayacağım, çünkü bu, öğrenilebilen öteki bilgiler gibi dile getirilemez; çünkü bu, ... birdenbire bir kıvılcım gibi çakar, ve ruhta, kendi kendisini besleyen bir ışık olur*."(14)

Ne yapalım, sonradan yetişen bizlere, onun felsefesini anlayabilmek için yazılarına bakmaktan başka bir çıkar yol kalmıyor; ne var ki, onun küçümsediği bu yazılar parlaklığıyla göz kamaştırıyor. Elli yıllık bir süre içinde yazılmış olan bu yazılarla ortaya konan konular, Platonun içinde bulunduğu zamanın değişik koşullarına göre ele alınmış, ve bu nedenle birçok görüş zamanla değişime uğramıştır.

Platon'un bütün yapıtları *diyaloglar* (söyleşiler) biçimindedir. Sokrat'ın ölümünden sonra yazılmış olan ilk diyaloglarda Sokrat baştan sona en önemli kişidir. Daha sonraki diyalogların hemen hemen hepsinde, az da olsa Sokrat'a yer verilmiştir. Ancak, buralarda yazılı olan görüşlerin gerçekten Sokrat'ın görüşleri mi olduğu, yoksa Sokrat'ın güçlü kişiliğinden yararlanarak Platon'un kendi görüşlerine

ağırlık ve kesinlik kazandırmak mı istediği, içinden çıkılması güç bir sorundur.

Platonun adını taşıyan 34 diyalog vardır. Bunlardan birkaçının uydurma olduğu sanılıyor. Diyalogların en önemlileri şunlardır:

1. *«Apologia»*. Sokrat'ın, yargılanması sırasında yaptığı ve sonradan yazıya geçirilmiş olan savunma konuşmasını içerir.

2. *«Kriton»*. Yasalara saygı gösterilmesi üzerinedir.

3. *«Protagoras»*. Sofist görüşlerle bir çatışma... Burada özellikle erdemin ne olduğu ve öğretilip öğ- retilemeyeceği konusu işlenmiştir.

Bu üç diyalog Platonun ilk yazıları arasında sayılır. [15]

4. *«Gorgias»*. Burada da üzerinde durulan konu erdemdir. Sofistlerin bencil yaklaşımları ve çürük ahlak anlayışları sergilenmekte ve yalnız güzel konuşma eğitiminin yetersizliği gösterilmektedir. İyi ahlaklı olmak gerektiği vurgulanmakta ve son olarak, ruhun öbür dünyadaki serüvenine değinilmektedir.

5. *«Menon»*. Anlamanın ne olduğu bir "yeniden anımsama" olarak gösterilmiştir. Matematiğin önemi...

6. *«Kratylos»*. Dil üzerine...

Bu son üç diyalog geçici bir dönemin, Platonun olgunlaşma döneminin ürünleridir. Bunların Pla- ton'un İtalya'da bulunuşunun hemen ardından yazılmış olduğu Pisagorcu öğretinin belli belirsiz izlerinden seziliyor. Platon, bu yazılarında kendi özgün düşüncelerini açıkça ortaya koyabilecek bir olgunluğa daha erişmemiştir.

7. *«Symposion»*. "Şölen". Güzelliğe ve iyiliğe yönelişin dürtüsü olarak Eros gösteriliyor. Alkibia- des'in Eros'u en iyi temsil eden bir kişi olarak Sok- rat'ı öven sözleri burada bulunuyor.

8. *«Phaidon»*. Ölümsüzlük üzerine. Duyular ötesi ve ruhun sonsuzluğu. Platoncu idea'lar öğretisinin geliştirilmesi.

9. «*Politeia*». Devlet. Platonun en kapsamlı ve içerik bakımından en zengin yapıtı. Olgunluk döneminin pek çok yılı boyunca bunun üzerinde çalışmış olduğu anlaşılıyor. Kişilerden toplumlara doğru gelişen Platoncu felsefenin belli başlı bütün konulan burada sıralanıyor.

10. *«Phaidros»*. Bu diyalog, idealar öğretisi ve Platonun (kişiliğin) üçe bölünüşü üzerine olan düşüncelerini göstermesi

bakımından önemlidir.

11. «*Theaitetos*». Bilginin niteliği üzerine bir bilgi kuramı...

7'den 11'e değin olan yapıtlar Platonun olgunluk çağının ürünleridir.

12. «*Timaios*». Platonun doğa felsefesi. Yaşayan canlılara varıncaya kadar bütün doğanın oluşumu üzerine görüşleri...

13. «*Kritias*». Bu yazı tamamlanmamıştır. Söylencelerde yaşayan ve Platonun zamanından on bin yıl önce yok olmuş *Atlantis* adasındaki yüksek uygarlığın burada sözü geçiyor. Bu konu günümüze dek sürekli zihinleri kurcalamış ve türlü türlü varsayımlara yol açmıştır.

14. «*Politikos*». Devlet adamı. Yaşlı Platon'un politika konusundaki görüşleri...

15. «Yasalar». Platon'un yaşlılık döneminde yazmaya başlayıp da bitiremediği bu son çalışmasını, ölümünden sonra bir öğrencisi temize çekmiştir. Baştan sona politikayla ilgili olan bu diyalogta da, devletin sağlam bir ahlak temeli üzerine oturtulması, ve yurttaşlarının iyi eğitilmiş olması gerektiği görüşünün, Platon'un ta baştan beri savunduğu bir görüş olarak değişmeden kaldığı anlaşılıyor. «Yasalar», Platon'un yaşlılık dönemindeki felsefesinin ana kaynağını oluşturur.

Felsefi düşünceleri ve sorunları, Platon’un gösterdiği biçimde, diyaloglarla, ortaya koyma yöntemine Yunanlı, Romalı ve daha sonraları Batılı düşünürlerin sık sık başvurmuş olduğu biliniyor. Platon'un diyalogları, Sofistlerin geliştirdiği ve Sokrat'ın doruğa ulaştırdığı diyalektik söyleşi sanatının, yani karşılıklı görüş bildirme ve tartışma yoluyla bir felsefi düşünceyi geliştirme sanatının, güzel örnekleridir. Felsefi düşüncelerin bir sistem içinde yalın ve soyut olarak geliştirilmesi yöntemine karşılık, diyaloglar biçiminde sunulmasının, düşüncelerin ilginç ve canlı kılınması ve daha kolay anlaşılabilmesi bakımından, belirli bir üstünlüğü vardır. Bir düşüncenin olumlu ve olumsuz yanlan ve değişik biçimleri, değişik kişilik yapısı olan kimselerce temsil edilebilir. Diyalogların sağladığı bir başka kolaylık da, alevlenen tartışmaları, derinleşen çelişkileri, ne olursa olsun bir çözüme kavuşturmak ve sonunda kesin bir görüş ileri sürmek zorunluluğundan yazan kurtarmasıdır. Ne var ki bu durum, bir yazarın tembelliği ya da kararsızlığı diye yorumlanarak hoş görülmeyebilir, ama yazar Platon olunca iş değişir, ve bu durumun,

düşüncelerin her zaman karşıtlıklar içinde dalgalanma eğiliminde ve hep tartışmaya açık olduğunu bilen ve susan bir bilgenin göstermiş olduğu bir incelik olduğu sezilir. Platon'un diyalogları felsefi düşünceleri birbiriyle çatıştırarak çok canlı, keskin ve çarpıcı bir biçimde, ustaca dile getirebilmiş üstün yapıtlardır. Bunlar dünya yazınının ölümsüz yapıtları arasında yer almaktadır.

3. NASIL İNCELEMELİ

Platon'un felsefesini sistemli bir biçimde nasıl incelemeli? Felsefenin konularını birer birer sıralayarak Platon'un her bir konuya ilişkin düşüncelerini belirleyebiliriz. Ancak böyle bir yönteme, yani Platon'un düşüncelerinin yapma bir sistem içine yerleştirilerek sunulmasına, düşüncelerini hiç bir zaman bir «sistem» içinde ortaya koymamış olduğu ve elimizdeki yazılarından da belirli ve tutarlı bir yapı ortaya çıkarılamayacağı ileri sürülerek karşı çıkılmıştır. Platon gerçi, çoğu eski Yunan düşünürlerinin benzetmelere ve imgelere dayanan, düşünce biçimini aşmış ve ilk kez olarak felsefi kavramlara dayalı bir dille, daha doğrusu yerleştirdiği kavramlar aracılığıyla düşüncelerini ortaya atmıştır, ama, yazılarında kullandığı felsefî terimlerin sürekli ve değişmez olmadığı ve her yazısının kavramlarla yeni baştan örüldüğü de saptanmıştır.[16] Platon'un felsefesini bir sistem içinde inceleme denemesi, ister istemez bir düşünce yapısı oluşturma çabasıyla sonuçlanır, bu ise, onun oluşturmadığı ve yabancısı olduğu bir düşünce yapısı içine onu sığdırmaya çalışmak demektir. Platonu bu yöntemle incelemeyi deneyen herhangi bir felsefeci ancak kendisine göre doğru ve kendi kafasına uygun bir yapı oluşturmaktan öteye geçemeyecektir. Pek çok filozofun da, kendilerinden önce gelmiş geçmiş filozofların düşüncelerini kendi bakış açılarının ışığında, kendi işlerine geldiği gibi değerlendirmeye, ve kendi felsefelerinin bir basamağı olarak göstermeye çalıştıkları, ve hatta bazan daha da ileri giderek, koskoca felsefe yazınını kendi düşüncelerinin bir dipnotu durumuna indirgedikleri görülmüştür.

Bilim bu nedenle, gittikçe daha çok, doğal gelişmeyi izleme yoluna (genetik yönteme), yani Platon'un kişiliğinin gelişimini göz önünde bulunduran bir inceleme yöntemine başvurmak gereğini duymuştur. Ancak bu yöntemle de çok ince ayrıntılar içinde çabucak

boğulmak işten değildir. Bu yöntemle yola çıkan bilimsel bir incelemeyi başarıya ulaştırabilmek için, niçin olduğunu ve ne olduğunu bugün artık bilemediğimiz, içinden çıkılmaz birtakım olayların ve çok karışık gelişmelerin etkisini, ancak sezgiyle anlamaya çalışarak, hiç bir aşamayı atlamadan Platon'un iç yaşantısını ve kişiliğinin gelişimini, ortaya çıkarmak gerekmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu iş güçtür, ve her felsefe tarihi denemesi yöntem sorunlarıyla boğuşmak zorundadır.

Burada bu yöntem sorunlarına değindik, çünkü şimdi biz de, kitabımızda, ilk kez böyle çok kapsamlı, çok geniş alanlara yayılmış, ve Platon'un bütün yapıtlarından ortaya çıkan bir felsefeyi değerlendirmeye kalkışmış bulunuyoruz. Her düşünür «kendi çelişkileri içinde yaşayan bir insandır», hiç bir düşünürün yapıtında şaşmaz bir tutarlılık ve kesinlik olamaz. Bir giriş kitabı olan bu incelememizde yukarıda değindiğimiz yöntemlerin hiç birisini tüm incelikleriyle, tutarlı bir biçimde uygulayamayacağız. Biz ancak, incelememizin girişinde sorduğumuz sorulara ve felsefeci olmayan okurları ilgilendireceğini sandığımız konulara ağırlık verebiliriz, ve bu amaçla, tarihi çerçeveyi çizdikten sonra (ve ilk diyaloglardan pek çoğunu atlayarak) karşımıza çıkan idealar öğretisine (metafizik), ve ahlakla ilgili görüşlere (ethik) ve buradan da politikaya (politik) geçeceğiz.

Şunu da belirtmek gerekir: Diyalogları okuyan dikkatli bir okur - özellikle Platon'un yakınlarının konuştuğu bölümlerde - sık sık, tutarsız yargılar ve yetersiz kanıtlar bulmakta gecikmeyecektir. Bunlarla, (Sokrat'ın söyleştiği kimselere yaptığı gibi) Platon'un da (okurlara) bir tuzak mı kurduğu - yoksa buralardaki tutarsızlıkları görememiş mi olduğu - sorusu pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Kimi felsefe tarihçileri de [(17)] diyalogları yalnızca «bir oyun», - Platon gerçek öğretisini yazılı olarak vermediğine göre - felsefe öğrenimine giriş için bir alıştırma olarak nitelemişlerdir. Bu durumda da, onun gerçek öğretisini satır aralarından, dağınık notlardan, ve Aristo'nun verdiği bilgilerden derleyerek yeniden kurmayı denemek gerekmektedir.

4. ZAMAN VE ORTAM

Her düşünür gibi Platon da içinde yaşadığı zamanın düşünce akımları içinde yoğrularak olgunlaşmıştır. Yine, pek çok düşünür gibi o da, zamanının düşüncelerini olumlu ve olumsuz diye ikiye ayırarak ele almış, bunların bir bölümünü benimsemiş ve geliştirmiş, bir bölümünü ise beğenmemiş ve yıkmaya, aşmaya çalışmıştır. Bu bakımdan onun düşüncelerinin, içinde yaşadığı zaman ve ortam içinde, aldığı olumlu etkiler ve gösterdiği tepkilerle gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Platon'un karşısına alarak savaştığı ve yıkmaya uğraştığı görüşlerin başında Sofistlerin görüşleri (Sophistik) gelir. Diyaloglarında söz alan Sofistler önce, görüşlerini bütün açıklığıyla, özgürce ortaya koyarlar, sonra da, bu görüşler eleştirilerek çürütülmeye çalışılır. En temel yanlış olarak da Protagoras'ın, *«insan her şeyin ölçüsüdür»* sözü ve her zaman için geçerli bir ölçü bulunamayacağı görüşü gösterilir ve yerilir. Platon, böyle bir öğretinin, felsefeyi ve erdemi alt üst edeceğini söyler. Sofistlerin güzel konuşarak kendi görüşlerini herkese kabul ettirme yöntemlerini de felsefeye aykırı bulur.

Heraklit'in bize öğrettiği gibi, nasıl her varlık, olmak, oluşmak için karşıtını gerektiriyorsa bir filozofa da kendisiyle karşıt görüşte olan kimseler gereklidir. Platon, acımasızca çattığı Sofistlerin omuzlan üzerinde yükseldiğini ve düşüncelerini geliştirebilmek için gerçekte onlara dayandığını gözden kaçırmıştır. Kendisiyle karşıt görüşte olanları anlayış ve serinkanlılıkla değerlendirmeyi, demek ki, en büyük düşünürler bile başaramıyor. Pla- ton Sofistlere, - çok yararlandığı ve geliştirmeye çalıştığı diyalektik yöntemden başka - özellikle şu iki bakış açısını da borçludur.

Birincisi; Platon da, doğru sanılan ve tartışılmayan, yerleşmiş görüşlere, bilgilere kuşkuyla ba- kabilmiştir. Duyularımızın bizi yanılttığını ve varlıkları bize gerçekte oldukları gibi değil de sürekli değişen görünümleriyle gösterdiğini açıklar. Biz algıladığımız aynı türden pek çok varlığı birbirleriyle karşılaştırarak daha genel, daha geniş, daha gerçekçi bir bilgiye gittikçe daha çok yaklaşabiliriz ama, yine de duyularımızın bizi yanıltmasından kurtulamayız, ve bir varlığın niçin böyle olduğunun gerçek nedenlerini anlayamayız. İkincisi; yine Sofistler gibi o da, atalardan kalma törelere, değerlere körü körüne, bilinçsizce bağlanmayı ve saygın, büyük bir devlet

adamının her işini doğru bulmayı eleştirir. Çünkü doğru olduğu sanısıyla gözü kapalı bellenmiş bilgi gibi bunların da ne ve niçin böyle oldukları anlaşılmadıkça bir değeri olamaz, ve bunların değerli ve anlamlı olabilmeleri için niçin iyi ve niçin doğru olduklarına ilişkin bilinçlilik gereklidir.

Görüldüğü gibi o, pek çok görüşte Sofistlerle ortaktır. Ancak Platon, zihinlerde yer etmiş bilgilerin, töre ve inançların yanlış ve çarpık olması durumunda gerekli olan tutum ve davranış bakımından Sofistlerden keskin çizgilerle ayrılır. Sofistler, düşünce ve davranış için her zaman ve her durumda doğru ölçüler ve kurallar olmadığını söylemişlerdi. Oysa, Platon işte, tam burada işe koyulur ve her şeyden önce değişmez bir ölçü, bir değer bulunduğunu, ve buna nasıl ulaşılabileceğini göstermek ister; geri kalan her şey bu amaca bir hazırlık (Propaedeutik) sayılır. Platon bu bakımdan, kendi felsefesine olumlu bir etki olarak girmiş olan Sokrat'ın uğraşını ve öğretisini devralır, ancak öğretmeninin *"bir şey bilmediğimi biliyorum"* sözüyle yetinmeyerek çok ileri gider ve yalnız düşünce ve sezgiyle kavranabilen sonsuz kavramlarda (idea'larda) düşünce ve davranışlarımız için kesin bir ölçü bulunduğu öğretisini geliştirir.

Platon felsefesini geliştirirken yalnız Sofistlerle "tartışmakla" kalmamış, eski düşünürlerle de "çarpışmıştır". Bu arada, özellikle *Demokrit*'i karşısına almış ve tüm varoluşun «evren aklı»nın tasarlanmış işi ve kanıtı olduğunu ileri sürmüştür. Platon, evrenin karanlıklar içinde gizli, oluş nedeni karşısında eski ozanlarla düşünürlerin kapıldığı karamsar düşünceleri paylaşmaz ve onun bu konuya yaklaşımı ışığı ve aydınlığı arayan bir metafiziktir.

5. İDEA’LAR ÖĞRETİSİ

a) Eros

«İdea'lar»a yalnız içinde felsefeye yönelme isteği olan kimse erişebilir. Bu dürtüyü Platon *«Eros»* diye adlandırır. O böylece, Yunanca aşk, sevgi anlamına gelen - aşk Tanrısının adı da Eros'tur - bu sözcüğe yüce ve ince bir anlam katmıştır. Eros, ona göre, duyguyla ve coşkuyla

inceliğe doğru yücelmek- tir, bir ölümlünün ölümsüzlüğe yönelişidir, ve aynı zamanda bu duyguyu başkalarına da tattırma çabasıdır. Bir güzelle sevişme isteği Erosun en aşağı basamağıdır. Güzellikle ilgili her türlü uğraş, özellikle felsefeye bir hazırlık olan müzik ve yalın biçimleri öğreten matematik bizi Eros'a yaklaştırır.[18]

Bu arada yeri gelmişken şunu da belirtelim: Bir kadınla bir erkek arasında yalnız güzel duygular ve soyut bir sevgi olarak kalan ve cinsel birleşmeye dönüşemeyen bir ilişkiyi belirten «*Platonik aşk*» deyimi, bir yanlış anlaşılmadan kaynaklanmıştır. Platon'da bu konuyla ilgili olan yerde yalnız şu sözü buluyoruz: *"Sevgilisinin ruhundan (iç güzelliğinden) çok vücudunu (dış güzelliğini) seven bir eş kötü bir eştir."* Bu sözden, cinsel birleşme bayağı bir şeydir ya da olmamalıdır gibi bir anlam çıkarmak güçtür. Üstelik burada sözkonusu olan ilişki, bir kadınla bir erkek arasındaki ilişki değil, o zamanlar Eski Yunanistan'da olağan ve çok yaygın olan ve Platon'un hiç utanç duymadan, rahatlıkla yazıya geçirebilmiş olduğu eşcinsel ilişkidir.[19]

Güzelliği arayış yalnızca bir başlangıçtır, idea'lara varmak için ise bir kişide soyut kavramlarla düşünebilme ya da Platonun deyişiyle «diyalektik» düşünebilme yeteneği olması gerekir. Bu kişinin amacına ulaşabilmesi için Eros dürtüsü yerini doğru bir yönteme bırakmalıdır. Güzel konuşma, (Rhetorik) inandırma, kandırma, doğru yanlış bir görüşü aşılama yöntemidir; diyalektik ise karşılıklı konuşarak, görüşerek, tartışarak, araştırarak doğruya, her zaman geçerli olan değerlere yönelme yöntemidir. Diyalektik yöntemle bir yandan özel olan bir görüşten genel olana, dar olandan geniş olana doğru çıkılır, öte yandan basamak basamak genel olan bir görüşten özel ve kişisel olana inilir.

b) İdea'lar

"Yeraltında, yukarıdaki bir açıklıktan ışık alan mağaraya benzer bir yerde insanların bulunduğunu gözünün önüne getir. Burada onlar küçüklüklerinden beri bağlı durumdalar, öyle ki, hiç bir yere kımıldayamıyorlar ve bu bağlar yüzünden başlarını arkaya çeviremiyorlar. Işık ise onlara arkalarından, yukarıda ve uzakta yanan bir ateşten geliyor. Bu ateş ile ateşe arkası dönük tutsaklar arasında, yukarılarda bir yerde, bir yandan öbür yana bir yol uzanıyor. Ve bu yol

boyunca adam boyu bir duvar çekilmiş olduğunu düşün. Bu duvarın arkasında birileri duvarın boyunu aşacak yükseklikte tutulmuş türlü türlü biçimlerde kaplar taşıyor ve bu kapları taşıyanların kimisi konuşuyor kimisi susuyor.

Bu anlattığın ne acayip manzara, dedi o, ve ne garip tutsaklar!

Ama, bize benziyorlar, dedim. Ne dersin, bu durumda, buradaki insanlar, ateşin ışığında, karşılarındaki mağara duvarına yansıyan gölgelerinden başka bir şey görebilirler mi? Pekiyi, taşınan o kaplar ne oluyor? Onların da gölgesinin mağara duvarına yansıması gerekmez mi? Birbirleriyle konuşabilselerdi, sence de, bir adla adlandıracakları bu gölgelerin, arkalarında taşınan şeylerden daha gerçek olduğunu sanmazlar mıydı? Ve bu zindanda sesler karşıdan yankılansaydı, yukarıdaki yoldan geçenlerden biri konuşunca, önlerinden geçen gölgeden başkasının konuştuğu akıllarına gelir miydi? - Ve şimdi, içlerinden birinin bağlarından kurtarıldığını, doğrulmak, dolaşmak, başını arkaya çevirmek, ışığa doğru bakmak zorunda bırakıldığını ve bütün bunların ona çok acı verdiğini ve gözlerini ışık aldığı için daha önce gölgelerini görmüş olduğu şeyleri iyi seçemediğini düşün. Ve ona, ışığa doğru baktığı sırada görmüş olduğu şeylerin boş şeyler olduğu, oysa şimdi geri dönünce gerçeğe daha yakın olduğu ve asıl şimdi gerçek varlıkların karşısında bulunduğu ve bunun için de bunları daha iyi görebildiği anlatılsa buna kanacak mıdır? Ve ışığa bakmak zorunda bırakıldığı zaman, gözleri kamaşarak acıyacak ve ışıktan kaçacak mıdır, ve bakmaya alıştığı gölgelere geri dönecek midir? Ve bu önündeki gölgelerin, daha önce ışığa karşı bakarak güçlükle görebilmiş olduğu şeylerden daha gerçek olduğuna inanacak mıdır ?"

Platon'un »Devlet» adlı çalışmasında yer alan yukarıdaki bu bölüm, insanın görüş açısının dar ve elinin kolunun bağlı olduğunu vurgulayan ünlü *«mağara benzetmesinin* özetidir. [20] Dünyada yaşayış tutsaklığa, duyulanınızla algıladığımız varlıklar gölgelere benzetilmektedir. Yukarıya, ışığa doğru yönelmek ve oradaki varlıkları görmeye çalışmak ise bir coşkuyla kanatlanarak idea'lara doğru yücelmek demektir. Nedir bu idea'lar? *"Aynı adla adlandırdığımız türlü türlü varlıklar için bir idea vardır*."[21]

Yunanca kök anlamı resim olan «*eidos*» ya da *«idea»,* değişik türlerdeki varlıkların öz, yalın, temel, genel ve en güzel biçimidir.

İdea'ların, aynı türden varlıkların özgünlüklerinden ve ayırıcı özelliklerinden soyutlanarak, belirleyici ortak nitelikleriyle zihnimize yerleşmiş olan bildiğimiz kavramları olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü idea'lar Platona göre, gerçektirler. Hatta mağara benzetmesinden de anlaşıldığı gibi varlıkların ötesindeki ve üstündeki en son ve en üstün gerçek bunlardır. Varlıklar gelip geçicidir, idea'lar ise varlıklara biçim veren kaynak olarak sonsuza dek kalırlar.

Genel olanın mı, yoksa özel olanın mı daha gerçek olduğu, varlıklarla ilgili kavramların (idea'la- rın) yalnızca zihnimizde oluşmuş düşünceler olup olmadığı temel bir felsefe sorunu olarak karşımıza çıkmıştır. Ortaçağ felsefesini incelerken bu sorunla yine karşılaşacağız. Platona göre, idea'lar gerçeğin ta kendisidir. Platon'un, yaşlılık yıllarında idea'ları, Pisagorculuktan esinlenerek, sayılarla ilişkilendirmekten hoşlandığını görüyoruz.

Öğretmeni Sokrat'a karşılık Platon görünen doğayı kendi felsefe sistemi içine alabilmiştir. Derin ve ince düşünerek, güzelliklere ve yalın biçimlere duyarlı kalarak erişebileceğimiz idea'lar son ve tek gerçek olduklarına göre elle tutulabilen somut varlıkların araştırılıp incelenmesi Platona göre ikincil önemdeki bir uğraştır. Bu bakımdan doğa bilimleri hiç bir zaman kesin olamaz ve hep olasılıklar ve varsayımlar düzeyinde kalır. Platon, bu açıyı gözden kaçırmadan «Timaios»ta doğa konusunu içeren bir denemeye girişmiştir.

İdea'lar öğretisiyle ilgili olarak beliren baş sorun şudur: Görünen doğayı oluşturan bu gölge varlıklar neden oluşmuş, neden yapılmış? Görünen doğadaki elle tutulabilen varlıkların, idea'ların, yalnızca aldatıcı yansımaları ve görüntüleri olduğu anlaşılıyor. Ne var ki, idea'ların yüce ve «öbür dün- ya»daki bir kattan, çarpıtılmış, soluk ve silik bir biçimde de olsa, duyularımızla algıladığımız varlıklar olarak nereye, nasıl ve niçin yansıdığı pek anlaşılamıyor. İdea'ların yanında ikinci bir gerçek, bir ilke, bir tür malzeme olmalı ki varlıklar buraya yansıyabilsinler! Platon «Timaios»ta, bu ikinci ilkeye değinmiş ve hiç kuşkusuz Demokrit'ten aldığı etkilerle bunu (boş) bir yer - olarak nitelemiştir. Ancak burada ne demek istediğinin anlaşılabilmesi için belki de bu düşünceyi biraz daha açarak «varlıkların dışavurulmuş biçimi» diye yorumlamak gerekecek. Böylece varlıkların ayrı ayrı, yan yana ve arka arkaya dizilişi olgusu da bir ölçüde açıklanmış olur.[22]

Daha geniş bir yorumla şunu da düşünebiliriz, Platon burada belki de bu ikinci ilkenin, Aristo gibi, madde olduğunu bildirmek istemişti. [23]

Platon'un doğa felsefesinin ayrıntılarına burada girmeyeceğiz. Ancak ortaya koymuş olduğu iki ilke arasındaki uçurumun kapatılamadan kaldığı besbellidir. Gerçekten, böyle iki ilkenin sayılmış olduğu görülüyorsa da, bunların nereden güç aldıkları ve neyle biçimlendikleri, idea'ların varlıklara niçin yansıdıklan açıkça belirtilmemiştir. Platoncu felsefe ikici (dualist) olarak nitelenebilir, çünkü o, bu iki ilke arasındaki uçurumu kapatmamıştır.

Bu uçurumu kapatmak ve daha tutarlı ve anlamlı ilişkiler kurmak için, belki de daha da ötedeki bir üçüncü ilkeye gerek vardır. Yaşlılığında Platon gittikçe daha güçlü olarak bir «Tanrı» ya da bir «evren ruhu (aklı)» düşüncesine sarılmıştır. O bu düşünceyi bir incelemenin konusu yapmamış, ve bir
mit (Mythos) olarak ortaya atmıştır. Düşünce yapılarının tutarlılığını sağlamak ve boşluklarını doldurabilmek için onun ara sıra mitlere başvurmuş olduğu görülüyor.

6. İNSAN VE ERDEM

Platona göre insan ruhu şu üç öğeden oluşur: Düşünceler, duygular (istekler) ve dürtüler (tutkular). Düşüncelerin yeri başımızdır, duygularınki göğüs, dürtülerinkiyse belden aşağısıdır. Bunların içinde, yalnız düşünceler, yani akıl, ölümsüz olan öğedir, ve bedene girdiğinde ötekilerle birleşir. [24]

Ölümsüz insan ruhunun (aklının) ne başı ne de sonu vardır, ve bu bakımdan o, özde evren ruhuna (aklına) benzemektedir. Bir şey anlayabilmek demek, ruhun geçmişte büründüğü biçimlerin ve karşılaştığı durumların yeniden anımsanması demektir.

"Şimdi, sık sık dünyaya geldiği ve buradaki ve yeraltındaki her şeyi gördüğü ve ölümsüz olduğu için, ruhun, artık tanımadığı şey kalmamıştır; bunun için de, erdemin ve öteki şeylerin doğrusunun ne olduğunu kendiliğinden bilmesine şaşmamak gerekir, çünkü bunlar, onun daha önceleri zaten bildiği ve şimdi anımsadığı şeylerdir; bütün doğada her şey birbiriyle ilişkili olduğuna ve ruh da her şeyi tanımış olduğuna göre, kendisine bir şeyin yalnız birazı anımsatılan kişinin

geri kalan her şeyi, yürekliyse ve yılmadan yorulmadan doğruyu arıyorsa, bulup çıkarması, anımsaması, ya da herkesin söylediği gibi söyleyecek olursak, anlaması için hiç bir engel yoktur; çünkü öğrenmek ve anlamak gerçekte anımsama çabasından başka bir şey değildir." (25)

Buradakine benzer sözlerinden dolayı Platon'un, Eski Hint kökenli düşüncelerden etkilenmiş olduğu sanılıyor.

İdea'ların en yücesi «iyilerin en iyisi» idea'sıdır. Bu aynı zamanda idea'ların idea'sı sayılır, «iyilerin en iyisi» her şeyin üstündedir, erişilmesi gereken en yüce amaçtır. Yaratılışın da son amacıdır. *"Görüyorum, sen de görüyorsun ki, güneş, gördüklerimizin yalnız görülebilmesini değil, oluşmasını da büyümesini de beslenmesini de sağlar, ve o bu oluşumun dışındadır... Yine böyle düşünerek diyebilirsin ki, gördüklerimiz yalnız biçimlerini değil, varoluşlarını da özlerini de «en iyi»ye borçludurlar, ve o varoluşun dışındadır ama, gücü ve yüceliğiyle varoluştan üstündür."* (26)

Platonun ahlak anlayışı (ethik), insanlardaki ölümsüz ruhun (aklın) idea'lara ve en sonunda «iyilerin en iyisi» idea'sına erişebileceği düşüncesinden kaynaklanır. İnsanların en yüce amacı duyular ötesi dünyaya doğru yüce duygularla yönelerek «iyilerin en iyisi»ni kavramak olmalıdır. Bedenimiz ve duyularımız bizi bağlayan zincirlerimizdir; Platon'un şu özlü deyişine göre: *«soma, sema»* - beden (ruhun) mezar(ı)dır.

Erdemli oluş ruhun bu yüce amaca yaklaşmasıyla ortaya çıkan bir durumudur. Görünürdeki varlıklar görünmeyen idea'ların kötü kopyaları olduğuna göre, özellikle güzelliği arayan sanat, idea'ların kavranmasına yardımcı olabilir.

Erdem - Sokrat'ta olduğu gibi - yalnız bir iç görüye dayanıyorsa gerçekten erdemdir. Bu yüzden de öğretilebilir. Platon erdem öğretisinde de Sokrat'ı geçmiş, ve belli belirsiz erdem kavramını şu dört belirli erdeme ayırmıştır. Bunlar: *bilgelik, yüreklilik, ölçülü oluş* ve *denge* dir. Bu erdemlerden ilk üçü ruhun üç öğesine karşılık gelir. Bilgelik düşünmenin erdemi ve yüreklilik duygu- ların erdemidir. Ölçülü oluş diye çevirebildiğimiz üçüncü erdemin ise anlamını bütün inceliğiyle vermek güçtür. Bu sözün Yunanca karşılığı olan *«sophrosyne»*, ılımlı olmak demektir. Bu, zevk alma ve zevklerden kaçınma, katılık ve yumuşaklık arasında bir denge kurabilme

yeteneğidir. Davranışlara da bu erdem, yaltaklanarak alçalmaktan ve böbürlenerek büyüklük taslamaktan eşit uzaklıktaki soylu bir tutum olarak yansır.[27] En son olarak sayılan denge ise bütün öteki erdemleri kapsar, ve ruhun üç öğesiyle erdemler arasındaki en doğru ilişkiyi kurar.

7. DEVLET

Bu bölümün başındaki mektubunda, Platon, çok istediği halde niçin politikacı olamadığını açıklamıştı, ancak onun bütün yaşamı boyunca politikayla ilgilendiği ve en iyi devlet düzeni nasıl olmalı diye sürekli kafa yormuş olduğu görülüyor. Platon'un devlet ile ilgili açıklamalarında karşımıza çıkan «Polis» kavramı, bugün dilimizden düşürmediğimiz «politika» sözcüğünün kökenidir. Yerinde davranış, erdem, doğruluk gibi Platon'un bireyler için öngörmüş olduğu ilkeler bir devlet için daha da büyük bir ölçüde geçerlidir, ve bunlar ancak o zaman doğru anlaşılabilir ve yaygın ve etkin bir biçimde uygulamaya dönüşürler. İyi ve doğru yoldaki erdemli bir yaşamın düşünülebilecek en yüksek biçimi, bir toplumun iyi bir devlette sürdüğü iyi, güzel ve erdemli bir yaşamdır.

Platon'un devlet öğretisinde olumsuz, yıkıcı ve eleştirici bir yaklaşımla olumlu ve yapıcı bir yaklaşım ayırt edilebilir. Birinci yaklaşımında zengin yaşam deneyimlerine ve gözlemlerine dayanarak o güne dek görülmüş devlet yönetim biçimlerini eleştirir. Konuya ikinci yaklaşımındaysa «ideal» bir devletin niteliklerini belirlemeye girişir. Bu iki yaklaşımı açıkça sergileyen parçalara aşağıda yer vereceğiz.

a) Devlet Biçimlerinin Eleştirisi

Değişik insan tiplerine uygun değişik devlet yönetim biçimleri bulunur, çünkü bir devlet yönetimini biçimleyen, bir devlette yaşayan insanların kişilik yapılarıdır, ve bu kişilikler de, böylece oluşturmuş oldukları yönetim biçimlerinden yine etkilenerek yeniden biçim alırlar. Platon, devlet yönetim biçimlerini ve bunlara uyan kişilikleri ayrı ayrı incelemiştir.

«*Oligarşi*» (*oligos*: az, azınlık; *archein:* buyurmak) denen yönetim biçimi, "*zenginliğin ölçülme-*

sine dayanır, burada devlet zenginlerin elindedir, fakirler ise yönetime karışamaz...”[28] Oligarşinin üç önemli sakıncası vardır. Bunlardan birincisi: *"Bu durumda, bir kimse gemiler için kaptanları zenginliklerine bakarak işe alacak olsa, denizcilikten ne kadar iyi anlarsa anlasın, fakir bir kaptan işe alınmayacaktır. Bunun için de, onları eninde sonunda çok kötü bir yolculuk beklemektedir... Başka işlerin yönetiminde de bu böyle değil mi?... Devlet işlerinde de bu böyle değil mi?... Hele devlet yönetimi gibi çok güç ve çok önemli bir işte*? ..." İkinci sakınca ise şudur: *"Böyle bir devlet bir parça değil, iki parçadır. Bir yanda fakirler bir yanda da zenginler vardır. Ve bu ikisi aynı yerde bir arada yaşadıkları halde birbirlerine düşman kesilirler."* Üçüncüsü: *"Bu herkesin başına gelebilir, bir kişi tüm varlığını yitirebilir ... bu kişi bu devletten (kentten) artık çekip gitsin mi... fakir düşmüşse ...*" Şunu da göz önünde bulundurmak gerekir: *"Bir devlette (kentte) dilencilerle karşılaştığımız yerler vardır, gizlenen hırsızlar, yankesiciler, tapınak soyguncuları ve çalıp çırpmayı iş edinmiş başka uygunsuzlar da eksik olmaz*."

Bu yönetim biçimine uygun kişilik bu ortamda kendiliğinden gelişir. Çünkü, *"Her zaman, geçer akçe olan ne ise amaçlanan da o 'dur, geçersiz olan bir köşede kalır."* Bilgelik ve doğruluğa yönelmek yerine insanlar çıkar peşinde koşacaklar, mal mülk edinmeye çalışacaklardır. Bir yandan azgınlaşan istekler, öbür yandan dilencilik ve alçaklık, yüce, dengeli ve erdemli bir kişilik «ideal»inden oldukça uzak kişiliklerin türemesine yol açacaktır.

Oligarşide başlayan sınıf çatışmaları, en sonunda *«demokrasi»yi* getirir. *"Demokrasi, bana sorarsan, sonunda yoksulların ayaklanması bastırı- lamayınca gelir, ve bunlar karşı partinin ileri gelenlerinden bazılarını idam ederler, bazılarını sürgüne yollarlar ve geri kalan yurttaşlara devlet yönetiminde ve devlet dairelerinde eşitlik sağlarlar..."* Demokraside herkesin dilindeki sözcük «özgürlüktür. *"Her şeyden önce halk özgürdür, bütün kent özgürlük havasıyla ve özgürce konuşmalarla çalkalanır ve herkes canı ne istiyorsa onu yapar..."*

Ve, *"demokraside ... kimse orduya katılmaya zorlanamaz. Böyle bir devlette sen, gücün kuvvetin yerindeyken bile canın istemiyorsa hiç bir görev üstlenmeyebilirsin. Hatta, başkaları savaşırken savaşa gitmeyebilirsin ya da herkes barışı korumaya çalışırken sen bozmaya*

çalışabilirsin ... Bu şimdi, tanrıların yaşayışını andıran çok eğlenceli bir yaşam sayılmaz mı? ... Bu ve benzerleri... işte demokrasinin nitelikleridir, ve bunun için bu çok hoş bir yönetimdir, doğru dürüst bir hükümet bile yoktur, her kafadan bir ses çıkar, eşit olanlara da olmayanlara da sözde eşitlik doğıtılır..."

Bu yönetim biçimine uygun bir kişilik nasıl bir kişiliktir? Başıboşluk, sorumsuzluk ve adamsende- cilik her yana yayılmamış mıdır? Herkesin eşit ve herkesin eşit ölçüde özgür olduğu bir ortamda gençlik nasıl eğitilebilir? *"Öğretmen bu koşullar altında tir tir titrer ve öğrencilerine yaranmaya çalışır, öğrenciler ise öğretmeni dinlemezler. Ve üstelik, gençler ileri geri konuşarak, bilgiçlik taslayarak yaşlılarla yarışırlar, yaşlılar da gençlerin arasına karı-*
şarak can sıkıcı ve bunak olmadıklarını göstermek istercesine şakalar ve şaklabanlıklar yaparak gençlere ayak uydurmaya çalışırlar."

"Utanmak aptallık olarak nitelenir ve aşağılanarak kovulur. Ölçülü olmak erkekliğe yakıştırılmaz ve sövgüyle kentten sürülür. Düzenli olmak ve ev düzeni köylülere yaraşır bir hamallık sayılır ve o da yaka paça kapı dışarı edilir."

Demokrasiyi *«tyrannis»,* (tiranlık, despotluk, diktatörlük, baskı yönetimi) izler. *"Bunun demokrasiye karşı bir tepki olduğu apaçıktır."* Bu dönüşüm nasıl gerçekleşir? *"Oligarşinin en yüce amaç olarak gördüğü ve ortaya çıkışını borçlu olduğu şey zenginlikti. Ancak, zenginliğe doyamadıkları ve varlıklarına varlık katmak için uğraşmaktan başka bir iş göremedikleri için sonunda yıkılıp giderler. ... Ve demokraside de, insanlar en yüce amaç olarak gördükleri şeye, özgürlüğe, doymak bilmedikleri ve aşırı gittikleri için kendi kendilerinin kuyusunu kazmış olurlar..." - "Gerçekten de, bir şeyde aşırılık olursa o şey tersyüz olur: Mevsimler, bitkiler ve beslenmede bu böyle olduğu gibi devletlerde de az çok bu böyledir. ...Ve böylece, ölçüsü kaçırılan özgürlük, yurttaşların her biri için olduğu kadar devlet yönetimi bakımından da karşısındaki şeye, baskıya ve tutsaklığa (esarete) dönüşür."*

Bu yeni gelişme için bir başkan gereklidir. *"Halk hep yetiştirdiği, saydığı ve güçlü kıldığı bir adamı başa geçirmemiş midir?"* Bu kişi ise sınırsız bir güce kavuşmanın tadına varır varmaz kan görmüş yırtıcı bir hayvan gibi sarhoş olur. *"Hep böyle olmamış mıdır? Kendisine destek veren halka da-*

yanarak başa geçmiş olan bu kişi, az sonra kendi halkının kanını dökmekten çekinmez, ve düzmece suçlamalardan zevk alarak insanları yargılar ... sürgün ve ölüm cezalarıyla ezerek onların kanına girer. Bu arada borçların silineceği ve toprak dağıtılacağı aldatmacasıyla halk oyalanır. O zaman bu kişinin sonu hiç kuşkusuz şöyle olur: ya düşmanları tarafından yok edilir ya da bir tiran, kuzu postuna bürünmüş bir kurt olarak yerinde kalır."

b) İdeal Devlet

Nasıl dürtüler, duygular ve düşünceler (akıl) diye insanlarda üç öğe sayılabiliyorsa ve dengeyle bu üçü arasındaki doğru ilişki kuruluyorsa bir devlette de bunun karşılığında şu üç uğraş vardır: doğal gereksinimler ve beslenme için kazançlı işler, saldırılara yüreklilikle göğüs germeye hazır bir savunma ve akılcı bir yönetim. Buna göre işi gücü olanlar şu üç kesimde toplanabilir: kazançlı işler yapanlar, savaşçılar ya da (Platonun deyişiyle:) «bekçiler», ve son olarak baştaki yöneticiler. Denge öğesi burada da, bu üçünün anlamlı bir ilişkiyle bir düzen içine girmesini sağlar. İnsanlar için akıl ne demekse bir devlet için de yöneticiler o demektir. Peki, bu kalburüstü kimseleri nasıl bulmalı? Platonun yanıtı şöyle:"*Eleyerek*!"

Bu eleme sürecinin başlayabilmesi için önce, zengin fakir ayrımı yapılmadan her çocuğa eğitim verilmelidir. Jimnastik (Gymnastik) ve müzik (Mu- sik) çocukların eğitiminin temel taşları olmalıdır. Jimnastik bedeni eğitir, çocuğu yürekli ve dayanıklı yapar. Müzik ise ruhu eğitir, onu ince ve yumuşak yapar. Bu ikisinin birleşimi sağlam, güzel ve dengeli bir kişiliğin oluşmasına yol açar. Daha sonra, bunlara ek olarak, aritmetik, matematik ve doğru düşünmeyi öğreten ön çalışmalarla bir parça diyalektik gelir. Ayrıca, öğrencinin acılara, sıkıntılara katlanmayı ve yokluklara alışmayı öğrenmesi, dayanıklı ve güçlü olması için çeşitli uygulamalara başvurulur. Yirmi yaşına gelince, bu gençler, sıkı ve ayrıcalık tanımayan bir sınavdan geçirilir. Yeterli görülmeyenler elenerek en yüksek görevler için aday olmaktan çıkarlar. Geri kalanlar ise bir on yıl daha eğitilir. Bu sürenin sonunda bir elemeden daha geçerler. Bu elemeyi de kazananların felsefede beş yıllık yüksek bir öğrenim görmeleri gerekir. Şimdi otuz beş yaşına gelmiş olan bu adamların bu uzun eğitimden ve bütün bu elemelerden sonra yüksek bir görevde başarılı olabilmeleri için çok büyük bir

eksiklikleri vardır. Hayat tecrübesi! Hayata atılmalı, ve daha bir on beş yıl boyunca günlük yaşam savaşında, elle tutulamayan, gerçekleşmemiş düşlerin, düşüncelerin değil, katı gerçeklerin acımasız dünyasında pişmeli, ayakta kalabileceklerini göstermelidirler. Sonunda, elli yaşında, olgunlaşmış, bilinçlenmiş, sınanmış ve her bakımdan çok iyi eğitim görmüş kişiler olarak boşalan yüksek görevlere hemen, artık başka bir elemeye gerek kalmadan atanabilirler. Çünkü en iyiler artık belirlenmiştir. Bunlar Pla- ton'un düşlediği filozof kralllar ya da kral filozoflardır. Hem güçlü hem de bilge olmak! - Ne büyük bir ideal!

Platon soylu olduğu ve Sokrat'ın etkisi altında kaldığı için aristokratik bir devlet idealini benimsemiş olmalı diye düşünebiliriz. Onun önerdiği yönetim, kelimenin tam anlamıyla aristokrasi (*aris- ton*: en iyi; *kratia:* yönetim), yani en iyilerin yönetimidir. Ve bu aynı zamanda, bir bakıma gerçek bir demokrasi sayılabilir. Çünkü kimsenin soyuna so- puna bakılmaz, kimseye ayrıcalık öncelik tanınmaz, herkese yükselebilmek için eşit olanaklar sağlanmıştır. Eğer herkes için fırsat eşitliği ve eşit koşullar altında yaşam yarışına başlamak demokrasi demekse, bu daha tutarlı bir biçimde gerçekleştirilemez.

Tüm engellerine ve güçlüklerine karşın böyle bir devlet kurulabilmiş olsun diyelim, o zaman da, içten gelen çelmelerle, tırpanlarla kurulan düzen çabucak bozulacaktır. Sıkı elemelerden geçerek belirlenen bu yönetici takımı, hiç kuşkusuz ne istediğini bilen, atılgan, sıkı adamlardan oluşacak, ve bunlar pısırık ve yumuşak kimseler olmayacaklardır. İçgüdüler, dürtüler ve güçlü istekler onların da yakasını bırakmayacaktır. Devlette büyük bir güç ele geçirdiklerinde, aldıkları tüm eğitime karşın herkesin iyiliğini düşünmek yerine, kendi çıkarlarını kollamak yoluna sapabileceklerdir. Baştan çıkarıcı temel dürtüler «açlık ve sevgi», onları iki yandan kıskaca alacaktır: para ve mal, kadın ve aile.

Her iki yandan sıkıştıran bu sapkın eğilimlerin önü alınmalıdır. Savaşçılar ve savaşçılar arasında yetişen geleceğin yöneticileri için Platon - bu kesimi «bekçiler» diye adlandırmıştır - şu öneride bulunuyor: *"Her şeyden önce, bunların hiç birinin, ne olursa olsun mal mülk edinmemesi gerekir. İçeri girmek isteyen birine kilit ve sürgülerle girişi yasaklayan evleri olmamalıdır. Sıkıntılara alışkın, gözü tok savaşçılara neler gerekiyorsa yalnız o nesneleri alsınlar. Yurttaşlar,*

bunların yıllık gereksinimlerine yetecek ve bir sonraki yıla hiç bir şey artmayacak miktarda belirli bir vergi versin. Yemeklerini hep birlikte yesinler. Kışlamış askerler gibi birlikte otursunlar. Biz onlara diyeceğiz ki: Siz tanrıdan yeterince altın ve gümüş aldınız; tanrının madeni sizin gönlünüzdedir; dünya altını neyinize gerek! Tanrı altınının dünya altınıyla karıştırılarak ayarının bozulmasına izin verilmemelidir ... bütün kardeşleri içinde yalnız onlar altın ve gümüşe el sürmesinler, bu madenlerle bir işe girişmeyi düşlemesinler, bunları aynı çatı altında bulundurmasınlar, giysilerinde taşımasınlar ya da bunlardan yapılmış kaplardan içmesinler. Ve bu onların kurtuluşu olacağı gibi devletin de kurtuluşu olacaktır...

Ancak bunlar bir kez, ev ya da toprak ya da altın elde edecek olurlarsa o zaman bekçi değil, mal mülk sahibi olacaklardır. Bütün yurttaşların yardımcısı olacak yerde onlardan tiksinecek ve kuşkulanacaklardır. Kendileri de tiksinti ve kuşkuyla izlenecektir. İç ve dış düşmanlar karşısında büyük bir korkuyla yaşayacaklardır. Ve bu onların sonu olacağı gibi devletin de sonu olacaktır..."[29]

Her şeylerini paylaşan bu «bekçiler» kadınları da ortaklaşa paylaşacak, belirli bir kadınla evlenemeyeceklerdir. Bunun için şöyle bir düzenlemeye gerek görülmüştür: "... *bu kadınların her biri bütün bu erkeklerin her biriyle birlikte olabilecektir. Hiç biri birini ayırarak kendine bağlamayacaktır. Çocuklar da ortak olacaktır, çünkü hiç bir baba hangilerinin kendi çocukları olduğunu bilemeyeceği gibi çocuklar da babalarının kim olduğunu bilemeyeceklerdir.* "[30]

Uygun birleşmelerin çoğaltılabilmesi için uygun kadınlar seçilmeli, "... *üstün erkekler üstün kadınlarla sık sık birleşmeli, ve aşağı kadınlarla aşağı erkekler olabildiğince seyrek bir araya gelmelidir. Böylece birincilerin çocukları olacaktır, İkincilerin değil, ve bu topluluk böylece üstünlüğünü koruyacaktır."*

"Yöneticilere diledikleri kadar çok kadınla evlenme özgürlüğü tanımalıyız. Böylece, savaşlar, salgınlar ve daha başka yıkımlar sonunda aşağı yukarı aynı sayıda bu tür insanlardan elimizde kalmış olur..."[31]

Kazançlı işlerle uğraşan kesim, yani geniş halk kitlesi mal mülk edinebilecek, dilediğince evlenebilecektir. Buna karşılık politika yapamayacak, işine bakacaktır.

Buraya şunu eklemek gerekecek: Platon'un yaşlılık döneminde yazdığı «Yasalar» da daha önceki devlet öğretisinde ileri sürülen tek yanlı ve katı görüşlerin yumuşatılmış olduğunu ve düşüncelerinin yaşama geçirilebilecek duruma geldiğini görüyoruz. Örneğin burada, bütün yönetim biçimlerinin karışımı olan bir yönetim biçimi önerilmiştir.

8. ELEŞTİRİ VE DEĞERLENDİRME

a) Platonun Devlet Öğretisinin Eleştirisi

Platonun devlet öğretisi şöyle verilmiştir: Ütopya! Olmayacak hayal! Şöyle denmiştir: Bu öğreti doğru görüşler içerse bile uygulanamaz! Platonun öğrencisi Aristo bile gizlenemeyen ince bir alayla: *"Bu ve daha başka pek çok görüş bir süre sonra yeni baştan gözden geçirilmiştir*." [32]

Bir yönden, önce şu eleştiri gelmiştir: Platon bir erkeğin doğal olarak varlık sahibi olma ve bir kadınla evlenme içgüdüsünü küçümsemiştir; hem maddi hem de cinsel alanda hiç bir zaman gerçekleşemeyecek çok sıkı bir komünist uygulamayı önermiştir. Ayrıca, bir annenin elinden çocuklarını almak demek, bir kadının annelik duygusunu ve bununla birlikte doğallığını yok etmek ve onurunu çiğnemek demektir. Devletin kökü ve temeli olan, töre ve gelenekleri koruyan aile ocağının sönmesiyle bir toplumun çöküşü kaçınılmaz olur.[33]

Bu gibi - hiç kuşkusuz hafife alınamayacak - eleştiri ve yergilere karşı Platonun savunucuları şu açıklamalarla onu aklamaya çalışmışlardır: O bu sıkı düzeni ancak çok küçük ve seçkin bir azınlık için öngörmüştü. İnsanların çoğunun mal, para, seks ve özel aile yaşamından vazgeçemeyeceğini kendisi de pek iyi bilirdi. Üstelik, yaşlılığın verdiği olgunlukla aşırı ve sakıncalı görüşlerini ve önerilerini kendisi değiştirmiştir.

Bundan başka tarihte, Platonun pek çok önerisinin gerçekleşmiş ve uygulanmış olduğu da görülüyor. Ancak şunu gözden kaçırmamak gerekir: Platondaki pek çok düşünce çağımızda ortaya çıkmış olan baskıcı devletleri çağrıştırmaktadır. Örneğin, ırkçı düşünceler (ırkın korunması ve arınması gibi) Nasyonal Sosyalizmin (Nazi'lerin)

görüşlerini, her şeyi ortaklaşa paylaşma düşüncesi komünist devletlerdeki kimi uygulamaları ve tasarıları, tüm toplum katmanlarından ayrım gözetilmeksizin seçilerek gelen yönetici takımı Katolik kilisesinin örgütlenişini ve Cizvit papazlarının Paraguay'da kurmuş oldukları devleti akla getirmektedir. Platon'un kendisi de kimi düşüncelerinin erişilmesi güç bir ideal olduğunun bilincindeydi, ancak bir ideal olarak bu düşünceler ona erişilmeye değer, önemli düşünceler olarak görünmüştü: "*Gökyüzüne böyle bir devletin (kentin) idea 'sı çakılıdır. Görmek isteyen herkes bunu görebilir, ve bunu görünce de ona yönelir. Böyle bir devlet gerçek olsun olmasın, gerçek olmasa bile ... o bu devletin idea'sını gerçekleştirmek isteyecektir, başka bir devletin değil!"* **(34)**

İkinci ve daha ağır bir eleştiri şöyledir: Platon politika ve ekonominin birbirinden koparılamayan ilişkisini görememiştir. Platon'un devletindeki yöneticiler ekonomik bir temele dayanmadan politik bir güç elde etmişlerdir. Oysa bu kimselerin bağımsız ve güçlü değil, ekonomik bakımdan çalışan ve üreten halka bağımlı olmaları gerekir. Tarih bize hep ekonomik gücün uzun dönemde politik güce dönüştüğünü kanıtlamıştır.

Üçüncü eleştiri de şudur: Platon, gözlemlerine ve deneyimlerine dayanarak demokratik hak ve öz-
gürlüklerin her zaman kötü gelişmelere yol açacağım sanmış ve bu yüzden de karşı yönde pek ileri gitmiştir. (İsparta şehir-devletindeki uygulamaları göz önünde bulundurarak) örneğin, «sapkın inançların» acımasızca kovalanmasını; edebiyat, müzik ve öteki güzel sanatların eğitici, yüceltici ve arındırıcı nitelikleri olmadıkça ağır bir sansürle yönlendirilmesini ya da yasaklanmasını istemiyor mu? Bunun için kendi halkının daha önce yaratmış olduğu tüm güzellikleri ve sanatı bu ölçütlere vurmakta ve, örneğin, *Homer* in destanlarını sakıncalı bulmaktadır. Çağımızda almış olduğumuz derslere bakarak, herhangi bir yönetime sıkı denetim ve ırkçı uygulamalara (sakatların ve yaşamaya elverişli görülmeyenlerin yok edilmesi gibi) başvurma yetkisi verilemeyeceğini artık bilmemiz gerekir.

b) Platonun Yunan Düşünce Tarihindeki Yeri

Ayrıntılarının pek azını bile buraya sığdıramaya- cağımız Platonun çok kapsamlı çalışması Yunan felsefesinin doruğudur. Burada ondan

önceki filozofların düşünceleri bir büyütecin odaklaştırdığı ışınlar gibi bir noktada birleşir. Platon, Sokrat'tan, Sofistlerden pek çok şey almış olduğu gibi eski doğa filozoflarından da yararlanmıştır. «Varlık ve Oluşum» üzerine olan düşünceleriyle önceleri Elea'lıların katı, «tek varlık» görüşüne kaymış, daha sonraları «çokluk içinde oluşum» görüşünü de öğretisine katarak Heraklit'e yaklaşmıştır. [35] Hep akla ve mantığa dayanmış olan akılcı Yunan felsefe geleneğini ilk kez Platon, Orfecilik (Orphik) ve Pisagorculukta (Phytagoreismus) açıkça beliren ruh göçü, ruhun arınışı ve kurtuluşu gibi inançlarla kaynaştırmıştır. Ayrıca o, sonsuzluk kavramı üzerinde ciddi ciddi düşünmüş olan düşünürlerden biridir.

Platonun şu sözü ahlak konusundaki görüşlerine de yansır: *"Huzuru kalmayacaksa insanın, bütün dünyayı elde etmesi neye yarar\"*[36] Ne var ki, bu söz, Hindistan'da, Upanishad'larda görmüş olduğumuz gibi dünyayı ve dünya işlerini değersiz ve önemsiz sayan bir yoruma açıktır. Platondaki bu Doğulu bakış açısı, *"Yunan kanında yabancı bir kan damlası*!" diye nitelenerek eleştirilmiştir. Özellikle, *Friedrich Nietzsche* bu bağlamda, Pla- ton'un öğretisine *"ahlak dışı"*, *"Hıristiyanlıktan önce Hıristiyan"*, *"büyük bir dolma!"* diyerek saldırmıştır. *"Bu Atinalının Mısırlılardan ders almış olması tuzluya patlamıştır*..."[37]

Gerçekten de, Platon kendisinden önceki felsefeleri özümseyip özetlemekle kalmamış, sınır tanımayarak bir adım daha ileri gitmiş, ve Yunan halkının geleneklerinden kopmuştur. Geliştirdiği öğretiyle Platonun Eski Yunan kültürünün temel taşlarını gereksiz bulması kaçınılmazdı: Büyük Atinalı devlet adamlarını halka doğru yolu gösteren, erdemli olmaya yönelten kişiler olarak tanımamıştır. Yunanlıların sanat değeri çok yüksek olan eserlerini de, sanata duyarlı ve güzellik tutkunu bir kimse olmasına rağmen, birtakım kesin ölçütler ve ilkelerle, ak mı kara mı diyerek ayıklamak ve gözden çıkarabilmek için kendisini çok zorlamış olmalıdır. [38]

c) Platon Sonrası

Platon felsefesinin etkisi hâlâ sürmektedir, bunun için de son söz söylenemez. Onun görüşleri, Antik çağın sonuna doğru birkaç yüzyıl boyunca ağırlığını duyurmuş olan «*Yeni Platonculuk*»*ta* yeni bir yorumla canlandırıldı. O, Ortaçağda, gelişmeye başlayan Hıristiyan

Tanrıbiliminin (Theologie) ve felsefesinin en güçlü kaynağı ve dayanağı oldu. Platon Yeni Çağların başında da. gerçek bir «Yeniden Doğuşla (Renaissance) yeniden ilgi topladı. Çağımızda da gözler yine ona çevrilmiştir.

Platonun büyüklüğü, insan psikolojisinin derinliklerine inerek, çağdaş derinlikler psikolojisinin (Tiefenpsychologie) bazı buluşlarını daha önce ortaya koymuş olmasından ve evrenle ilgili tüm bilgilere yönelmiş, çok yönlü, sağlam ve ağırbaşlı kişiliğinden de bellidir. *"Platon her zaman idealist Felsefenin kurucusu sayılacak ve böyle kalacaktır. O, hayattaki ruh düşüncesinin öncüsüdür, insan davranışı için uygun ahlak ilke ve yasalarının koyucusudur. İnsanlığın en büyük öğretmenlerinden biridir, o.*"(39)

Platon, ölümünden hemen sonra, yüce bir ahenk içinde, sonsuz güzelliğe ermiş, nurlara boğulmuş bir bilge olarak görülmüştür. Aristo onu şöyle anıyor:

"Ölümlüler içinde yalnız o değilse de, en
başta o
yaşamıyla ve öğretici sözleriyle bize
göstermiştir,
insanın nasıl hem doğru hem de mutlu
olabileceğini;
şimdi ölümle o da susunca, artık kimse
söyleyemiyor."(40)

Goethe Platon üzerine şunları yazmıştır: "*Platon, bir süre dünyada kalmak aklına esmiş olan kutlu bir ruh gibidir... O, derinliklere dalar, ancak derinlikleri araştırmaktan çok, kendi kişiliğiyle doldurur. Yüksekliklere, köküne yine kavuşabilmek için özlemle uzanır. Bütün sözlerindeki amacı sonsuzluktan beri eksiksiz, iyi, doğru ve*
güzel olanın çağrısını her gönülde duyurmaktır." (41)

Platonu Olimposlulardan birisiymiş gibi gösterip göklere çıkaran bu sözlerin aşırı duygulanmayla söylenmiş sözler olduğu bellidir. Onun büstüne baktığımızda ise, gördüğümüz o yüz, *"çetin savaşların keskin izlerini taşıyan çok ciddi bir yüzdür."* (42)

Yüzyılımızda, (kitabımızın son bölümlerinde kendisinden söz edeceğimiz) *Karl Popper, «Die Offene Gesellschaft und Ihre Feinde»* (Açık Toplum ve Düşmanları) adlı yapıtının birinci cildinde, *«Der Zauber Platons»* (Platonun Büyüsü) başlıklı bölümde, Platonu, Batı devlet felsefelerinin, ve bununla birlikte tarihimizin, yanlış yolda gelişmesinin sorumlusu ve baskıcı devletlerin babası olarak suçlamıştır.

IV. ARİSTO

1. ARİSTO'NUN YAŞAMI

Platonun en büyük öğrencisi ve aynı zamanda rakibi olan bu ünlü filozof, hekimler yetiştiren bir aileden gelmiştir. İÖ 384 yılında, Ege kıyısında, Trakyalıların eski bir kenti olan Stageira'da doğdu. Genç yaşında Atina'ya gelerek 20 yıl Platonun Akademisinde öğrenci olarak kaldı. *Aristo* (Aristoteles), Akademiye girdiği zaman altmış yaşlarında olması gereken öğretmeni Platondan en az kırk yaş genç olduğu halde, iki dâhinin sürtüşmesinin beklenen sonucu olarak, görüş ayrılıklarının daha baştan su yüzüne çıkmış olduğu söyleniyor.[43]

Platonun ölümünden sonra Aristo, Anadolu'ya geçerek, aradan geçen zaman içinde Troas bölgesinin beyi olup çıkmış olan eski bir okul arkadaşının yanına, Assos kentine (bugün Behram Kale) gitti, ve orada bu beyin evlatlığı olan bir kızla evlendi. Yunanistan'ı zorla birleştirmeyi başarmış olan Makedonya kralı *Filip (Philipp)* Aristo'yu, oğlu *İskender'in (Alexandros)* eğitimiyle ilgilenmesi için sarayına çağırttı.

Sonradan *Büyük İskender* diye anılacak olan bu öğrencisi başa geçince, Aristo da Atina'ya geri döndü, ve burada *Lykeion* (Lyceum, Lycée, Lise) adında bir okul açtı. Atina'da çok kapsamlı ve geniş tutulmuş bir araştırma, inceleme ve eğitim çalışmasına başladı. Her halde Büyük İskender'den de büyük destek görüyordu. Zengin bir özel kütüphane
kurdu, bunun yanında doğa araştırma ve incelemeleri için o zamanki dünyanın bitki ve hayvan türlerini kapsayan çok geniş bir koleksiyon oluşturdu. Söylendiğine göre Büyük İskender bahçıvanlarına, avcılarına, balıkçılarına bulabildikleri değişik bitki ve hayvan türlerini Aristo'ya göndermelerini buyurmuş. Ayrıca Aristo karşılaştırmalar yapabilmek için çeşitli devletlerin devlet yönetimine ilişkin yasalarını da (hepsi 158 tane!) getirtmiş.

Kurduğu Lisesinin başında 12 yıl bulunduktan sonra politik baskılara uğradı. Bu arada, Büyük İskender'le olan bağları gevşemişti. Makedonya politikası yanlısı ve Atina'yı baskı altında tutan Büyük İskender'in dostu olarak tanınıyor ve kendisine diş bileyenler

çoğalıyordu. Büyük İskender'in genç yaşta ölmesi üzerine Atina'daki «MakedonyalIlar partisi»ne karşı olan öfke patlak verdi. Aristo da Sokrat gibi Tanrıtanımazlıkla suçlandı. Kendisini bekleyen idamdan *"Atinalılara ikinci kez felsefeye karşı suç işleme fırsatı vermemek için"* kaçarak kurtulabildi. Ertesi yıl, İÖ 322 yılında sürgünde, çalışma ortamından koparılmış olmanın verdiği acıyla yalnız başına yaşarken öldü. Bir toplumun en bilgili ve en değerli kafalarını toplum dışına sürmesi ya da yok etmek istemesi yeni bir şey değildir.

2. ARİSTO'NUN YAPITLARI

İlkçağ bilginleri Aristo'nun yüzlerce yazısını bilirlerdi. Aristo, uzmanların ya da iyi yetişmiş öğrencilerin anlayabileceği ağır bir dille dersler verdiği, açıklamalarda bulunduğu gibi, halka yönelik, rahatça anlaşılabilen eğitici konuşmalar da yapardı. Yazıları da yine böyle, bir yanda geniş kitlelerin sıkılmadan okuyabileceği, yararlanabileceği biçimde yazılmış yapıtlardan, öte yanda da daha çok uzman kimseleri ilgilendireceği ya da okulda işe yarayacağı düşünülerek gelişigüzel kaleme alınmış bilgilerden oluşurdu. İlkçağda, Platon’un diyaloglarının hemen yanında yer alan, Aristo'nun akıcı bir dille yazılmış olan, kitlelere yönelik yapıtları, ne yazık ki tümüyle kaybolmuştur. Uzmanlar ve öğrenciler için yazılmış yazıların ise bir bölümü kalmıştır, ancak bunlar bile o kadar kapsamlı ve çok yönlüdür ki onun bütün yapıtlarının hepsinin birden ne büyük ve ne görkemli olduğunu düşünmekten kendimizi alamayız.

Ne var ki, bize kalan yapıtlar kolay anlaşılması için hiç bir çaba gösterilmeden çalakalem yazılmış, güç okunur, uğraştırıcı ve bu yüzden de Platon'un- kilerin tersine uzun alıntılar yapmaya pek elverişli olmayan yazılardır. Bunları yazılış tarihlerine göre sıralamak olanaksızdır. Bunun için, bilimsel bir incelemeyle uydurma olanlar da ayıklandıktan sonra elimizde kalanları, işledikleri konulara göre aşağıdaki gibi şu bölümlere ayırarak sayabiliriz:[44]

I. Mantık (Logik) üzerine yazılar: *«Kategoriler Öğretisi»*; iki inceleme, *«Sonuç Çıkarma ve Kanıtlama Öğretisi»* ve «*Topik*» (Aristo'nun «diyalektiği»). Mantıkla ilgili bu yazılar daha ilk çağda *«Or- ganon»* (araç, doğru düşünme aracı) adı altında toplanmıştır.

II. Doğa bilimleriyle ilgili yazılar: *Fizik* (Physik) 8 kitap; Gökyüzü üzerine,»Oluş ve Yokoluş üzerine, Meteoroloji. Canlılarla ilgili yazılar: Ruh üzerine pek çok yazı, (Bellek ve düşler üzerine olan yazılar da bunların arasında sayılır.) Hayvanların tanımlanması, organları, yaşayışı, üremesi konusunda yazılar.

III. Metafizik üzerine yazılar: Antik çağda Aristo'nun yazılarını çoğaltan bir yayımcı, varoluş nedenleriyle ilgili olan yazıları kendi derleminde doğa bilimleri (fizik) bölümünden sonraki bölüme koyduğu için bu bölüme *«Metaphysik», (Meta Ta Physika*; Fizikten Sonrası) başlığını koymuştur. Konuların sıralanması için düşünülmüş olan bu ad, İlkçağın sonlarına doğru doğaötesi (fizikötesi), "do- ğa'nın dışında" sayılan konulara ilişkin genel bir ad olarak yerleşmiştir. O zamandan beri metafizik denilince varlıklara salt varoluşları açısından bakan, "var olanı olduğu gibi" tanımaya, bilmeye yönelen felsefe dalı anlaşılır.

IV. Ahlak üzerine yazılar (Ethik): Aristo'nun oğlu *Nicomachos'u*n adını taşıyan ahlakbilimin 10 kitabı. *Nikomah'ın Ahlakı* (Nicomachische Ethik).

V. Politika üzerine: 8 kitap.

VI. Güzel Konuşma (Rhetorik): üzerine 3 kitap, şiir üzerine 1 kitap.

Bilgilerin derlenmesine, düzenlenmesine, kesin bir mantığa ve açıklığa önem veren Aristo'nun gerçekçiliğiyle, edebiyata yatkın, güzelliği ve ideal olanı arayan Platon'un düşleri arasında derin bir ayrım vardır. Bu ayrım, bu iki filozofun yapıtları karşılaştırıldığı zaman da açıkça görülür. Aristo her şeyden önce bir bilim adamıdır: O araştırıcı kişiliğiyle bilimin bütün alanlarına el atmıştır. Tüm varlıkları tanımaya, tanımlamaya girişerek var olan her şeyi belirli ilkeler altında felsefi açıdan açıklamaya, anlamaya kalkışmamış mıdır? Bilimin baş tacı odur! Düşünce ve bilgi alanında çıkılmış bir dünyayı fetih seferidir onunki. Ve onun başarısı, tarihin akışını, insanlığın yazgısını değiştirmesi bakımından, dünya fatihi olan öğrencisinin askeri alandaki başarılarından hiç aşağı kalmaz. Aristo, dünyanın bilimle açıklanmasının, bugün artık bizi ürküten boyutlara varmış olan sürecini başlatan kişidir.

Aristo'nun yapıtlarını doğru sıralama, açıklama ve yorumlama sorunları bitmez tükenmez, bu sorunlar günümüzde de önümüze dağ

gibi yığılmıştır.

3. MANTIK

Aristo, başlıbaşına, bağımsız bir bilim olan *mantığı* (Logik) yaratmıştır. Logik, Logos sözcüğünden (Arapça olan mantık ise nutuk ile aynı kökten) türetilmiştir. Ancak Aristo, bu bilime Logik deneceğini bilememiş, «Analytik» demiş ve daha başka adlar da vermiştir. Mantık doğru düşünmeyi öğreten bilimdir, daha açıkçası, mantık bize doğru düşünmenin. biçimini, yolunu, yöntemini gösterir; düşüncelerin içeriğiyle ise ilgilenmez. Mantık insanın ne düşünmesi gerektiğini değil, nasıl düşünmesi, eldeki herhangi bir bilgiden yola çıkarak doğru so-
nuçlara, kesin yargılara nasıl ulaşması gerektiğini öğretir. Yalın ve soyut biçimlerle uğraştığı için *bi- çimci* (formel) bir bilim olan mantık, gerçek olgularla ilgilenen *gerçekçi* (reel) bilimlerden apayrı, bağımsız bir bilim dalıdır. Ayrıca, yine insanın nasıl düşündüğünü inceleyen bir başka bilim olan psikolojiden de düşüncelerimizin nasıl oluştuğunu değil, nasıl olması gerektiğini araştırması ve belirlemesi bakımından ayrılır. (45)

Aristo mantığının en önemli öğeleri (Aristo'nun vermiş olduğu sıra biraz değiştirilerek) şöyle sıralanabilir:

Kavram. Düşünebilmek için kavramlar ister. Bir düşüncenin mantıklı ve doğru olabilmesi için kavramların da kesin, yerinde ve doğru olması gerekir. Açık seçik ve bilim için elverişli bu tür kavramları nasıl elde etmeli? Tanımlayarak!

Tanım (Definition, tarif). Her tanımlama çabasında iki ayrı yaklaşıma gerek vardır: Bir yandan, tanımlanacak olan ne ise, o şey başka şeylerle bir arada, belirlenen ortak özelliklere, niteliklere göre bir sınıfa sokulur. İnsan nedir? İnsan bir canlıdır. Öbür yandan, tanımlanmak istenen şeyin, sokulduğu sınıfta bulunan öteki şeylerden niçin ayrı ve hangi bakımdan kendine özgü ve değişik olduğu da açıklanmaya çalışılır. İnsan akıllı (konuşan, araçlar kullanan ya da ayırıcı nitelik olarak ne uygun görülmüşse öyle olan) bir canlıdır. Demek ki bir tanım, varlıkları bir yandan ortak nitelikler arayarak birleştirmeye, öbür yandan da ayırıcı nitelikler saptayarak ayırmaya

yönelik iki yaklaşım içermektedir. Çok geniş ve daha az geniş olan kavramlar var-
dır. Canlı kavramı örneğin, insan ya da köpek kavramından, daha genel ve geniş bir kavramdır. Genel olan bir kavramdan (sınıf) yola çıkılarak söz konusu olan şeyin ayırıcı nitelikleri, özgünlükleri birer birer sayılarak, basamak basamak aşağı inilirse daha dar ancak daha özel ve belirleyici kavramlara (alt sınıf ya da tür) ulaşılır; daha da aşağı inilebiliyorsa, daha da inilir ve sonunda o denli dar ve belirgin bir kavram elde edilir ki artık o şeyin daha ayrıntılı niteliklerle belirlenmesine gerek kalmaz, bu durumda bu kavram artık o şeyi açık seçik ve iyice kavrıyor olmalıdır. Canlı - memeli - köpek - av köpeği - kahverengi tüylü av köpeği - uzun kahverengi tüylü av köpeği - «bu» uzun kahverengi tüylü av köpeği. Aristo'nun kavram öğretisi, genel olandan özel olana doğru basamakları birer birer inmeye ve sonra ters yönde ilerleyerek, doğru sırayla, hiç bir basamağı atlamadan birer birer çıkmaya büyük önem verir.

Kategori (Ulam). Felsefede bu terimi ilk kez Aristo kullanmıştır. Aristo önce, rasgele seçtiği kavramların ilgili oldukları üst sınıflardan doğrudan doğruya nasıl türetilebileceğini araştırmış, ve bu yolla kök ya da temel olarak gördüğü 10 kategoriye ulaşmıştır. Bunlardan, artık daha da üstün bir sınıf, bir üst kavram bulunamayacağı ve her şeyin bunlara bağlı olduğu kanısındaydı. Bu kategoriler, herhangi bir şeyin hangi bakımlardan gözlemlenebileceğini, incelenebileceğini gösteren ipuçlarıdır sanki. Aristo'nun on kategorisi (makulât-ı aşere) şunlardır: *Töz* (Substanz, cevher), *nicelik* (Quanti- taet, kemiyet), *nitelik* (Qualitaet, keyfiyet), ilişki
(Relation, nispet), *yer, zaman, durum, iyelik, etkileme, etkilenme.*

Daha sonraları, Aristo'nun kategorilerden birkaçını yukarıdaki sıradan çıkartmış olduğunu görüyoruz. Üstelik bu kategorilerin hepsi önem bakımından aynı değildir. Bunların ilk dördü en önemli kategorilerdir, ve bunların içinde de en önemlisi tözdür. Tartışma ve eleştirileri kışkırtacağı daha baştan belli olan bu konu ileride başımızı daha da ağrıtacaktır. Yeniçağda *Immanuel Kant* kategorilerin bir «tablosunu» çıkarmak için önemli bir girişimde bulunmuştur.

Yargı (Urteil, hüküm). Kavramlar tümcelerde (önerme, cümle, Satz) bir yargı belirtecek biçimde bir araya getirilir, (tabii mantık

açısından, hukuk açısından değil!). Her yargı için en azından iki kavram birbiriyle ilişkilendirilmelidir. *Özne* (Subjekt) bir bildirimin konusu olan kavramdır. *Yüklem* (Praedikat) ise özneyi ilgilendiren bildirimdir. (Biz burada, bütün bunların bir dilin - Yunancanın! - yapısına nasıl sımsıkı bağlı olduğuna dikkat çekmek isteriz.)

Aristo, yargıları (önermeleri) çeşitli açılardan ele alır: Evetleyen: *"Bu karanfil kırmızıdır."-*, değil- leyen: *"Bu karanfil kırmızı değildir."*, tümel: "Bütün karanfiller solar."; tikel: *"Bazı karanfiller kokmaz."* ve tekil: *"Bu karanfil sarıdır."* Bu kadarla da kalmaz, ve *"Bu karanfil açıyor."* diyerek bir durum: *"Bu karanfil bugün açmalı."* diyerek bir gereklilik; ve *"Bu karanfil bugün daha açabilir."* diyerek bir olasılık bildiren yargıları da sıralar.

Sonuca varma (Schluss, çıkarım, varım, istidlal). Yargılardan bir sonuca varılır. Sonuca varma (çıkarım) öğretisi Aristo mantığının çekirdeğidir. Aristo'ya göre düşünceler her zaman yargılardan sonuç çıkara çıkara ilerler. Bir sonuç, *"öyle bir sözdür ki, ondan belirli koşullarda yeni bir anlam çıkar."* (46) Sonuç, daha önceki başka yargılardan çıkarılan yeni bir yargıdır. Buna göre, «sonuca varım», önkoşullara daha doğrusu *öncüllere* (Prae- misse) dayanılarak son yargıya varma işlemidir (Konklusion).

Sonuca varma öğretisinin de özünü mantıkta *tasım* (Syllogismus, kıyas) adı verilen düşünce biçimleri (kalıpları) oluşturur. Bir tasımda üç öğe bulunur: Bir genel (tümel) üst tümce (önerme): *"Bütün insanlar ölümlüdür."* Bir özel (burada tekil) alt tümce: *"Sokrat bir insandır."* Bunlar öncül tümcelerdir. Sonuç tümcesi: *"Öyleyse Sokrat (da) ölümlüdür."*

Aristo buna benzer daha başka temel tasımlar belirlemeye çalışmıştır. Ancak buradaki bir pürüz belki dikkatli bir okuyucunun gözünden kaçmaz, onun için, bunu gözlerden saklamaya çalışmayalım. Bu tür tasımların zayıf yanı şuradadır: Sonuçta bildirilen "Sokrat ölümlüdür." yargısı gerçekte bir öncül olan en üst tümcede zaten içerilmişti. Çünkü, Sokrat ölümlü olmasaydı, o zaman "Bütün insanlar ölümlüdür" diyen üst tümcenin - Sokrat da bir insan olduğuna göre - doğru olmaması, insanların tümünü kapsamaması gerekirdi.

Kanıtlama (Beweis, tanıtlama, ispat). En sonunda sonuçlardan kanıtlara ulaşırız. Kanıt (man-

tıkta), bir yargı içeren belirli tümcelerden, birbirini izleyen sonuç çıkarmalar sonunda, zorunlu ve tutarlı olarak çıkan bir tümcedir. Kanıtların dayanağı olan tümcelerin de sağlam olup olmadığı pek önemlidir. Bu durumda, bir kanıt elde etmek için gittikçe daha üst ve daha genel olan tümcelere doğru ilerlenir. Bu işlem sürdürülürse kısa sürede bir üst sınıra çarparız, ve artık daha fazla kanıtlanamayan en genel tümcelerle karşılaşmış oluruz. Aristo'ya göre, böyle genel tümcelerin dolaysız ve yanlışsız olarak kavranmasını sağlayan bir yetenekle donatılmış bulunuyoruz.

Bunların başında *çelişme)* (Kontradiktion, tenakuz) ilkesi gelir. Mantıklı düşünmenin dört dayanağından ilkini, *"Bir şey aynı zamanda aynı koşullarda hem var hem yok olamaz."* ilkesini Aristo açıkça ortaya koymuştur. (Bunu bir de doğrudan doğruya onun dilinden çevirmeye çalışalım: *"Aynı şeyin aynı zamanda aynı bakımdan bir bulunup bir bulunmaması olmaz")* Öteki üç temel ilke de felsefe geliştikçe, daha sonraları düzgün bir biçimde söylenebilmiştir. Bunlar sırasıyla: «Özdeşlik» (Identitaet, ayniyet) ilkesi: *"Bir şey ne ise odur. Her şey kendisinin aynıdır, (kendisiyle özdeştir*)" (a=a); «üçüncüyü(ortayı)dışlama» ilkesi: *"Bir şey ya vardır ya yoktur. Bunun ortası olmaz."*; ve «yeterli neden» ilkesi: "Her şeyin bir nedeni olmalıdır."

Tümevarım (Induktion). Tek tek (tekil) bilgileri bir bütünlük içinden, tümden (tümelden) yalnızca, yukarıda belirtildiği gibi mantık ilkeleri aracılığıyla çıkarmaya çalışmanın, her zaman yeterli ve
yararlı olmayacağını Aristo bir araştırmacı olduğu için pek iyi anlamıştı. Araştırmalarda çoğunlukla bunun tersi olan bir yoldan yola çıkmak gerekir. Ayrı ayrı gözlemlerden sağlanan bilgiler, birbirleriyle karşılaştırılarak, ilişkilendirilerek, birleştirilerek yavaş yavaş, daha geniş ve daha kapsamlı bilgilere ulaşılır. Aristo, bunun için tümevarım yöntemini de incelemeye gerek duymuştur.

*Tümdengelim (*Deduktion) yönteminde önemli bir bilgi, doğru olduğu belirlenmiş ve oldukça geniş tutulmuş bir bilgiden, mantığa uygun bir akıl yürütmeyle çıkarılabilir (çıkarsanabilir). Oysa tümevarım (Induktion) yönteminde, bir bilginin, ilişkili olduğu ve olabildiğince çok sayıdaki durum ya da olgu karşısında sürekli sınanarak doğrulanması ve gittikçe daha da sağlamlaştırılıp pekiştirilmesi için çaba gösterilir. Şimdi şu sözün doğru olup

olmadığına bir bakalım: *"Bütün madenler sudan ağırdır."* Bulabildiğimiz madenlerin (metallerin) sudan ağır olup olmadığını birer birer sınayarak yargımızı pe- kiştirebiliriz: Altın sudan ağırdır; gümüş sudan ağırdır; demir sudan ağırdır... Ancak bu yolla kesin ve sarsılmaz bir bilgiye hiç bir zaman ulaşanlayız. Çünkü, bulduğumuz madenlerin hepsinin sudan ağır olduğunu gözlerimizle görsek bile, bir gün sudan hafif bir maden bulunamayacağı nereden belli! Uzun araştırmalar sonunda bilgimizin doğru olduğunu inançla ileri sürebiliriz. Ne var ki, sudan daha ağır olmayan bir maden de yok değildir! Bu madenin adı potasyum'dur (Kalium, kimyada simgesi K).[47] Tümevarımla, bir bilginin doğru olduğunu varsaymaktan, doğru olma olasılığının çok ya
da az olduğunu sanmaktan kurtulamayız ama, bilim yine de bu yöntemden yararlanmaktan vazgeçemez.

Aristo da, akla gelebilecek bütün seçeneklerin, almaşıkların birer birer gözlemlenmesinin ve doğruluğunun ayrı ayrı saptanarak bir yargının tümevarım yoluyla kesin olarak kanıtlanmasının olanaksız olduğunu görmüştü. Bunun için, tümevarım yöntemini sağlamlaştıracak bir dayanak aramış, ve bunu da, neye dayandıkları açıkça belli olmasa bile, kendisinden önce kaç büyük bilginin belirli bir görüşü doğru saymış olduğunu teker teker araştırmakta bulmuştur. Böyle bir çözümün ise sağlıklı olamayacağı bellidir. Bütün bilginler görüş birliği içinde olsa bile hepsi birden yanılıyor olamaz mı?

Tümevarımın bir doğayı araştırma yöntemi olarak hiç olmazsa bir üstünlüğü varsa, o da, gerçeği algılama yeteneğimize ve duyularımıza güvenmesidir. Varlıkların ayrıntılarını derin bir ilgiyle araştıran bir araştırmacıdan beklenebileceği gibi, Aristo, - Platona karşın - duyularımıza güvenmiş ve bunlarla gerçeği algılayabileceğimizi, doğru bilgilere ulaşabileceğimizi açıkça belirtmiş, savunmuştur.[48] Hatta, duyularımızın bizi hiç bir zaman yanıltmayacağını ve her türlü yanılgının yalnızca, duyuların sağladığı verilerin zihnimizde yanlış ilişkilendirilmesinden, yorumlanmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Buradan da onun, doğru düşünme eğitimine yani mantığa niçin bu kadar çok önem vermiş olduğu anlaşılır.

4. METAFİZİK

a) Tek ve Tüm

Gerçek olan hangisi: Tek olan mı yoksa tüm olan mı? Platon demişti ki, gerçek yalnız, bir tüm olan idealardır, çok sayıdaki tek tek varlıklar, yalnızca bunlardan türemiş yetersiz ve eksikli yansımalardır. Aristo ise burada onunla aynı görüşü paylaşmaz. Ona göre, idealarda saklı, sanki öbür dünyada kalmış, tüm olan, bir genel kavram olamaz. Tüm üzerine bir şey söyleyeceksek bunu, ancak zaman ve mekan (uzam) içinde gerçekten var olan tek tek varlıklara bakarak söyleyebiliriz: Bütün yargılarımız ve vargılarımız ancak bunlara ilişkin olabilir. Ne var ki, Aristo, daha sonra Ortaçağ felsefesinde görüleceği gibi *«Nominalist'\er»* adıyla ortaya çıkan ve Platonun bu konudaki görüşüne savaş açan düşünürler kadar ileri gitmemiştir. Bu düşünürler, tümle ilgili kavramları pek çok sayıdaki tek tek varlıkların belirli ortak niteliklerinden türetilmiş ve yalnızca kafamızın içinde oluşmuş soyutlamalar olarak görmüşlerdir. Buna karşılık Aristo, tümle ilişkili kavramlarla gerçeğin özüne yaklaştığımızı düşünerek, ustasından o kadar uzaklaşmamıştır. Birbirine benzeyen ancak hiç bir zaman aynı olmayan tek tek varlıklara, sözgelimi ayrı ayrı insanlara bakarak, tüm insanları kapsayan bir insan kavramı oluşturabiliriz. Bu durumda yalnız, tek tek varlıkların karmaşık çokluğunun içinden çıkabilmemize yarayan yararlı bir araç elde etmekle kalmayız, aynı zamanda tek tek varlıkların ötesin
de ve hepsini birden kavrayan bir gerçeğe, tüme ulaşmış oluruz.

Hem Platon hem de Aristo var oluşun bilinebilmesiyle var oluşun kendisi arasında bir birlik, kopmaz bir bağ olduğu kanısındadır: öyle ki, kavrayışımızla, konuşmalarımızla var oluşun yapısını ve özünü gerçekten tümüyle kavrayabilmemiz ve görebilmemiz gerekir. Bu durumda varlıkbilim (On- tologie) ve mantık (Logik) (var oluş ve kavrayış) sanki çakışmakta, birbirlerine kopmaz bağlarla bağlanmaktadır.

Hıristiyan Ortaçağındaki felsefeyi incelerken burada yatan sorunun yeniden nasıl alevlendiğini ve çok daha yoğun çatışmalara yol açmış olduğunu göreceğiz.

b) Madde ve Biçim

Görünürdeki «ağaçlar»ın gelip geçici olduğunu, oysa bütün ağaçlan kapsayan bir kavram olan «ağaç» kavramının yok olan ve değişen tek tek ağaçlardan bağımsız olarak, etkilenmeden olduğu gibi kaldığını Platon gibi, Aristo da görmüştü. Sağlam bir bilgiye erişmek istiyorsak, o zaman bu bilgi rastlantılara ve sürekli değişen görünürdeki tek tek varlıklara bağlı olmamalı, en temel ve değişmez olan gerçeklere dayanmalıdır. Bu değişmez gerçeği Aristo «biçim»lerde bulmuştur. (Bu kavramın, çoğu zaman, Platon'un kullanmış olduğu «eidos, idea» sözcüğüyle karşılanmış olduğunu görüyoruz.)

Ancak Aristo'nun anladığı anlamda bir «biçim»den söz edebilmek için biçimleyen ve biçimlenen öğeler olduğunu varsaymak gerekir. Daha bir biçime bürünmemiş, tümüyle biçimsiz ve belirsiz olanı Aristo «madde» ya da «töz» (cevher) diye adlandırır. Bütün biçimlerden soyutlanmış, salt maddenin bir gerçekliği yoktur. Ancak biçimlerin biçimleyici etkisi altında gerçek olabilen madde, türlü türlü olanaklara kavuşur. Öte yandan maddeyi gerçekleştiren biçimler (Platon'un idea'ları gibi) yalnız maddelerin sonsuzluktan beri var olan temel biçimleri değil, bunun da ötesinde amaçlarıdır (erekleridir).

Madde, Aristo'ya göre, yalnız biçimlerin biçimleyici etkisi altında bir gerçeklik ve güç kazanan tümüyle edilgen (pasif) bir nesne değildir. Çünkü Aristo, maddenin biçimleyici güçlere «direnç» gösterdiğini de bize öğretir. Bu öğreti de, her şeyin niçin eksiksiz ve kusursuz olmadığını ve doğanın niçin yavaş yavaş geliştiğini ve alçak olandan yüksek olana doğru biçimlenerek ilerlediğini bize açıklar. Böylece madde de, Aristo metafiziğinde, az çok etkin ikinci bir ilke olarak ortaya çıkar.

Maddenin bir etkin bir edilgen olarak, çelişkili bir biçimde ele alınışı yüzünden bütün sistem iyi anlaşılamamıştır. Bu konuya ilişkin oldukça ağır bir eleştiriyi de göz ardı edemeyiz. Aristo önce, başlı başına bir gerçek olarak görülen Platon'un idea'larını, şiddetle eleştirip kendi sisteminden kovmuş, sonra bunları arka kapıdan yine içeri almıştır. Çünkü Aristo'nun biçimleri Platon'un resimlerine (idealarına) şaşılacak ölçüde benzemektedir.

c) Varlığın Dört Nedeni

Aristo, madde (Yunanca hyle) ve biçim (morphe) ile ilgili görüşlerini bütün Batı felsefesi için bir temel olarak kalan bir düşünce akışı içinde işlemiştir: Bu temel, «Varlığın Dört Nedeni» öğretisidir.

Bunlar, Ortaçağda Skolastik felsefenin yerleştirmiş olduğu şu Latince adlarla anılır:

1. *causa materialis,* madde (Bir kurban töreni için öngörülen bir tasın maddesi olan gümüş).

2. *causa formalis*, biçim (örneğimizdeki, gümüş tasın görünen biçimi).

3. *causa efficiens,* oluşturan (tası yapmış olan gümüş işçisi).

4. *causa finalis,* son neden, ne işe yaradığı ya da amaç (gümüş tasın kurban töreni için öngörülmesi).

Bu sıralamayı pek çok düşünürün yanı sıra, *Schopenhauer* de «*Über die Vierfache Wurzel des Satzes vom Zureichenden Grunde*» (Yeterli Neden İlkesinin Dört Kökü Üzerine) adlı incelemesiyle onaylamıştır.

d) Tanrıbilim

Biçimle madde birbirleriyle buluşunca etkinlik başlar. Madde bir yandan direnç göstererek biçim- leyici güçlerin etkisi altında bir biçimleniş sürecine girerken, öte yandan da, doğası gereği, bir amaç, bir son erek olarak üstünde duran, en iyi, en güzel, en yüce biçimlerin çekimine kapılır ve onlara özenir. Biçimle madde sonsuzluktan beri birbirlerini sürekli etkilemekte olduklarına göre bu etkileşim sonsuzluğa dek sürecektir. Ancak, her etkinlik her zaman, bir etkin bir de edilgen olan öğeyi gerektirdiğinden, bütün bu etkinliği başlatan ilk ivme, daha önce hiç etkilenmemiş olduğu ve her türlü etkinin dışında durduğu için durgun olması gereken bir güçten çıkmış olmalıdır. Bu ise ancak, maddesi olmayan en yalın, saltık, katıksız biçim, öz biçim olabilir. Öz ve yalın biçimse kuşkusuz en yetkin olandır. En yetkin olan ise, kuşkusuz yalnız birdir. Aristo bize şunu öğretiyor: Bir olan Tanrı salt düşünce, salt ruhtur. Tanrı en yüce ve en yetkin olan neyse yalnız onu düşünür. En yetkin olan yalnız kendisi olduğuna göre O yalnız kendisini düşünür. Bir eleştirmen, Aristo'nun Tanrısını şöyle benzetmiştir: *"O düzelmeyecek kadar yetkindir. Bunun için de, bir şey isteyemez ve kendi kendisini hayran hayran seyretmekten başka bir iş*

de göremez... Aristo'nun zavallı Tanrısı! O bir 'roi fainéant', - 'Hüküm süren ama hükmü geçmeyen' aylak bir kral gibidir. - Bri- tanyalıların Aristo'yu bu kadar sevmelerine şaşmamalı; çünkü onun Tanrısı, onların kralına pek benziyor!" [49]

Yukarıdaki açıklamalarla, bu karmakarışık konunun anlaşılır bir biçimde ortaya konabilmesinin sınırına gelmiş bulunuyoruz. Bu konudaki karışıklıkların bir bölümü, Aristo'nun düşüncelerini zaman zaman gözden geçirerek değiştirmiş olmasından çıkmaktadır - bu durumu özellikle *Werner Jaeger* pek iyi gösterebilmiştir.[50] Karışıklığa yol açan ikinci bir neden ise Aristo'nun kullanmış olduğu kavramların iyi çevrilememiş ya da doğru yo- rumlanamamış olmasıdır.

Sözgelimi, Yunanca *«ousia»* kavramı çoğu kez Latince «*substantia*» (töz) sözcüğüyle çevrilmiştir, oysa bu, Latince «*essentia*» (öz) kavramını da içine alan daha geniş bir kavramdır. Buna benzer yorumlama güçlükleri metafizik'te pek çoktur. Hatta metafizik kavramı bile açıklığa kavuşturulamamıştır. Burada «meta»'nın «sonra» mı (fizikten sonra, mabâd it-tabii), yoksa «öte» mi (fizik ötesi, mafevk it-tabii) demek olduğu açıkça anlaşılamamıştır. - Bu bağlamda Aristo'nun, bazan tek tek varlıklardan oluşan varoluşu bütünlüğü içinde incelediği, bazan da yalnızca değişmez varlığa - yani Tanrı-bilime (Theologie - *theos:* Tanrı; *logos:* bilgi, söz) ilişkin görüşler ileri sürdüğü görülür. Metafizik kavramı çift anlamlı olmaktan bugün bile kurtulabilmiş değildir.

5. DOĞA

a) Fizik

Aristo'nun bu başlık altında toplanan açıklamalarının bir bölümü, fizikten çok metafiziğin konusu olması gereken görüşler, bir bölümü de daha çok fizikle ilgili sayılabilecek savlar ve soyut düşüncelerdir. Aristo, fiziğin en temel kavramlarını birer birer gözden geçirir: yer, zaman, madde, neden, devinim... Dünyanın yapısını ve yapı taşlarını ele alır. Doğa bilimleriyle ilgili yazılarında kendisinden önce gelmiş geçmiş düşünürlerin görüşlerinin belirtilmesine ve eleştirilmesine

büyük yer ayrılmıştır. Ne var ki, bu eleştirilerin çoğunlukla pek ağır kaçmış olduğu söylenebilir. Ancak biz, o düşünürlerin neler öğretmiş ve hangi görüşleri savunmuş olduklarını az çok belirten bu bölümlere pek çok değerli bilgiyi borçlu olduğumuzu unutmamalıyız.

Burada, fizik konusuyla ilgili olarak, daha sonraki düşünürlerin görüşlerini derinden etkilemiş olan yalnız şu düşünceye yer vereceğiz: Doğayı gözlemledikçe her yerde, her şeyin ardında şaşırtıcı bir düzen, bir amaçlılık (ereklilik), olduğunu görmezlikten gelemeyiz. En büyükten en küçüğe kadar her şey bir amaç (erek, gaye, Yunanca: telos) ile birbirine bağlanmıştır. Bu durum, her yerde görülebildiğine göre rastlantıyla açıklanamaz. O zaman, doğanın derinliklerindeki bu amaçlı oluşun gizi, varlıkların oluş nedenlerinde, yaratılışın gerçek amacına katkıda bulunmalarında aranamaz mı? Doğayı bu yoldan açıklama uğraşı «erekbilim»in (Teleologie) konusudur.

b) Canlılık Aşamaları

Aristo’nun, «Bitkibilim (botanik)» ile ilgilenmiş olduğu biliniyorsa da, bitkiler üzerine kaybolan bir yazısı olup olmadığı kesin olarak belirlenememiştir; ama, onun (sistemli incelemeleri ve karşılaştırmalarıyla)» hayvanbilim»in (zooloji) kurucusu olduğu tartışılmaz.

Her canlıda canlılığın belirtisi olan bir etkinlik görülür. Bir etkinliğin olabilmesi için, metafizikte de gösterilmiş olduğu gibi, bir edilgen şey bir de etkin şey olmalıdır. Edilgen olan beden, etkin olan ise
ruhtur. Bedenle ruh arasındaki ilişki maddeyle biçim arasındaki ilişkiye benzer. Beden maddeyse, ruh biçimdir. Bu bedeni etkileyen ve biçimleyen ruhu Aristo, felsefe diline girmiş olan *«entelec- hie»* sözcüğüyle nitelemiştir. Biçim nasıl maddenin yöneldiği amaçsa (erekse), ruh da bedenin varlığının amacıdır. Beden ise ruhun aracıdır, *«Orga- n*on»dur. Buradan da organ, organizma [51] sözcükleri türemiştir.

Canlı varlıkların, yani organizmaların en alt basamağında bitkiler vardır. Bitkilerin yaşamak için gösterdikleri çaba beslenme ve çoğalma çabasıdır. Hayvanlar bunlara ek olarak duyularla algılama ve yer değiştirebilme becerisine kavuşmuştur, insanlarda ise bütün bunların da üstünde bir düşünme yeteneği bulunur. Buna göre, ruh üç türlüdür: Beslenmeyi sağlayan *bitki ruhu,* duymayı sağlayan *hayvan ruhu* ve

düşünmeyi sağlayan *insan ruhu.* Bir üst basamaktaki ruh, bir alt basamaktaki ruhu içine almadan var olamaz. İşte, görüldüğü gibi, ruhbilimdeki (psikolojideki) yeni gelişmelerle ortaya atılmış olan «kişiliğin kat kat oluşu» öğretisi bu kadar eskidir.

Burada Aristo'nun hayvanbilimle ilgili araştırmalarının ayrıntılarına giremeyiz. Hem bunlar, o zamanın gelişmemiş gözlemleme yöntemleri ve yetersiz araçlarıyla elde edilmiş, çoğunlukla eksik ve aksak bilgilerdir. Ancak, arada sırada doğru ve ilginç bilgilere de rastlanır. Örneğin embriyolojinin konusuna giren yazılarında Aristo, bu bilim dalındaki çalışmalara kaynak olan bilgiler vermiştir. Yalnız bu başarı bile herhangi bir bilim adamını ölümsüzleştirmeye yeterdi. Oysa, Aristo'nun çalışmalarının arasında bunlar önemli bir yer bile tutmaz.

6. İNSAN, ERDEM, DEVLET

a) İnsan

Hayvanlarda (canlılarda) görülen ortak özellikler ve aşağı duygular açısından, insanlar da hayvanlara benzer. Ancak bütün bunlar onun yüksek amacına uydurulmuştur. Ellerinden, konuşma yeteneğinden, dik yürüyüşünden, beyninin büyüklüğünden bunun böyle olduğu anlaşılır. İnsanlarda aşağı duyguların etkinliklerine ise ruh katılmıştır. (No- us).

Daha önce, Aristo'nun duyulara güvendiğini belirtmiştik. Ancak duyularımız bir şeyin niteliklerinden yalnızca bir bölümünü algılayabilir: Göz renkleri, kulak sesleri vb. Duyuların sağladığı verilerin, gerçeğin bir bütün olarak anlaşılmasına yarayacak bir biçimde birleştirilmesi ise tek tek duyuların ötesindeki «tüm duyu» ile başarılabilir, biz ise buna «akıl» diyebiliriz, ama Aristo bu duyuyu yüreğimize yerleştirmiştir.

Ona göre, ruh ölümsüzdür, ve cesetle birlikte yok olmaz. Ancak bedenden soyunmuş olan ruhun doğumdan önce ve ölümden sonra nereye gittiğini ve yaşayan insanlarda aşağı duygu ve etkinliklerle nasıl birleşip de bir kişiliğin oluşmasına yardım ettiğini Aristo açıkça anlatmamıştır. [52]

b. Erdem

Aristo, Yunanlı düşünürlerin çoğuna aldırmadan, insanın en yüce amacının mutluluk olduğundan kuşku duymuştur. Her canlı en olgun ve en yetkin durumuna kendisine özgü ve en çok yakışan yeteneklerinin güçlenmesi ve gelişmesiyle ulaşır. İnsan da, her şeyden önce akıllı bir canlı olduğuna göre, ancak, en başta sayılması gereken yeteneğinin, aklının gelişmesiyle olgunlaşabilecektir. Erdemler de bu gerçeğe dayanır ve iki türlü olur. Birinci tür erdemler *(ethik*), insan aklının duygular ve içgüdüler üzerindeki egemenliğiyle ilgilidir. İkinciler ise *(di- anoethik)* aklın kendisinin geliştirilmesine ve yüceltilmesine yönelik erdemlerdir. Daha üstün olan erdemler bu sonuncu türden olanlardır.

c.Devlet

İnsan bir *«zoon politikorı»*dur, «politik bir canlı»dır. Bu sözle daha çok, insanın bir toplum, bir devlet içinde, başka insanlarla bir arada yaşamak zorunda olduğu ve ancak bu yolla var olabileceği ve kendisini geliştirebileceği anlatılmak istenmiştir. Erdemli yurttaşların doğru törelere ve yasalara dayalı iyi bir devlette bir arada güzel güzel yaşamaları ülküsü - ki bu Platon'un düşüydü - Aristo'ya göre de erdemlere ulaşmanın en yüce ve gerçek yoludur. «Toplum içinde yaşam bilgisi» (politik), uygulamaya dönüşmüş «erdemli oluş bilgisi»nden (ethik'ten) başka bir şey değildir. Erdemlerin ayrı ayrı ele alınışı ve işlenişi ethik'in ancak ilk basamağı ve gerçek yaşamdan koparılmış soyut biçimidir. Oysa devlet öğretisi (politik), onun yaşama yönelmesi, uygulamaya dönüşmesi demektir.

Aristo da, ideal devlet düzeninin nasıl olması gerektiğini gösterebilmek için var olan ve gelecekte oluşabilecek devlet düzenlerini incelemeye, araştırmaya koyulur. Devlet düzenlerini, daha önceki öğretilere ters düşmeden, yönetenlerin azlığına ve çokluğuna göre üçe ayırır: *Monarşi* (Monarchie, monos: tek; *archein*: buyurmak) bütün yönetimin tek kişinin elinde toplanmış olması; *aristokrasi*, birkaç seçkin kişinin birden yönetimde söz sahibi olması; ve «polisi»,

(polys: çok) çoğunluğun yönetimi. Bunların yozlaşmış biçimleri olarak da tiran'lı- ğı (*tyrannis*), oligarşiyi ve demokrasiyi sayar. Bu üç devlet yönetim biçiminden birinin ötekisinden daha üstün olup olmadığını açıkça söylemez ve hangisinin uygun olacağının ancak bir halkın içinde yaşadığı zaman ve koşulllara göre belirlenebileceğini belirtir. Çoğunlukla bu biçimlerin sağlıklı bir karışımından elde edilebilecek karma yönetim biçimlerinin başarılı olabileceğine dikkat çeker. Özellikle, toplumun orta halli kesiminin devlette ağırlığını duyurabilmesine yarayacak bir biçimde aristokrasideki ve demokrasideki öğelerin karıştırılmasının uygun olacağına değinir. Böylece bir devlette süreklilik sağlanmış olacak, aşırılıklar ve çalkantılar görülmeyecektir.

Aristo'nun devlet öğretisi eksik kalmıştır. Platon gibi onun da, Yunan şehir devletlerinin dar sınırlarının dışına çıkamamış olduğu görülür. Öyle anlaşılıyor ki, Aristo bu konudaki yerleşmiş görüşlerin dar çerçevesini kıramamış, Makedon krallarla olan yakın ilişkisine rağmen, zamanın değiştiğini ve artık büyük imparatorluklar ve krallıklar çağının başladığını ve yeni bir devlet anlayışının gerekli olduğunu ya görememiş ya da görmek istememiş, özlem ve içtenlikle eski Yunan şehir devletlerinin ideal devlet olarak hep kalacağına inanmıştır.

Kölelik ise, bütün çağdaşlan gibi onun da dokunmadığı bir konudur. Evlilik, aile ve toplum Aristo'ya göre çok değerlidir. Platon'un, devletin iyiliği için evliliğin ve mal mülk edinmenin gözden çıkarılabileceği düşüncesini yererek bunun hem uygulanamaz olduğunu hem de yanlış bir devlet anlayışından kaynaklandığını belirtmiştir. Çünkü devlet (toplum) amaçlan aynı olan tek tek bireylerin oluşturduğu bir bütün değil, gerçekte, amaçları her zaman uyuşmayan değişik toplum kesiminlerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş karmaşık bir bütündür.

7. ELEŞTİRİ VE DEĞERLENDİRME

Daha önce de birkaç eleştiriyi gerekli görülen yerlere dağıtmıştık. Platon'daki sıcak, sürükleyici ve akıcı anlatım, düşüncelerin özgürlük içinde uçuşması Aristo'da yoktur ama, onun soğukkanlı, gerçeklere

tepeden bakabilen, görebildiği gerçekleri saptamaya, sıralamaya çalışan, biraz kuru, ancak ince ve keskin sözleri, Platon'un ağır etkisine karşı iyi gelen, dengeleyici ve çok gerekli ikinci bir ağırlık gibidir.

Mantığın önemini ise Aristo belki çok abartmıştı. Onun yaratmış olduğu düşünce araçlarının bir işe yarayıp yaramadığı tartışılabilir. Belki de, ilk kez Aristo'nun öğrettiği kavramları ve düşünce biçimlerini, uzun yüzyıllar içinde iyice özümsemiş olduğumuzdan, şimdi bunun önemini pek kavrayamıyoruz. Ancak bu bilimin temelini onun atmış olduğu tartışılmaz.

Aristo'nun doğa bilimleriyle ilgili yazıları yanlışlarla doludur. Özellikle astronomi'yle ilgili olanlar. Ancak, şunu unutmamak gerekir; Aristo, çoğu araştırmalarında el değmemiş yeni alanlara dalmıştı, üstelik yararlanabileceği gözlem araçları da, günümüz ölçülerine göre, çok ama çok yetersizdi. *"Onun, zamanı ölçmek için saati, ısı karşılaştırmaları için termometresi, astronomi gözlemleri için teleskobu, meteoroloji gözlemleri için barometresi yoktu."*[53] Yunanlıların, geliştirdikleri yüksek ve derin felsefi düşüncelerle karşılatırıldığında deneylere ve araçlara dayanması gereken doğa araştırmalarının ve bilimlerinin, bir orantı kurulamayacak kadar az gelişmiş olmasının nedenini eski Yunan toplumunun yapısında aramak gerekir. O çağlarda el emeği gerektiren işler çok aşağı ve bayağı işler olarak görülüyor ve tümüyle kölelere yaptırılıyordu; kültürlü kimseler ise, günlük üretim süreçlerinin dışında ve uzağında kalmaya çalışıyor ve bunların ayrıntılarıyla pek ilgilenmiyorlardı. Aristo'nun bu kadar elverişsiz koşullar altında bile doğa araştırmalarına kalkışmış olması, onun çabasının ve başarısının büyüklüğünü apaçık gösteren bir başka açıdır.

Aristo, azımsanamayacak kadar çok bilgiyi ilk kez derlemiş ve geçici de olsa bir düzene sokmuştur. Yüzyıllar boyunca insanlar bilgilerini ondan almışlardır, o kadar ki, gerçek doğayı araştırmak akıllarına bile gelmemiştir. Bütün Ortaçağ felsefesini o beslemiştir. Süryaniceye, Arapçaya, İbraniceye ve sonunda Latinceye çevrilmiş olan yazılan büyük ilgi ve saygıyla okunmuştur. Eleştiriler onun eserinin büyüklüğüne gölge düşüremez.

Alman felsefe geleneğinde Platonu Aristo'dan üstün görme eğilimi vardır. Buna karşılık Anglosakson dünyasında Aristo'ya

gösterilen ilgi çok daha büyüktür. Yüzyıllarca önemli İngiliz üniversitelerinde Aristo'nun «Ethik» ve »Politik»inin üstüne toz kondurmamışlardır. Onun gerçekçi, kuşkucu ve serinkanlı kişiliğiyle İngilizlere pek benzediği için mi sevildiği, yoksa onları aradan geçen zaman içinde biçimleyip kendisine mi benzettiği kolay kolay belirlenemez.

Biz Ortaçağda Aristo'ya ne gözle bakıldığını anlamak için *Dante*'nin (ölümü 1321) *«Divina Com- media»*sının (İlahi Güldürüsünün) «Cehennem» bölümüne bir göz atalım.[(54)]

" *Sonra gördüm bilenlerin ustasını, ben de*
Kaldırınca başımı, ışıkta, pırıl pırıl
Saygı sunma yarışında da çevresinden de
Geri kalmayan onunkileri, cıvıl cıvıl;
Sonra da Platonu, yanı başında Sokrat'ı..."

V. SOKRATÇI, PLATONCU VE ARİSTOCU OKULLAR

Usta ölünce yağı da balı da çıraklar satar. Üç büyük ustanın üçünün de ardından çeşitli okulların kurulmuş olduğunu görüyoruz. Antik düşünce tarihini derinlemesine öğrenmek isteyenlerin bütün bu okulları yakından tanıması gerekir. Biz ise, incelememizin eksik kalmaması için bunları kısaca tanıtmakla yetineceğiz.

1. SOKRATÇILAR (Sokratiker)

Sokrat'ın bütün öğrencilerinin en iyisi olan Platon'un kurmuş olduğu okuldan başka üç okul daha vardır:

a) *Megaralıların Okulu.* Bu okul Atina'dan bir günlük yolda bulunan Megara'da, (yaklaşık İÖ 430'la 360 yıllan arasında yaşamış olan ve aynı adı taşıyan ünlü matematikçiyle karıştırılmaması gereken) *Öklid* (Eukleides) tarafından kurulmuştur. Öklid, Sokrat'ın arkadaşıydı. Sokrat ölünce Platon onun yanına gitmiştir. Bu okulda Elealıların (Parmenides'in) düşünceleriyle Sokrat'ınkiler kaynaş- tırılmıştır. Platon'un «Theaitetos»unda Öklid bir söyleşiye katılır. Bu okul bir dizi keskin mantıkçı yetiştirmiştir. Bunlardan biri Stoacı Zenon'a şu soruyu soruyor: *"Babanı tokatlamayı bıraktın mı?"* Bu öyle bir sorudur ki, "evet" demek de "hayır" demek de çok ayıptır. Bir başkası *«yalancı paradok*

s«»nu (açmazını) bulmuştur. *"Ben yalan söylerim dersem doğruyu söyler miyim?"* Bugün bu paradoks şu biçimiyle bilinir: "*Bir Giritli bütün Giritliler yalancıdır dedi!"*

b) *Kirenalıların Okulu*, Kuzey Afrika'da, Kyrena'da *Aristippos* tarafından kurulmuştur. Aristippos, yaşamın amacının erdemli olma ve olgunlaşma değil, yaşamdan zevk alma olduğunu söylemiş ve şu anın zevkle doya doya yaşanmasını önermiştir. Akıl da, ona göre, yaşamın tadının çıkarılmasına yarayan bir araç olmalıdır.

c) *Sinikler,* (Kyniker; Kelbiyyun, Arapça kelp: köpek) Bu bir okul değil, *Antisthenes* in başlattığı ve bir dizi değişik düşünürün kişiliklerinde yansımış ve Platon zamanından ta Romalılar zamanına dek sürmüş olan bir akımdır. Siniklerin dayandığı, *"hiç bir şeye*

gereksinim duymama" ilkesinden yola çıkılarak davranışları ve düşünceleri açıklanabilir. Bunlar bir işi ve bir malı olmayan pek yoksul kimselerdi. İş güç, mal mülk sahibi olmaya da hiç çabala- mazlardı. Toplumun değer yargılarını, yurt sevgisi gibi duygularını paylaşmazlardı. Kendilerini dünya yurttaşı, gerçek «kozmopolitler» olarak görürlerdi. Bilim, sanat ve felsefe onlara göre anlamsızdı. Sinik öğretide her şey çok kolay ve açıktır. *Scho- penhauer'de* de görülen *"insanın neye sahip olduğu değil, ne olduğu önemlidir"* ya da *"dışa değil içe bakılır"* düşüncesini daha o zamanlar ortaya atmışlardır.

Siniklerin en ünlüsü Büyük İskender'in çağdaşı olan *Sinoplu Diyojen'*dir (Diogenes). Anlatıldığına göre, dünya fatihi Büyük İskender ona *"Dile*
benden ne dilersin?" diye sorunca, o da *"Gölge et- me!"* (Gölge etme başka ihsan istemem!) diye karşılık vermiş. Bunun üzerine Büyük İskender, *"İskender olmasaydım Diyojen olmak isterdim."* demiş. Diyojen bir fıçıda, bir başka söylentiye göre bir köpek kulübesinde yaşıyormuş; tek malı da su içmek için kullandığı sukabağıymış. Bir gün bir köpeğin bir kap kullanmadan su içebildiğim görünce bunu da elinden atmış. Bu yüzden de ona «köpek» (Yunanca *kyon)* adını takmışlar. Bütün bu akımın adı da, büyük bir olasılıkla, buradan alınmıştır. Almanca *«zynisch»* (İngilizce *cynical,* Fransızca *cynique,* Latince *cynicus*) sözcüğünün kökeni de yine buradadır. Halk, bilgeler ve deliler diye ikiye ayırdığı Siniklerin konuşmalarını ve sözlerini çoğunlukla «saldırgan, iğneleyici, utanmaz» bulmuş olacak ki «zynisch» sözcüğü tüm bu anlamlan çağrıştırır.[(55)]

2. PLATONCULAR (Platoniker)

Platon'un okulu, ölümünden sonra öğrencileri tarafından sürdürülmüştür. Okulun yönetimine önce yeğeni *Speusippos* gelmiş, onu *Ksenokrates* (Xe- nokrates) izlemiştir. Akademide ilk önceleri, Pisagorcu öğelere ağırlık verilerek Platon'un yaşlılık döneminin felsefesi işlenmiştir. Akademi, İÖ 300 yıllarına doğru güçlenmeye ve yayılmaya başlayan *Kuşkucu* (Septik) felsefenin, İÖ son yüzyıllarda *Seçmeciliğin* (Eklektisizmin), İS ilk yüzyıllarda ise *Yeni Platonculuğun* yuvası olmuştur. Platon'un

Akademisi İS 529 yılında İmparator Jüstinyen tarafından kapatılmıştır. Bu olayı, tarihçilerden bazıları «İlkçağ» diye adlandırdığımız o eski (antik) çağların, sürekli akan zamanı işimize geldiği gibi parçalamak gerektiğinden, kesin sonu olan bir dönüm noktası olarak değerlendirmişlerdir.

3. ARİSTOCULAR (Peripatetiker)

Aristo'nun okulunda bulunan üstü örtülü gezinme yerinde *(peripatos)* gezindikleri için Aristoculara Peripatetik'ler denmiştir.(56) Aristo'nun izdeşleri - bunlar içinde en başta gelenler *Theophrastos, Eu- demos* ve *Aristoxenos* tur - okulun başına geçince, doğrudan doğruya felsefeyle değil de daha çok bilim dallarıyla, özellikle fizik, matematik ve müzikle uğraşmışlardır. Aristo'nun İÖ 335 yılında açtığı bu okulla, Platoncu ve Aristocu gelenekler ayrı ayrı gelişmeye başlamıştır. Okul pek çok evreler geçirerek İS 200 yıllarına dek ayakta kalabilmiştir.

3. BÖLÜM: ARİSTO'DAN SONRA YUNAN VE ROMA FELSEFESİ

Üçüncü perde açılınca tarihi dekorun bütünüyle değişmiş olduğunu görüyoruz. Büyük İskender'in ölümünden hemen sonra, kurmuş olduğu koskoca imparatorluk parçalanmış, ancak, Yunan kültürünün Yakın Doğu ülkelerine onun başlattığı yayılma süreci durmamıştır. Büyük İskender'in imparatorluğunun parçaları olan Makedonya, Suriye ve Mısır gibi üç büyük devlette ve bunların yanında ayakta kalmayı başarabilen pek çok irili ufaklı krallıkta ve şehir devletlerinde Yunanca, saraylarda konuşulan, düşün ve yazın dili olarak benimsenen bir dil olmuş; Yunan kültürü de eğitimin ve öğrenimin temeli sayılmıştır. Ne var ki, şimdi artık Yunan kökenli olmayan halkların da yadırgamadan paylaşabildiği, yaşam koşullarına, dünya görüşlerine uydurduğu bu kültür, Doğu'ya özgü görüşlerin etkisi altında köklü bir değişime uğramış, karışmış, karmaşmış, katışmış, kaynaşmış ve o zamanki dünyanın bu geniş ve önemli bölgesinde yaşayan insanlı-
ğın ortak malı, «kozmopolit» bir kültür olmuştur. - Bu kültüre ancak 19. yüzyılda, Alman tarihçi *Droysen'*in ortaya attığı ve önerdiği bir ad olan «*Helenizm*» (Hellenismus, Hellas: Yunanistan) adı verilmiştir. Bağımsızlığını yitirmiş olan Atina, daha uzun bir süre bu kültürün, özellikle felsefenin, merkezi olarak kalmış ve Helenist dünyanın bütün ülkelerinden felsefe öğrenimi görmek isteyen öğrenciler, bilgi aşkı uğruna yollara düşenler buraya, Sokrat, Platon ve Aristo'nun ders vermiş olduğu bu kente gelmişlerdir. Atina'nın yanında, en başta İskenderiye (Alexandria) olmak üzere, daha başka kentler de kültür merkezleri olarak önem kazanmıştır. Helenizm çağının, Büyük İskender'in ölümünden (ki bu tarih Aristo'nun ölüm tarihine çok yakındır), tarihlerin yeni baştan sayılmasına (yani İsa'nın doğumuna) dek sürdüğü kabul edilir.

Bu sıralarda, önce bütün İtalya'yı uzun çarpışmalardan sonra birleştiren, sonra da rakibi Kartacayı güçlükle saf dışı bırakan Romanın durdurulamayan yükselişi başlamış, ve Roma birer birer Helenist devletleri yutarak, Akdeniz'in doğu bölümünü ele geçirmeyi ve sonunda Britanya adalarından ta Afrika'nın ve Asya'nın içlerine dek genişleyecek olan görkemli imparatorluğunu kurmayı başarmıştı. Bir

yabancı gücün boyunduruğundan çıkıp bir başkasınınkine, Makedonyalılarınkiıden Romalılarınkine girmiş olan ve politik bakımdan alt edilen Yunanlılar, kültür bakımından ise, çok az abartarak diyebiliriz ki, teslim olmak şöyle dursun, daha önce Yakın Doğuyu fethetmiş oldukları gibi şimdi de Roma'yı fethetmeye başlamışlardı. Romalı ozan
Horatius (Almanca *Horaz,* İngilizce, Fransızca *Horace),* bu gerçeği, eskilerin kısa ve özlü deyişiyle şöyle dile getirmiştir: *"Graecia victa Romanum victorem victit."* (Mağlup Yunan muzaffer Roma'ya karşı zafer kazanıyor.)

Yunanlı sanatçılar ve mimarlar Roma'ya çağrılıyordu. Yunan mimarisine öykünen tapınaklar ve sütünlu yollar zenginleşen Roma'yı süslemeye başlamıştı. Yunan trajedileri ve komedileri Latinceye çevriliyor ve yeni yeni gelişen görkemli Latin yazınını derinden etkiliyordu - kısacası Yunan kültürü Helenize edilmiş olan Yakın Doğu gibi Roma'yı da etkisi altına almıştı. Hele felsefe alanında Yunanlıların egemenliğini ve üstünlüğünü kabul etmek gerekir. Yunan klasik döneminin felsefesiyle karşılaştırıldığında köklü değişimlerin yaşandığı bu çağdaki felsefenin oldukça değişmiş, başkalaşmış olduğu açıkça görülür. Bir kez bu felsefe artık su katılmamış Yunan felsefesi değildir. Romalıların damgasını da yemiştir. Bu dönemin önemli felsefe akımlarım yine çoğunlukla Yunanlılar başlatmışsa da artık bu akımlar, yayılma alanlarını ve önemli izdeşlerini Roma'da bulmuşlar, en büyük ilgiyi burada toplamışlardır. Böylece ağırlıklar ve vurgular başka alanlara kaydırılmıştır. Ancak Eski Yunan felsefesinin gölgesi, böylesine geniş ve çok yönlü bir konuyu dar bir açıya indirgemek hiç doğru değilse de, bu dönemde çok kullanılan özellikle şu kavramlarla yansımıştır: *Kozmos*. (bir düzen içindeki evren düşüncesi); *logos,* (her şeyi yöneten ve varoluşun temel ilkesi olan akıl); *eros,* (erdemler ve iyilikle birlikte güzele yöneliş).

Romalılar her şeye, daha çok, kullanışlı ve yararlı oluş açısından bakan, günlük yaşama önem veren bir halktı. Onlardan bize kalan mirasın başında her gün kullandığımız yazı ve sayısız sözcük geliyorsa da, bu arada, Roma hukukunu ve o zamana dek görülmemiş bir düzen ve yetkinlik içinde örgütlenmiş bir devletle ilgili bilgileri unutmamalıyız. Bu her iki bilimin de temel aldığı dayanak şudur: Erdemli yurttaş ve bu yurttaşın toplum ve devlet içindeki durumu.

Felsefe de bu gidişe ayak uydurmuş, doğa üzerine soyut düşünceler ve ne işe yarayacağı pek anlaşılamayan bilgiler yerine, giderek erdem ve ahlak konusuna (ethik) kaymıştır. Bu yüzden, Helenist felsefenin ve aynı zamanda Roma felsefesinin en parlak çağında - bilimin kurucusu olan Aristo değil - "Yunanlılara özgü" bir tutumla insana ve ahlak konusuna eğilen Sokrat ve Platon başa geçmiştir.

Antik çağın bu son döneminde bütün dünyayı kavrayan üstün bir kavrayışla, özden gelen bir yaratıcılıkla çığır açan, Yunan felsefesinin parlak döneminin büyük düşünürlerinin katında yer alabilecek bir düşünüre rastlayamıyoruz. Birbirleriyle yanşan ve çatışan sistemlerin sayısı hiç de az olmadığı halde, felsefenin özgünlüğünü ve derinliğini bir parça yitirmiş olduğunu bile söyleyebiliriz. Ancak felsefeye gösterilen ilgi ve verilen önem çok artmıştır. Öyle ki felsefe bu çağda din ve sanattan da önemli bir kültür öğesi olmuş, hatta Roma dünya imparatorluğunun belkemiği sayılmıştır.[(1)] Bu durum, en sonunda Hıristiyanlık iyice yerleşinceye ve felsefeyi rafa kaldırıncaya dek sürmüştür. - Yalnız şunu da gözden kaçırmayalım, Hıristiyanlık da tarihi gelişimi sırasında gözlerden gizlenemeyecek ölçüde bu felsefelerden etkilenmiş, payını almıştır.

Biz şimdi burada, bu dönemin en önemli ve en etkili felsefesine, Stoacı felsefeye, en geniş yeri ayıracağız. Öteki felsefelerden de biraz daha kısa söz edeceğiz, ama hiç birisini atlamayacağız.

I. STOACILAR (Stoiker)

1. ÜNLÜ STOACILAR

Bugün, bir politikacıda ya da bir sporcuda «Stoacı rahatlığı» *(«stoische Ruhe»,* heyecan verici bir durum karşısında rahatlık) var dediğimiz zaman bu (Almanca) deyimin Atina'daki bir yapının adından, *«Stoa poikile»*den geldiğini anımsamayız bile. Burada, bu «Renkli Sütunlu Pasaj»da Kıbrıs'ın Kition kentinden gelmiş olan *Zenon* (Latince, Zeno), renkli bir yaşam sürdükten sonra kendi felsefe okulunu kurmuştur. Adaşı olan keskin mantıkçı Elealı Ze- non'la karıştırılmaması için Stoacı (Sundurmacı) Zenon adıyla anılan ve ünlenen bu düşünür, köken bakımından olasılıkla hem Yunanlı hem de Doğuluydu ve İÖ 340 ile 260 yıllan arasında yaşamıştır. *Kleanthes* ve *Chrysippos* Stoacılığın başlangıç döneminin öteki iki ünlü düşünürüdür. Eski Stoa felsefesindeki düşüncelerin hangisinin bu üç düşünürün hangisinden çıktığını belirlemek çok güçtür, çünkü Stoacılığın bu ilk döneminin felsefe yazınından günümüze yalnızca bazı yazı parçalan kalmıştır. (2)

Stoacı felsefe *Eski Stoa, Orta Stoa* ve *Yeni Stoa* adı verilen dönemlere ayrılır. Orta Stoa'nın en önde gelen düşünürü *Poseidonidos* tur. Yeni Stoa’nın düşünürleri ise daha önceki dönemlerin Stoacılarından daha da ünlüdürler. Bunların ilki Roma nın en verimli ve yaratıcı yazarlarından biri olan *Lucius Anneus Seneca* dır. İS 65 yılında İmparator Nero'nun buyruğu üzerine kendisini öldürerek yaşamına son vermiştir. Daha sonra İmparator *Marcus Aurelius* (İS 121 - 180) ve bir köle olarak doğmuş olan *Epiktet* (yaklaşık İS 50 -130) gelir. İmparatorun ordu birliklerinin başında uzun gecelerini bekçilikle geçirirken Yunanca yazmış olduğu *«Kendine Bakış»ı* ve kölenin «*Ahlakın El Kitapçığı*» Stoacılığı iyi açıklayan ve bu öğretiyi anlamayı kolaylaştıran giriş yazılarıdır.

Daha 12 yaşındayken Stoacılığın ilkelerini benimsemiş olan İmparator Mark Aurel, bunlara yalnız özel yaşamında değil, bir devlet adamı olarak yaptığı işlerde ve davranışlarında da bağlı kalmış, bütün yaşamı boyunca uymuştur. Yüreklilik, serinkanlılık, sorumluluk taşıma gibi Stoacı erdemler onda en güçlü bir biçimde ve görkemli bir

imparator kişiliğinde gerçeğe dönüşmüştür. Bu kadar büyük bir gücü elinde tutup da nefsine bu kadar hakim olabilen bir kişinin eşine tarihte bir daha rastlanmamıştır. *"Asya Avrupa - dünyanın bir köşesi; koca okyanus - evrende bir damla; Athos* (Yunanistan'da bir dağ) - *yeryüzünde küçücük bir nokta; ve şimdiki zaman - sonsuzluktan bir an."* Bir imparotor bunları söyleyebilmişse oldukça yüksek bir yerlere gelebilmiş demektir. Bu durumda o, dar görüşlülüğün ve tek yanlılığın her türlüsünden kendisini kurtaran bir bakış açısına kavuşmuş olmalıdır. Ve o, büyük bir gücü elde tutmanın verdiği sarhoşluktan, kendini büyük görme, üstün sanma duygusundan, adamsendecilikten, savurganlıktan ve rahatlığın verdiği gevşemişlikten sakınma gücünü kendinde bulmuştur. Derin bir içgörüyle büyük bir görev ve sorumluluk üstlenmeyi bilmiştir. Ondan önce ve sonra büyük görevlere gelmiş olan kimselerden pek azı bu bakımdan ona yaklaşabilir. Gösteriş ve eğlenceden uzak, çoğunlukla ordusunun konakladığı yerlerde, lejyonlarının arasında, sade bir asker giysisi içinde, görev başında, günlerini gecelerini geçirmiştir.

2. STOACILIĞIN YAPISI

Stoacı felsefe, hiç olmazsa en önemli bölümü olan ahlak öğretisi (ethik) açısından Sokratçı akımlardan biri olan Siniklere pek yakındır. Ancak Stoacılık eski Siniklerin aşırılıklarını yumuşatarak öğretiyi geniş kitlelerin yadırgamayacağı bir biçime sokmuş, ayrıca bilgiye ve bilgili olmaya büyük önem vermiştir. Hem Siniklere benzeme, hem de onları aşma çabası daha başta, Zenon'un yetişmesi ve gelişmesi sırasında beliren bir eğilimdir. Zenon Atina'da önce, (Sinoplu Diyojen'inkine benzeyen fıkralarla ünlenmiş olan) Sinik *Krates'e* bağlanmış. Ancak, aradan çok geçmeden bu öğretinin bu biçimiyle herkes için uygun olamayacağını anlamış. Bunun üzerine, başka filozofları da incelemeye koyulmuş ve sonunda kendi öğretisini geliştirmiş. Bu öğretide Sinik düşünceler ve başka filozofların öğretileri, örneğin Heraklit'inkiler, bir araya getirilerek birbirleriyle bağdaştırılmıştır. Zenon, kendi eliyle yaşamına son vermiştir. (Başka Stoacıların da kendilerini öldürdükleri söylenir.)

Stoacılar felsefe sistemlerini uzun süre geçerli olmuş bir ayırımla «*doğru düşünme bilgisi*» (mantık, Logik), *«doğa bilgisi»* (fizik,

Physik) ve «*ahlak bilgisi*» (Ethik) diye üçe ayırmışlardır. Bunların içinde en büyük yer ahlak bilgisine ayrılmıştır. Mantık ve fizik ahlak bilgisine götüren basamaklardır. Mantıkta, Stoacılar Aristo'nun atmış olduğu temel üzerine bir yapı dikmeye çalışmışlar, bir de şu ayrımı gerekli görmüşlerdir: «Rhetorik» (hitabet), herkes önünde tek başına konuşma (monolog), yani nutuk çekme (söylev) sanatıdır; «dialektik» ise başkalarıyla karşılıklı konuşarak (dialog), söyleşerek düşünme sanatıdır. Tek olanın mı yoksa tüm olanın mı daha gerçek olduğu sorununda Aristo'nun görüşüne katılırlar. Hatta ondan daha da tutarlı olarak, ayrı ayrı nesnelerin anlamlandırılarak algılanabilmesinin, daha önce edinilmiş olan bilgilere ve deneyimlere bağlı olduğunu savunurlar. Bu bakımdan onlar *empirist* (görgücü, dene- yimci, Empiriker) sayılırlar. Ruh, onlara göre, doğumda, daha üzerine yazı yazılmamış, yeni açılmış, tertemiz bir sayfadır (levhadır), «*tabula rasa*». Yaşantıların getirdiği deneyimler bu sayfaya yeni düşüncelerin, duygulanmaların, isteklerin kaydedilmesine neden olur. Aristo'nun kategorilerinin sayısını ondan dörde indirmişlerdir.

Stoacı fiziğe de kısaca değinelim. Bu fizik, ilkönce *maddecidir* (materialist'tir), bu durumda doğa, kaba ya da ince olabilen maddelerden oluşur. İkinci olarak *tekçidir* (monist'tir), son gerçeği açıklayan iki ve daha çok sayıda ilke tanımaz, gerçek birdir ve bir tek ilkeye dayanabilir. Üçüncü olarak bu fizik öğretisi, Heraklit'in öğretisinden alınan «ateş»i kesin ve dünyanın özünde içerilmiş (immanent) bir yasa olarak görür. Bu yasa içten işleyen ve etkisini gösteren (yani maddeye karşı ve maddenin dışında ayrı bir güç ve gerçek olmayan) biçimleyici, belirleyici ve akılcı bir güçtür. Bunu da Logos, Nous, ruh, gereklilik, yasayla öngörülmüşlük ya da Tanrı (Zeus) diye adlandırırlar. Tüm yaratılışa bu açıdan baktıkları ve Tanrının varlığını her yerde, yaşayan ve yaşanılan tüm gerçeklerde gördükleri için, doğa öğretilerinin dördüncü ve son olarak «*tümtanrıcı*» (pantheist) olduğu söylenebilir. Stoacıların, her yerde olan ve her şeyi yönlendiren, düzenleyen Tanrı ya da akıl düşüncesini Kleanthes'in Zeus’a övgüsünde de buluyoruz. Pek ünlü olan bu övgü şöyle başlıyor:[(3)]

"Ey adı çok anılan sonsuz olan sen
ölümsüzlerin en yücesi!

Ey yasasıyla her yerde egemen doğanın ulu
yöneticisi!

Ey Zeus, selam sana benden, bütün ölümlüler
seslenebiliriz
Bir de Baba! diye sana Tanrım senin
soyundan gelmiyor muyuz biz
Yeryüzünde nerede bir canlı varsa orada
yankılanır sesin
İşte bunun için de isterim övmek sonsuz
yüceliğini senin
Gücünün, dünyayı çepeçevre saran ve
tüm çarkları döndüren
Uyarız, boyun eğeriz, oraya gideriz nereye
sürüklersen
Kimsenin bükemediği sağ elinde sımsıkı
tuttuğun parlayan
Elçindir o senin sesini duyuran çakan ve
ikiye çatlayan
Ki dünyayı sarsıcı vuruşuyla titreten can
veren şimşektir bu
İşte elinde senin büyüğe küçüğe katılan
doğanın ruhu
işte odur olan ekilen ölümlülerin bedenleri
içinde
Evrenin yüce efendisi! Onsuz ne denizlerde
ne yeryüzünde
Ne de dünyanın göklere varan öbür ucunda
iyilik olmazdı
O zaman insan akılsızlıkla arsızlıkla
kötülüğe doymazdı
Neyse ki sen iyi bilirsin yerinde duramayanı
durdurmayı
Biçimsizi biçime sokmayı ve sevimsizi
sevimli yapmayı
Üstelik çokluğu bir edersin, hem kötü olanı
iyi edersin

Uçsuz bucaksız doğada sonsuza dek geçerli
bir yasa düzersin
Buna yalnızca çılgın olanları uymak
istemez ölümlülerin"

3. STOACI AHLAK BİLGİSİ

Tanrının yasasını yalnızca akıllı bir yaratık olan insan anlayabilir ve buna bilinçli olarak uyabilir. Bunun için «doğaya uygun yaşam» Stoacı ahlakın temel ilkesidir. İnsan doğası gereği akıllı bir yaratık olduğuna göre doğaya uygun yaşam, aynı zamanda «akla uygun yaşam» demektir. Biricik erdem de budur. Mutluluk da buradadır. Bunların ikisi de eş anlamlıdır.

Böyle bir erdem iyiliğin de ta kendisidir. Bunun karşısında kötülük vardır: Bu da akla ve doğaya uymamak, yani erdemsiz bir yaşam sürmektir. Bu iki durumun dışında kalan şeyler olsa da olur olmasa da: Yaşam, sağlık, varlık, onur ve bunun gibi başkalarına sevinç ya da kıvanç veren şeyler ve yaşlılık, hastalık, ölüm, yoksulluk, kölelik ve onurunu yitirme gibi başkalarına üzüntü ve korku veren şeyler bir Stoacının gözünde ne iyidir ne de kötüdür, önemsizdir. Bu durumda gerçekte, neyin iyi, neyin kötü ve neyin önemsiz olduğunu tanımak, anlamak gerekir. Ancak bunu anlamaya, aklımızı kullanarak saptamaya çalışırken nefsimiz ve bizi yanlış yola kışkırtan isteklerimiz, gizli duygularımız, içgüdülerimiz yüzünden aldanır ve kendi kendimizi aldatırız, iyi ve doğru olan değerlere uymayı bilemeyiz, önemsiz sayılması gereken ya da kötü olan şeyleri çok önemli ve iyi sanır ve bunları elde etmek için koşuşturur dururuz. Bunun için, insanın en başta gelen görevi kendi kendisine karşı savaşmaktır, nefis mücadelesidir. Yüce erdeme ise insan ancak, kendi nefsini körletirse, ruhunu her türlü tutkudan, isteklerden tümüyle temizler, kurtarırsa erişebilir. Bu duruma Stoacılar isteksizlik, *«apat-heia»* derler. (Bir psikoloji terimi olan «apathy»nin kökeni buradadır.) Bu aşamaya erişmiş olan kişi ise ermiştir. Özgür olan yalnız odur. O gerekli olan neyse onu bilir ve yapar. Yalnız o kişi zengin, doğru, erdemli ve mutlu sayılabilir. Ve o kişi dışarıda olan şeylerden bağımsızdır ve bir imparator gibi başına buyruktur. Bütün öteki insanlar - ki bunlar çoğunluktadır - çılgınlardır. Buraya kadar açıklanan düşünceler gerçekte *Siniklerin* düşünceleridir. Stoacılar

bunları geliştirmeye çalışarak - ki burada daha çok Romalıların etkisi görülür - bir insanın uyum ve huzur içinde yaşayabilmesi için, sorumluluklarını bilmesi ve görevlerini yerine getirmesi gerektiğini ve bunun erişilmeye değer yüce bir amaç olduğunu belirtmişlerdir.

Öğreti bu bakımdan iki yönde geliştirilebil- miştir: Önce, başlangıçtaki öğretinin önemsiz ya da değersiz saydıklarının (*adiaphora*) hiç olmazsa bir bölümüne, şimdi belirli değerler verilmiş ve
bunlar istenmeye değer ve uğrunda çaba harcanması gereken amaçlar olarak gösterilmiştir. Böylece aile, evlilik, devlet, toplum tümüyle değersiz ve önemsiz sayılmaktan kurtarılmıştır. Ancak öğretinin ikinci gelişme eğilimi birincisinden de daha önemlidir: Sinik öğreti bencildi (egoist'ti). Sinik ermiş yalnız kendi iç ve dış bağımsızlığına, iç özgürlüğüne önem verir, kendisini kurtarmayı düşünür, geri kalan hiç bir şeye, hiç kimseye tek metelik vermezdi. Buna karşılık Stoacılar, bilgeler arasındaki dostluğa ve yakınlığa önem verdikleri gibi toplum yaşamıyla ilgili olarak da şu iki ilkeyi benimsemişlerdi: *Adalet* ve *insan sevgisi* - hem de ikisini birden, ve bu, İlkçağda görülmemiş işitilmemiş bir yenilikti. Bu ilkeler bütün insanları, hatta köleleri de, barbarları da (yani uygar sayılmayan halkları da) kucaklıyordu. Bunlar o çağ için gerçekten devrimci ve ilerici ilkelerdi. Çünkü bu zamana dek «insan» denince söz konusu olan hep, özgür Yunanlı ve Romalı yurttaşlardı. Bu ilkeler, tabii bir ölçüde o zamanki toplum yapısındaki değişmeler ve siyasi gelişmelerle de ilişkiliydi. Bu dönemde, Roma İmparatorluğu daha önceleri barbar saydığı sayısız halkları içine almıştı; ve bunlar da, artık insanca yaşamak, haklar elde etmek istiyorlardı. Stoacılar yine bu yöne doğru gelişmekte olan *Roma Devletler Hukukunu* da (Völkerrecht) etkilemişlerdir. Onlar en kapsamlı *insancıllık* (Humanitaet) ülküsünü ortaya atan ve *kozmopolitlik* ülküsünü de (Kosmopolitismus, dünya yurttaşlığı ülküsünü) gerçekçi bir biçimde savunan kimselerdi.

Stoacıların erdem anlayışlarına da yer veren Kleanthes'in daha önce yukarıda başını okumuş olduğumuz Zeus'a övgüsü şöyle sürüyor:

"Bak şu çılgına! Deli gibi güzelleri elde
etmek ister arar
Doğanın efendisinin her yerde geçen

yasalarını yok sayar
Dinlemek duymak istemez ki dinleseydi
ne mutlu bir yaşam ona
Verilecekti ve akıl. Oysa şimdi saldırıyor
güzel olana
Elinden kaçıyor sağa sola, savaşıyor
kıvranıyor öteki
Onur için. Beriki isteklerini doyurma
derdinde halbuki
Rahatlamak şehvetle tatlı duyguları
tatmak için çıldırıyor
Boş istekleri söndürme tutkusuyla herkes
tutuşuyor yanıyor
Haydi Ey Zeus, sen ki bulutlara sarınmışsın,
şimşek çaktıransın
Sen ki herşeyi verensin, kurtar insanları
bu büyük yanılgının
Ağından, çek şu bulutları onların ruhlarının
üstünden Baba!
Öyle ki uysun sana kolay gelen sıkı
yasalarına onlar da
Her şeyi öyle bir düzenlemişsin ki
onurlandırdıklarınla
Yine saygıyla analım övelim seni bütün
bu yaptıklarınla
Ölümlülere yakışan da budur, ne insanlar
ne Tanrılar çünkü
Evren sonsuza dek durdukça alamaz
daha da yüksek bir övgü
Yasalarına uymaya çalışan sözlerimizden,
işlerimizden."

4. STOACI FELSEFENİN TARİHİ ÖNEMİ

Stoacı ahlak öğretisinin öğrettiği gibi sorumluluk ve görev üstlenen, gururlu ve onurlu insan ülküsü Romalıların özellikle işini bilen yönetici kesiminin kişiliğine çok uygundu. Roma İmparatorluğu tarihe karıştıktan sonra da Stoacı düşünceler Batı felsefesinde etkisini sürdürmüştür. *Giordano Bruno, Descartes, Spinoza, Locke, Kant, Schiller, Goethe* ve daha başka pek çok ünlüde bu felsefenin izleri görülür. [4] Düşünce tarihi açısından Stoacılığın Batıda bu sonradan görülmüş olan etkisinden daha da önemlisi, Hıristiyanlık üzerindeki etkisidir. Stoacılık azla yetinebilme, dünya varlıklarının ardında çılgınca koşmama, kendini tutmasını bilme gibi erdemlere değer vermiş; ayrıca tümtanrıcı bir ilke de olsa Tanrıya «Baba» diye seslenmiş ve ülke sınırlarım aşan bir «insan sevgisi»yle tüm insanlığa sevgiyle, anlayışla bakabilmiştir. Bütün bunlar Hıristiyanlığa yaramış ve bu dinin gelişebilmesi için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Ancak, Roma dünyasını artık yavaş yavaş ele geçirmeye başlayan Hıristiyanlığa Stoacıların hemen arka çıktığı, yardım ettiği sanılmasın. Gerçekte bunun tam tersi olmuş-
tur. Örneğin Stoacı Mark Aurel, Hıristiyanlara hoşgörü ve anlayışla bakmamıştır. Stoacılar, kendilerine göre yorumladıkları, eleştirebildikleri eski halk inançlarından vazgeçmemişlerdir. Ancak düşünce tarihi açısından bakıldığında Hıristiyanlığın bütün sürtüşmelere ve çekişmelere karşın, Stoacı öğretiden ve oluşan ortamdan yararlandığı göz ardı edilemez.

II. EPİKÜRCÜLER (Epikureer)

Bugün olduğu gibi İlkçağda da bir kişi için «Epikür- cü» denince rahatına ve eğlencesine düşkün biri akla gelirdi. Çünkü gerçekten de, *Epikür ün* (Epiku- ros) felsefesi saptırılmaya çok elverişliydi ve, «bir insan yaşamını yalnız sorumsuzca gününü gün ederek, güle oynaya zevk ve sefa sürerek geçirmelidir» biçimindeki bir yoruma açıktı. Epikür un kendisi de *"keyfine bak!"* dememiş miydi? Bu ünlü özdeyişiyle daha çok yakınlar ve dostlar arasında tatlı bir yaşam sürmeyi önermişti her halde, dağ gibi devlet sorunlarıyla boğuşmayı, politika yapmayı değil.

Atina'da «Epikür un bahçesi»nde - o burada yaşıyor ve ders veriyordu - geçen neşe ve eğlence dolu yaşam, dillere düşmüş ve o daha sağ iken - İÖ 341 ile 270 yılları arasında yaşadı, Susamlıydı (Samos) - kendisini çekemeyenler *"Epikür düpedüz çılgınca zevkler peşinde koşmayı öğretiyor*!" dedikodusunu yaymışlardı.

Epikürcü ahlak öğretisinin (Ethik) gerçekten de söylendiği gibi olup olmadığına bakmadan önce, onun «doğru düşünme bilgisi» (mantık, Logik) ve «doğa bilgisi»yle (Physik) ilgili görüşlerine kısaca bir göz atalım. Epikür de, mantık ve fiziği Stoacılar gibi ahlak öğretisi için yardımcı bir araç olarak görmüştü. Mantık bize yanlışlardan nasıl kaçınacağımızı öğreten yardımcı bir bilgidir, araçtır. Fizik de doğru davranmamıza yardımcı olan bir araçtır, çünkü fizik, doğadaki olaylar ve varlıklar arasındaki ilişkileri açıklar ve bunların tanrıların işi olmadığını, tanrıların hiç bir işe karışmadığını kanıtlar ve böylece bizi yersiz korkulardan kurtarır. Epikür, tam olarak yadsımadığı tanrıların *«dünyaların ötesinde»* bulunduğunu ve bu dünyada olup bitenlerle ilgilenmediğini bildirir. Yine bunun için, insan da tanrılar ve şeytanlarla ilgilenmemelidir. Fizik her şeyden önce dünyayı ve gerçekleri açıklayarak - Epikür Demokrit'in atom öğretisini doğru bulmuştu - insanın doğa üstü güçler karşısındaki ezikliğini ve büyük korkusunu yenmesine yardımcı olmalıdır ki, insan bu dünyada özgürce, korkusuzca, doya doya yaşamasını bilsin. Demek ki, Epikür bunu gerçekten de önermişti. Epikür insanın biricik amacının mutluluk olduğunu söyler ve bunu da şöyle tanımlar: *«Yaşamın tadını çıkarmak ve acılardan kaçınmak!»* Ancak Epikür, doymak bilmeksizin, sınır

tanımaksızın çılgınca, düşüncesizce zevkler peşinde koşmayı önermemiştir, çünkü o şu gerçeğin farkındaydı: Her türlü aşırılık, ölçüsüzlük ve taşkınlık yine geri tepecek, karşıtı olan acılara dönüşerek sıkıntı verecektir. Bu yüzden, mutluluğa ulaşa-
bilmek için sağduyunun gösterdiği yoldan yürümek gerekir. Sağduyumuz, ölçülü, dengeli kalmamızı, iç rahatlığı ve ferahlığıyla gerçek mutluluğa ve huzura *(ataraxia)* kavuşmamızı sağlayacaktır. Epikür, Stoacılardan sanıldığı kadar da uzak değildir. Yaşamının son yıllarında tutulduğu ağır hastalığı Stoacılardan hiç aşağı kalmayan bir umursamazlıkla, geniş yüreklilikle, keyfini bozmadan göğüslemeyi bilmiştir.

Yararlı yaşam bilgisi Epikür'e göre işe yaramayan felsefelerden çok daha değerlidir. O, zevkleri ve acıları bedenin ve ruhun zevkleri ve acılan diye ayırır. Bedeninkiler şimdiki anda duyulur. Ruh (zihin) ise, şu andaki acılara, geçmişteki güzel anıları anımsayarak ve gelecekteki güzel durumları düşleyerek karşı koyabilir. İç barışını ve huzuru bulan kişi tanrı ve ölüm korkusunu yenmiş olan kişidir. Ölünce ne olacağı bilinemeyeceği için ölüm korkusunun da yaşayanları üzmemesi gerekir.

Epikür un sayısız yazılan neredeyse tümüyle kayıptır. Onun doğa üzerine olan uzunca bir yazısından birkaç parça Vezüv yanardağının İS 47 *yılında* patlayarak yok ettiği Herkulaneum kentinin külleri arasından çıkarılmıştır.

Epikürcülükle ilgili bilgilerimizin çoğunu Romalı ozan *Titus Lucretius Carus* un (olasılıkla İÖ 98 - 55) eğitici bir şiirinden alıyoruz. Romanın bir başka önemli ozanı da, *Quintus Horatius Flaccus* (İÖ 65 - 8) Epikürcü yaşam felsefesine bağlıydı. Şar- kıları aşk, şarap, dostça duygular ve güzel bir yaşama ilişkin bilgelikle doludur.

III. KUŞKUCULAR (Skeptiker)

Skeptik'ler (Septikler, Şüpheciler) kuşku duyanlar demektir. Eldeki bilgilerin doğruluğundan ve sağlamlığından - *Sofistler*'den, *Montaigne'e*, *David Hume'a, Albert Camus'ye* ve hatta çağımızın *Konstruktivist*'lerine dek - kuşkulananlar her zaman olmuştur ve hep olacaktır. Kuşkuculuğun özellikle İÖ son yüzyıllarda niçin yayılmaya başladığını, niçin güçlenerek ayrı bir felsefe akımı olabildiğini anlayabilmek ve açıklayabilmek için yine o zamanki ortam ve koşullan gözden geçirmek gerekir. Antik çağın sonlarına doğru, birbirinden değişik kültürlerin artık iyice karıştığı bu dönemde, felsefe de, eskiden Sofistlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmış olan ortam ve koşulların bir benzeri içine yine yuvarlanmıştı. Her yöne çekilebilen çok sayıda felsefi öğretinin ortaya çıkmış olması, bu öğretilerin her birinin kendisini kendi açısından haklı görmesi, bütün bunların hepsinden kuşku duyulmasına yol açmıştı. Kuşkucu felsefe üç döneme ayrılır. Eski Kuşkuculuğun kurucusu Elis'li *Pyrrhon*dur (yaklaşık İÖ 360 - 270). Orta dönemin Kuşkucuları Platon'un Akademisinde yuvalanmış oldukları için onların Kuşkuculuğuna «Akademik Kuşkuculuk, (Akademische Skepsis)» adı verilir. Bunların en önde gelenleri *Arkesilaos* (İÖ 3. yy.) ve *Karneades*'tir (İÖ 2. yy.). Yeni Kuşkuculuğun kurucusu ise İsa'nın doğduğu sıralarda yaşamış olan. *Ainesidemos* tur. Yazılan günümüze oldukça eksiksiz kalmış olan *Sextus Empiricus* ise bu düşünürlerden çok sonra, yaklaşık İS 200 yıllarında yaşamıştır.

İlkçağ Kuşkuculuğunun kendine özgü öğretisi *«tropus»* öğretisidir. «Tropus»'lar gerçeğin niçin açıkça bilinemeyeceğini gösteren kanıtlardır. Ainesidemos bunlardan on tanesini şöyle sıralıyor: [5]

1. Yaratık türlerinin çok sayıda oluşu;
2. İnsanların hiç birinin öbürüne benzememesi;
3. Duyu yeteneklerinin kişiye göre değişebilmesi;
4. Duygulanmaların kişiye göre değişebilmesi;

5. Bir varlığın konumuna, uzaklığına, ve içinde bulunduğu çevreye göre hep başka türlü görünebilmesi;

6. Bir varlığın başka nesnelerle karışmış oluşu;

7. Bir varlığın çokluğuna (Quantum) ve bileşimine (Komposition) göre etkisinin değişik olabilmesi;

8. Bütün görüntülerin ve algıların görece (rela- tiv) oluşu;

9. Bir olayın yinelenmesinin sıklığına ya da azlığına göre etkisinin değişik oluşu;

10. Eğitimin, alışkanlıkların, törelerin, dini ve felsefi görüşlerin değişik oluşu.

İlkçağdaki Kuşkucuların çoğu, gerçeğin kesin olarak bilinemeyeceğini, duruma ve kişiye göre de-
ğişebileceğini gösteren - ve bilgi kuramı açısından bir değeri olan - açıklamalarıyla, sağlam gerçekler olarak sunulan yaygın kanı ve görüşleri kuşkuyla karşılayarak eleştirmeye, iş olsun diye kalkışmamışlar, her şeyden önce, bir insanın «kesin değer yargılarına saplanmadan», kendisini, kendi gerçeğini tanımasını, ve sarsılmaz iç barışa, kalıcı mutluluğa yönelmesini sağlamak istemişlerdi. Bunun için, ahlak öğretilerinde onlar da, sonunda, Stoacılar ve Epikürcüler'le aynı çizgiye gelmişlerdir.

IV. SEÇMECİLER (Eklektiker)

1. ROMA SEÇMECİLİĞİ

Sayısız halkları içinde barındıran koca Roma İmparatorluğunda, o güne dek daha önce görülmemiş bir biçimde, Romalı, Yunanlı ve Doğulu kültür öğeleri birbirleriyle karışarak, kaynaşarak bir arada yoğrulup erirken, felsefe alanında da çeşitli düşünce akımlarının birbirlerinden etkilenmesini, birbirlerine yaklaşarak benzeşmesini yadırgamamak gerekir. Bu ortam ve koşullardan başka bir de şu iki etken felsefe sistemlerinin birbiri içinde eritilmesi sürecini hızlandırmıştır. Bu iki etkenden birincisi şudur: Bütün önemli felsefe sistemleri - Stoacılık, Epikürcülük, ve bunun yanında daha eski, ancak etkisi hâlâ azalmadan süren Platon ve Aristo’nun öğretileri ve son olarak da bütün bu sistemlerin topunu birden karşısına alan Kuşkuculuk (Septisizm) - Yunanlılarca geliştirilmiş ve Romalılara dışarıdan, sonradan gelmiş, yabancı öğretilerdi. Felsefeyle ilgilenen uyanık Romalılar bütün bu sistemlerin tümüne önce dışarıdan, önyargısız bir tutumla yaklaşmışlar, sonra da bunların içinden kendileri için doğru ve yararlı gördükleri, akla uygun buldukları düşünceleri seçip almak istemişlerdi. Bunun için de bu kimselere «Eklektikler» yani «seçme yapanlar, *Seçmeciler*» denmiştir. İkinci etken, daha önce de değinmiş olduğumuz gibi Romalıların her şeyi kullanışlılık ve uygulanabilirlik açısından değerlendirme tutkusuydu. Onlar felsefi düşüncelerin de hep ne işe yarayabileceğini düşünmekten kendilerini alamamışlar, bunun için de işlerine gelen, yararlı saydıkları düşünceleri şuradan buradan seçmeye ve yeni bir bağlamda, yeni bir yorumla kaynaştırmaya, birleştirmeye uğraşmışlardı.[6]

Roma Seçmeciliğinin (Eklektisizminin) en başta sayılması gereken ünlü adı Yunanistan'da eğitim görmüş, çok iyi bir konuşmacı, devlet adamı ve yazar olan *Marcus Tulius Cicero* dur (İÖ 106 - 43). Birkaç önemli yazısının adını verelim: «Akademik İncelemeler», «En iyi ve Kötü Üzerine», «Görevler Üzerine», «Tanrıların Doğası Üzerine». Bu yazılarında Cicero (Çiçero), çok parlak ve güçlü bir dille, Latinceyi doruklara çıkaran bir ustalıkla, dinleyicilerine, okuyucularına seslenerek kendi felsefi görüşlerini iletmiştir; çok

görmüş ve çok bilgili bir kişiye özgü bir kuşkuculukla çeşitli felsefe akımlarının düşüncelerini bir araya getirmiştir. Felsefenin görevi yalnız özgün ve değişik sistemlerin sıralanması ve düzenlenmesiyle sona ermediğine göre, felsefi düşünceleri kitlelere güzel bir dille anlatabilmiş, öğretebilmiş ve mal edebilmiş olan bu yazarın çalışmasını ve başarısını felsefe açısından küçümsemek hiç doğru olmaz.

2. İSKENDERİYE SEÇMECİLİĞİ

Çeşitli düşünce akımlarının buluşmasına, kaynaşmasına ve birbirlerine yaklaşarak birleşmesine yol açan ortam ve koşullar Akdeniz'in doğusunda, İlkçağda kültürün biriktiği bir kent olan İskenderiye'de de etkisini gösteriyordu. Antik Çağın en iyi kütüphaneleri buradaydı. Burası doğa bilimlerinin de, özellikle tıbbın ocağıydı. Roma'da Yunanlı ve Romalı kültür öğeleri birbirine karışırken, İskenderiye'de daha çok Yunanlı kültür öğeleri ile Doğulu öğeler, bunlar içinde de en çok Yahudi gelenekleri arasında yoğun bir alışveriş başlamıştı. Eski Ahit (Altes Testament, Ahd-i Atik, «Kitab-ı Mukaddes»in İncil dışındaki bölümleri) Yunancaya çevrilmişti *(«Septuaginta»*, Yetmiş, LXX). İskenderiye'de o sıralar güçlü olan Yahudi toplumu içinde, çağın egemen kültürünün dışında kalmak istemeyen Yahudiler kendi dinlerinden kopmadan Helen kültürünü de özümsemeye çaba gösteriyorlardı.

Doğu Seçmeciliğinin (Eklektisizminin) en önemli düşünürü İskenderiyeli bir Yahudi olan *Philon'dur* (yaklaşık İÖ 25 - İS 50). Roma Seçmeci- lerinin ve özellikle Cicero'nun gösterişli ve sürükle
yici yazılarının yanında gerek Philon'un gerekse Helenize olmuş öteki Yahudi düşünürlerin yazıları çok sönük kalır. Ancak dini kavramların ve düşüncelerin de işin içine katılmasıyla, İskenderiyeli Seç- meciler içerik bakımından, daha derin ve daha ince ve oldukça özgün sayılabilecek düşüncelere ulaşmışlardır.

Philon ve öteki Helenist Yahudiler büyük bir engel karşısında bulunuyorlardı: Onlar, gerçeğin tümünün kutsal kitaplarında zaten açıklanmış olduğuna inanıyorlar ve inançlarının dışına çıkamıyorlardı. Ancak yine de, Yunan filozoflarının, en çok da Platon, Aristo ve Stoacıların yabana atılamayacak düşünceler geliştirmiş olduğunu görmezlikten gelemiyorlardı. Bu çıkmazdan kurtulabilmek için şu

varsayıma dört elle sarıldılar: Yunanlılar eski çağlarda Musa'nın kitabını incelemiş ve bilgeliği de buradan almış olmalıydılar. Yunan felsefesiyle bağdaştırabilmek için kendi kutsal yazılarının görünürdeki anlamlarından gittikçe uzaklaşıyor ve daha çok benzetmelere ve simgelere dayanan esnek yorumlara doğru kayıyorlardı.

Philon'a göre, Yunan felsefesinden de yararlanarak benzetmelerle, karşılaştırmalarla, simgelerle (alegorik olarak) «Tanrı sözü»nün yorumlanışı, gerçek bir bilgi kaynağıydı; bu, doğrudan doğruya Tanrıdan gelen aydınlanmaydı.

Philon'un Tanrısı Eski Ahit'teki Tanrıdan başka türlü bir Tanrıdır. Bu Tanrı insanlara özgü tüm niteliklerden arınmış, soyunmuştur. O, belirlenemeyen, bilinemeyen ve ulaşılamayan bir yerde, her şeyin üstünde durur.[7] Dünyanın yaratılışı sırasında maddeye dokunmak Tanrının şanına ve büyüklüğüne yakışmazdı. Tanrı bu yüzden, dileğinin yerine getirilmesi amacıyla maddeye biçim veren, "*... İdea'lar diye anıları*"[8] araçlardan yararlanmıştır. Burada Platon'un İdealar öğretisiyle bir bağlantı kurulduğunu görüyoruz. İdea kavramına bir de *Logos* - dünyayı yöneten akıl düşüncesi - eklenince olasılıkla Stoacılar da devreye girmiş oluyor. Ne var ki, Stoacılarda Tanrı demek olan Logos kavramı, Philon'da Tanrıyla özdeş değildir. Logos Tanrıdan sonra ikinci yeri alır, ve Philon bunu bazan *"Tanrının Oğlu"* diye niteler.[9] Logos, Tanrının aracısıdır, sözüdür, oğludur; ve insanlar adına Tanrı katına ulaştırılan sözdür. Burada, Hıristiyanlığın dayandığı bazı düşüncelerin daha önce geliştirilmiş olduğu görülüyor.

V. YENİ PLATONCULAR

Antik Çağın sonlarına doğru, Hıristiyanlığın hızlanan yükselişine ve ilerleyişine karşı savaşan, kendisini sürekli yemlemeye çalışan felsefe, son bir kez daha belini doğrulttu. Düşüncelerin birbirine gelişigüzel yamandığı, gevşek bağlarla bağlandığı ve kavram karmaşasına yol açabilen seçmeci (Eklektik) öğretilerinkinden daha başarılı bir ileri atılımla oldukça kapsamlı ve tutarlı yeni bir sistem daha oluşturuldu. Yeni Platonculuk adındaki bu sistemin etkisi İS 2. yüzyıldan 6. yüzyıla dek sürmüştür.

Yeni Platonculuğun kurucusu olarak adı verilen İskenderiyeli *Ammonius Sakkas* (İS 175 - 242) üzerine neredeyse hiç bir şey bilemiyoruz. Onun en büyük öğrencisi olan *Plotinos* (Plotin) Yeni Platonculuğu geliştirmiştir.

1. PLOTİNOS

Mısır'da 205 yılında doğmuş olan Plotinos iyi bir öğrenim gördükten, uzun gezilere çıkıp görgüsünü arttırdıktan ve araştırmalara adanmış yıllar geçirdikten sonra Roma'ya geldi. Burada bir okul açtı ve 270 yılında ölünceye dek bu okulu yönetti. İmparator Gallienus ve eşinden destek gördü. Halk onu saygıyla yücelterek büyük bir ermiş saydı. Ploti- nos'u görmüş olan bütün tanıklar söz birliği ederek onun alçakgönüllü, yumuşak, ince, temiz ve kendini Tanrıya adamış bir insan olduğunu söylerler. Plotinos'un İtalya'da, Platon'un ideal devletini, *Platonopolis* adı verilecek olan bir filozoflar kentini kurma tasarısı gerçekleştirilemedi.[(10)] Toplam sayısı 54 olan yazıları öğrencisi *Porphyrios* tarafından derlenmiş ve dokuzar dokuzar *«Ennead» (en-nea:* dokuz, «dokuzluk») adı verilen altı kitapta toplanarak çoğaltılmıştır. Birinci *Ennead* ahlakla, İkincisi ve üçüncüsü dünya ile, dördüncüsü ruhla, beşincisi İdealarla ve altıncısı en yüksek ilke ve iyilikle ilgilidir. Bu ayırım konulan ancak kabaca belirtir.

Plotinos ve öteki Yeni Platoncular kendilerini, bu akımın adından da anlaşılacağı gibi yeni bir sistemin kurucusu ve izdeşleri olarak değil de Platon'un sadık öğrencileri, onun düşüncelerini çarpıtmayan en

doğru ve gerçek yorumcuları olarak görürler. Gerçekte ise onlar, yeni bir sistem yaratmışlardır. Bu sistem bir ölçüde Platona dayanır ama bir yerde de ondan açıkça ayrılır, çünkü bu sistemde her şey birer birer, aşama aşama birbirini izleyen bir sıra içinde tek ve son bir temel ilkeden çıkabildiği gibi yine bu ilkeye dönüşebilmektedir.

Felsefe tarihçileri Plotinos’un gelişiminde üç dönem belirlemişlerse de öğretisinin özünü, beşinci Ennead’ın giriş bölümündeki şu sözlerinde buluyoruz: *"Neydi ruhlara Tanrıyı, babalarını unutturan? Ondan gelmişlerdi, Onundular, öyleyse niçin artık Onu ve kendilerini tanıyamıyorlardı? - Kendilerini bir şey sanmaları, bir şey olmaya çalışmaları kopuşun başlangıcıydı; araya ilk ayrılık girmişti, çünkü kendi başlarına var olmak istemişlerdi. Ve yalnız kendilerini düşünerek ve bir başlarına güçlü olmak isteyerek ters yolda gitmişler ve gitgide Ondan uzaklaşmışlardı, Ondan gelmiş olduklarını artık iyice unutmuşlardı. Küçük yaşta babalarından koparılarak alınan ve uzakta büyütülen çocuklar gibiydiler; kendilerini de babalarını da bilmiyorlardı. Ne kendilerini ne de Onu tanıyamadıkları, nereden geldiklerini anlayamadıkları için alçaldılar. Bir yabancıya tapındılar, bir başkasını kendilerinden üstün görerek, şaşkın şaşkın saygıyla yücelterek kendilerini aşağıladılar, sırt çevirdikleri kendi özlerinden tiksindiler. - Bunun için bu acınacak durumdakilere bir çift sözümüz olacak. Bunun üzerine onlar yine ters yöne dönerek doğru*
yola girebilecekler mi ? *Geldikleri yöne doğru ilerleyebilecekler mi, En Yüce, İlk ve Tek olana dek yüce- lebilecekler mi*? ..."[11]

Plotinos'un İskenderiyeli Philon'dan da etkilenmiş olduğu seziliyor. Tek, ilk, sonsuz, yüce, iyi, ve en iyi diyerek Plotinos’un nitelemeye çalıştığı Tanrı, Philon'un Tanrısından daha kesin olarak her türlü karşıtlığın ve nitelemenin ötesindedir. Maddeyle doğrudan doğruya ilişki kurmak - Phi- lon’un da belirtmiş olduğu gibi - Tanrının şanına ve yüceliğine yakışmaz. Ayrıca Onun bir şey istemiş ya da bir şey yapmış olabileceğini düşünmek bile saçmadır, çünkü O eksizsiz, isteksiz, yetkin, dingin ve durgun olandır. O zaman bu durumda, dünya da Tanrının isteğiyle ya da buyruğuyla yaratılmış olamaz. Peki ya o zaman nasıl yaratılmış? *"En yüce olan doluluğundan taşarak yaratır.”* [12] Güneş kendi özünden bir şey yitirmeden nasıl ısı yayarsa, en yüce olan da kendisinin bir yansıması ya da gölgesi olan varlıkları yaratır.

Bu ışımayla yaratılış (*Emanation*) aşama aşama gerçekleşir. Yaratılan varlıklar Tanrıya yakınlıklarına ve uzaklıklarına göre bir sıraya sokulabilir. Işımayla yaratılış süresiz bir süreçtir. Bunun için zaman sırasına göre değil de önem sırasına göre, ilk yaratılan şey Tanrıya en yakın olan «yüce ruh»tur. Bu ruh, - Philon'da da görüldüğü gibi - Tanrının kendisi değildir, Tanrıdan çıkmıştır ve Platonun idea- lar'ının bir başka yorumudur. Bundan sonraki aşamada ışımayla yaratılan şey «evren ruhu»dur, duygular dünyasıdır. Evren ruhuyla, Tanrıdan en uzakta duran ve en yetersiz olan, hatta karanlığı ve kötülüğü de içinde barındıran madde dünyası arasında sayısız ve ayrı ayrı kişilikleri olan ruhlar bulunur. Plotinos'un «kişi ruhu» ile «evren ruhu» arasındaki ilişkiyi ele alış biçimi Hint felsefesindeki *«Brahman - Atman»* öğretisini çağrıştırır. Plotinos, evren ruhunun bütün kişi ruhlarında ayrı ayrı içerilmiş olduğunu bildirir. Böylece her kişi bir bakıma bütün evreni kendi içinde taşımaktadır. *"Bunun için her bir ruh anlasın, bütün yaşayan varlıkları yaratanın, ve onlara yaşam üfürenin kendisi olduğunu; tüm dünyayı besleyenin, denizlerin ve havanın ve üstelik gökteki yıldızların ve bu güneşin ve bu engin göğün yaratıcısının kendisi olduğunu; ve bütün bunları düzenleyenin ve bir döngü içinde döndürenin kendisi olduğunu; ve onun kendisi bütün bu yarattığı, düzenlediği ve canlandırdığı varlıklardan, daha da yücedir*."(13)

Plotinos'un insanlar üzerine olan görüşlerinin ve ahlak öğretisinin tutarlı bir biçimde geliştirilmiş olduğu, tüm varlıkların aşama aşama Tanrıdan ışıma yoluyla çıktıkları ve insan ruhunun kökünün Tanrıya vardığı göz önünde bulundurulunca daha iyi anlaşılır. İnsanın en yüce amacı ve mutluluğu, Tanrıdan çıkmış olan ruhunun yeniden Tanrısına kavuşmasıdır. Dört Platoncu erdemi Plotinos da kabul eder, ancak o bunları yüce bir amaca götüren yolda en aşağı basamaklar olarak görür. Oraya götüren yol gerçekte içte yaşanan bir yoldur, bu yol dışa değil, içeri, bir kişinin özüne, derinliklerine yönelmiştir. Her şeyin kaynağı olan Tanrıya ulaşma yolunda, kılı kırk yaran diyalektik iyi bir araçtır ama, en iyi araç bu değildir. En iyisi kendi içimize dalıştır, özümüze yani içimizdeki Tanrıya yönelіştir; ve bu içe dalış, bütün düşünceleri aşarak ve yırtarak, bilinç ötesi bir duruma bizi sokarak, esriklik (Extase) içinde Tanrıyla birleşmemizi sağlar.

Plotinos'ta burada, doğrudan doğruya Tanrıyla birleşmeyi özleyen gizemci (mistik, Mystik) bakış açısını buluyoruz. Bu tür bir gizemcilik

Yunan felsefesine yabancıydı. Oysa, bu bakış açısı Hint felsefesinin temelidir. Yoksa Plotinos bu felsefeyi tanıyor muydu? Bir öğrencisinin bildirdiğine göre, Plotinos, İran üzerine düzenlenmiş olan bir sefere, İranlıların ve Hintlilerin felsefesini yakından tanımak amacıyla katılmış. Ancak umduğunu bulamadan geri dönmek zorunda kalmış. Onun bu çabası, bu amaç uğruna tehlikeleri göze alması, hatta hiç olmazsa bu söylenti bile, onun bir yerlerden Hint felsefesi üzerine bir şeyler duymuş olabileceğini akla getiriyor. İnsanın kendi özünde Tanrıyı ve gerçeği bulabileceği düşüncesi ortaya atılınca bu tür bir gizemcilik hep karşımıza çıkıyor: Plotinos'ta, Hintli bilgelerde ve Ortaçağın büyük gizemcilerinde.

2. YENİ PLATONCULUĞUN VE İLKÇAĞ FELSEFESİNİN SONU

Plotinos'un öğrencileri Yeni Platonculuğu Roma'da sürdürdüler. Ayrıca, başında *İamblichos* 'un (ölümü İS 330) bulunduğu bir Suriye okulunda, en ünlü düşünürü *Proklos* (İS 410 - 485) olan bir Atina okulunda Yeni Platonculuk daha bir süre yaşadı. Artık yavaş yavaş her yerde ağırlığını duyurmaya başlamış olan Hıristiyanlıkla, özellikle Yeni Platonculuğun Atina okulu, tüm benzerliklerine ve ortak düşüncelerine karşın, en çok da bu yüzden - çünkü her ikisi de bu çağda yoğunlaşan dini duygularla besleniyorlardı - birbirlerini suçladılar ve karaladılar. Ve bu da, dine karşı çıkan felsefenin sonu oldu. Artık Batı Doğu diye parçalanmış olan Roma İmparatorluğunun doğusunda hüküm süren İmparator Jüstinyen (Justinianus) 529 yılında Atina'da, ta Platonun zamanından beri ayakta kalmış olan ünlü Akademiyi kapattı. Akademinin malvarlığına el koydu, son yedi öğretmenini de sürgüne yolladı. Burada dinsiz Yunan felsefesinin öğretilmesini yasakladı.

Batı Roma'da ise - 480 yılında doğan ve siyasi nedenlerden ötürü 525 yılında Hıristiyan Got kralı Theoderich'in buyruğuyla idam edilen - son Romalı ve ilk Skolastik düşünür sayılan *Boethius,* dış görünüşüyle Hıristiyandı; ancak eski «dinsiz» felsefeye - Stoacılık ve Yeni Platonculuğa - içten bağlıydı. Atıldığı zindanda kaleme aldığı «Felsefeyle Avunmak» adlı yazısında, son bir kez daha, İlkçağ felsefesinin gür ve özgür sesini duyurmuştur.

NOTLAR

GİRİŞ

1 Paul A. Schilpp (Hazırlayan) «The Library of Living Philosophers (Yaşayan Filozoflar Kitaplığı)», Evanson III, USA, (Seçilmiş Çeviriler:) W. Kohlhammer (Yayınevi), Stuttgart.

I. DOĞU BİLGELİĞİ

HİNT

1 Durant, Will; «Geschichte der Zivilisation (Uygarlığın Tarihi)»; I. cilt: «Das Vermächtnis des Ostens (Doğunun Mirası)», (Almanca Basım), Bern, s. 417

2 Durant, I, s. 439

3 Deussen, Paul; «Allgemeine Geschichte der Philosophie mit besonderer Berücksichtigung der Religionen (Dinleri de Göz Önünde Bulunduran Genel Felsefe Tarihi)», Leipzig 1906, Cilt I 1. Bölüm, s. 38; Ayrıca bkz. Durant, I, s. 439

4 Örneğin Rus dilbilimci N.J. Marr (1864- 1935)

5 Deussen, I 1, s. 65

6 Deussen, I 1, s. 65; Durant,, I, s. 420

7 Deussen, I 1, s. 72 vs.

8 Glasenapp, Helmut von: «Die Philosophie der Inder. Eine Einführung in ihre Geschichte und ihre Lehren (Hintlilerin Felsefesi, Öğretilerine ve Tarihlerine Giriş)», Stuttgart 1949, s. 25

9 «Rigveda», Deussen, I 1, s. 126/127

10 «Rigveda», Deussen, 1**1**, s. 97

11 Durant, I, s. 442

12 Schopenhauer, Arthur; «Werke (Yapıtlar)», 6.cilt: «Paralipomena», Leipzig 1891, s. 417

13 Wintemitz, «Geschichte der indischen Literatur (Hint

Edebiyat Tarihi)», Leipzig 1901, s. 243

14 Deussen, Paul; «60 Upanischads des Veda aus dem Sanskrit (Sanskritçeden 60 Upanişad)», Leipzig 1897, s. 481

15 Agy, s. 316

16 Deussen, I 1, s. 241 ve 247

17 «Catapatha Brahmanam», Deussen, 11, s. 259

18 Agy., I 1, s. 262

19 Agy., I 1, s. 286

20 Agy., II, s. 36

21 Agy., I 1, s. 90/1

22 «Brihadaranyaka Upanischad», Deussen, I 2, s. 209

23 Agy., S. 208

24 «Katha Upanischad», Durant, I, s. 454

25 «Brihadaranyaka Upanischad», Deussen, 12, s. 287

26 Glasenapp, s. 47

27 «Catapatha Brahmanam», Deussen, I 1, s. 365

28 Deussen, I 1, s. 365 / 366

29 «Brihadaranyaka Upanischad», Deussen, I 2, s. 366

30 «Mundaka Upanischad»,Durant, I, s. 457

31 Deussen, I 2, s. 37

32 Bkz. Deussen,

33 Bkz. Glasenapp

34 Glasenapp, s. 128

35 Deussen, I 2, s. 202

36 «Ramayana», Durant, I, s.459

37 Bkz. 35. not

38 Deussen, I 3, s. 95

39 Durant, I, s. 459

40 Agy., s. 462

41 Glasenapp, s. 295

42 Durant, I, s. 463

43 Glasenapp, s. 299

44 Bkz 42. not

45 Deussen, I 3, s. 126

46 Agy., s. 121

47 Glasenapp, s. 383/384

48 Rhys Davids, «Dialogues of Buddha (Buda'nın Diyalogları)» III, s. 87; Durant, I, s.480

49 Radhakrishnan, «Indian Philosophy», cilt I, s. 241; Durant, I, s. 473

50 Glasenapp, s. 53

51 Takakusu, Junjiro; «Buddhism as a Philosophy of Thusness (Böyleliliğin Felsefesi olarak Budacılık)», «Philosophy - East and West (Felsefe - Doğu Batı)», Hazırlayan, C. A. Moore, Princeton 1946 s. 69

52 Glasenapp, s. 310

53 Takakusu, «Stcherbatskij»,s. 70

54 Glasenapp, s. 312

55 Takakusu, s. 75 (Resim için yararlanıldı.)

56 Glasenapp, s. 312/313

57 Glasenapp, s. 311

58 Durant, I, s. 472; Deussen, I 3, s. 171

59 Durant, I, s. 472; Radhakrishnan s. 421

60 Durant, I, s. 473; Rhys Davids III, s. 154

61 Deussen, I 3, s. 146

62 Agy., s. 145

63 Durant, I, s. 476

64 Agy., s. 481

65 Agy., s. 547

66 Northrop, Filmer S. C. «The Complementary Emphasis of Eastern Intuitive and Western Scientific Philosophy (Doğulu Sezgisinin Bilime Dayanan Batı Felsefesini Onaylayarak Vurgulayışı)», C. A. Moore «Philosophy- East and West», s. 168; Yine burada s. 198'de Takakusu'ya gönderme.

67 Takakusu, s. 96

68 Takakusu, s. 97

69 Glasenapp, s. 344

70 Northrop, S. 199

71 Agy., S. 203

72 Suzuki, Daisetz Teitaro; «An Interpretation of Zen Experience (Zen Yaşantısının bir Yorumu)», C. A. Moore «Philosophy - East and West», s. 109 ff

73 Takakusu, s. 105 and 106

74 Agy., s. 107

75 Suzuki, s. 110 ff

76 Durant, I, s. 459

77 «Einleitung zum Yoga Sutram (Yoga Sutra'ya Giriş)», Deussen, I 3, s. 5

78 Glasenapp, s. 243

79 Durant, I, s. 579

80 Durant, I, s. 577; Keyserling'ten alıntı, «Reisetagebuch eines Philosophen (Bir Filozofun Gezi Günlüğü)»

81 Glasenapp, s. 232

82 Agy., s. 250

83 Agy., s. 197

84 Deussen, I 3, s. 24

85 Glasenapp, s. 211

86 Agy., s. 209

87 Agy., s. 228; Durant, I, s.587/588

89 «Bhagavad Gita VI, 11, 14»,Durant, I, s. 585

90 Deussen, I 3, s. 586

91 Durant, I, s. 593

92 Agy.

93 «Mundaka Upanischad»,Deussen, I 3, s. 669

94 Durant, I, s. 595; Max Müller, «Six Systems of Indian Philosophy (Hint Felsefesinin Altı Sistemi)», s. 181

95 «Madhusudhana Sarawan»,Deussen, I 3, s. 586

96 Glasenapp, s. 6

97 Deussen, 11, s. 35 ve 36

98 Johnston, Charles; «TheGreat Upanishads (Büyük Upanişad'lar)», New York1924, cilt I, s. 83

ÇİN

1 Chang Wing-Tsit, «The Story of Chinese Philosophy (Çin Felsefesinin Öyküsü)», C. A. Moore «Philosophy - East and West», s. 24

2 Konfucius, Lun-Yü, IV, XIX

3 Durant, I, s. 695

4 Deussen, I 3, s. 686

5 Chang Wing-Tsit, s. 26

6 Wilhelm, Richard; «Kung Tse Leben und Lehre (Kung Tse Yaşamı ve Öğretisi)», 1925, s. 123 ve 124

7 Durant, I, s. 695

8 Deussen, I 3, s. 690; (Grube'nin çevirisinden)

9 Wilhelm, s. 52 ve 113

10 Konfucius, Buch der Riten (Tören Uygulamaları Kitabı)», Durant, I, s. 718

11 »Çin Tarihçisi Sse Ma Tsien'in verdiği bilgiler», Deussen, I 3, s. 679/680

12 Agy., s. 693

13 Agy., s. 694

14 Agy., s. 695 (Tao Te King, Bölüm 32, 41, 25)

15 Agy., s. 695 (Tao Te King, Bölüm 71)

16 Durant, s. 700 (Lao Tse'den alıntıları çeviren v. Tscharner, Bölüm 22, 63, 48, 43)

17 Durant, I, s. 701 (Bölüm 16,64)

18 Agy., s. 700 (Bölüm 16)

19 Deussen, I 3, s. 700 (Bölüm
78)

20 Agy., s. 701 (Bölüm 8)

21 Agy., s. 694 (Bölüm 16)

22 Agy., s. 697 (Bölün 9)

23 Agy., s. 698 (Bölüm 22)

24 Agy. (Bölüm 13)

25 Agy., s. 604 (Bölüm 7)

26 Agy., (Bölüm 47)

27 Agy., s. 700 (Bölüm 44)

28 Agy., s. 701 (Bölüm 56)

29 Deussen, I 3, s. 699/700 (Bölüm 26)

30 Durant, I, s. 609 (Bölüm 57)

31 Agy., s. 698 (Bölüm 65)

32 Deussen, I 3, s. 703/704 (Bölüm 32)

33 Agy., s. 703 (Bölüm 30)

34 Agy., s. 704 (Bölüm 80)

35 Agy., s. 696 (Bölüm 41)

36 Chang Wing-Tsit, s. 38

37 Durant,, I 3, s. 724

38 Agy.

39 Chang Wing-Tsit, s. 38

40 Agy., s. 40

41 Agy.

42 Agy., s. 41

43 Agy.

44 Agy., s. 41

45 Hu Schi, «The Development of the logical Method in Ancient China (Eski Çin'de Mantık Yönteminin Gelişimi)», Shanghai 1917/1922

46 Chang Wing-Tsit, s. 29

47 Durant, I, s. 731

48 Agy., s. 732/733; Wilhelm, Richard, «Chinese Literatur (Çin Edebiyatı)», S. 78

49 Chang Wing-Tsit, s. 31/32

50 Agy., s. 33

51 Durant, I, s. 714/715

52 Agy., s. 715

53 Chang Wing-Tsit, s. 50

54 Agy., s. 50/1

55 Agy., s. 49

56 Agy., s. 50

57 Deussen, I 3 s. 707

58 Chang Wing-Tsit, s. 54/55

59 Deussen, 13 s. 708 und 709

60 Durant, I, s. 722

61 Deussen, I 3, s. 678

62 Chang Wing-Tsit, s. 24; (Gönderme:) Hu Schi, «The Development of the logical Method in Ancient China (Eski Çin'de Mantık Yönteminin Gelişimi)», Shanghai 1917/1922 ve Fung Yu Lan, «The History of Chinese Philosophy (Eski Çin Felsefesi Tarihi)», Peiping 1937

63 Reichwein A. «China und Europa Geistige und künstlerische Beziehungen im XVIII Jahrhundert (Çin ve Avrupa, 18. yy.'da Düşünce ve Sanat Alanındaki İlişkiler)», Berlin 1923, s. 89 - Durant, I, s. 718 ve 719

64 Durant, I, s. 683

65 Keyserling, Hermann Graf; «Reisetagebuch eines Philosophen (Bir Filozofun Gezi Günlüğü)», Darmstadt 1919, s. 127, 221

II. ESKİ YUNAN FELSEFESİ

Genel Bilgiler - Dönemler

1 Zeller, Eduard; «Grundriß der Geschichte der griechischen Philosophie (Yunan Felsefe Tarihinin Anahatlan)», 12 Basım, (gözden geçiren: Wilhelm Nestle), Leipzig 1920, s. 22

2 Jaspers, Karl; Vom Ursprung und Ziel der Geschichte (Tarihin Kökeni ve Amacı Üzerine)

3 Zeller, s. 29

Sokrat Öncesi

4 Durant, II, «Das Leben Griechenlands (Yunanistan'da Yaşam)», (Uygarlık Tarihinin II. cildi), Bem, s. 175; Diogenes Laertios, «Thales»,VIII

5 Zeller, s. 38

6 Leisegang, Hans, «Griechische Philosophie von Thaies bis Platon (Thales'ten Platon'a kadar Yunan Felsefesi)», 1922, s. 29/31

7 Durant, II, s. 175

8 Erdmann, Johann Eduard,«Grundriß der Geschichte der Philosophie (Felsefe Tarihinin Anahatları)», (gözden geçiren: Clemens), Berlin Zürich 1930, s. 16

9 Zeller, s. 41

10 Agy., s. 40

11 Erdmann, s. 17

12 Heidegger, Martin, «Der Spruch des Anaximander (Anaximandros'un Sözü)»,Holzwege, Frankfurt/M, 1950

13 Diogenes Laertios, «Pythagoras»

14 Durant,, s. 201

15 Zeller, s. 61 (Fragman’lar 4, 6,1)

16 Agy.

17 Agy., s. 63

18 Durant, II, s. 183; Zeller, s. 67

19 Erdmann, s. 18

20 Agy., s. 19

21 Durant, II, s. 184

22 Erdmann, s. 20

23 Agy., s. 28

24 Zeller, s. 73

25 Erdmann, s. 28/29

26 Diehls A. «Die Fragmente der Vorsokratiker (Sokrat Öncesi Düşünürlerin Fragmanian)», 5 Aufl. 1934, II, s. 81

27 Agy., II, s. 208

28 Durant, II, s. 421

29 Zeller, s. 78

30 Agy., 79

31 Diehls, II, s. 168

32 Durant, II, s. 412

33 Erdmann, s. 30

Yunan Felsefesinin Parlak Dönemi

1 Zeller, s. 91

2 Nestle, Wilhelm; «Platon, Hauptwerke (Platon, Temel Yapıtlar)», «Platon, Gorgias», Leipzig 1931, s. 19

3 Agy., s. 29/30

4 Zeller, s 94; Durant, II, s. 421

5 Nestle, «Platon, Phaidon», s.108-111

6 Maier, Heinrich; «Sokrates, Sein Werk und seine geschichtliche Stellung (Sokrat, Eseri ve Tarihi Önemi)»,Tübingen 1913, s. 146 vs. -
Martin Gottfried, «Sokrates», Reinbek, 1967 (Bibliyografya içeriyor.)

7 Durant, II (Xenophon'dan alıntı), s. 429

8 Maier, s. 281

9 Nestle, «Platon, Symposion»,s. 134/135

10 Gigon Olof, «Sokrates», Bern 1947

11 Maier, s. 3

12 Nestle, «Platon, Briefe (Mektuplar)» VII 324 B - 326 B, s.XV-XVII

13 Agy., VII 354 C

14 Agy., VII 341 CD

15 Zeller, s. 147

16 Platon'da kavramların gelişimi için bkz.: Friedrich Ast: Lexicon Platonicum, 1838 (tıpkıbasım: Bonn 1956)

. 17 Örneğin, Gaiser Konrad, «Platons ungeschriebene Lehre (Platon'un Yazılmamış Öğretisi)», Stuttgart 1963

18 Erdmann, s. 55

19 Lamer, Hans (Ernst Bux ve Wilhelm Schöne); «Wörterbuch der Antike (Antik Çağ Sözlüğü)», Leipzig 1933, s. 510

20 Nestle, «Platon, Staat (Devlet)», s. 205/207

21 Pek çok yerde; Zeller, s. 153

22 Erdmann, s. 61

23 Erdmann, s. 60; Zeller s. 158

24 Zeller, s. 168

25 Nestle, «Platon, Menon», s.59

26 Nestle, «Platon, Staat (Devlet)», s. 205

27 Lamer, s. 645

28 Nestle, «Platon, Staat (Devlet)», s. 217 vs. (Bu ve bunu izleyen alıntılar.)

29 Durant, II, «Platon, Staat (Devlet)», s. 52

30 Nestle, «Platon, Staat (Devlet)», s. 184

31 Agy., s. 187

32 Durant,, Will; «Die großen Denker (Büyük Düşünürler)», Zürich 7. Basım 1945,s. 61

33 Agy.

34 Agy., 1 Basım, s. 46

35 Erdmann, s. 57

36 Nestle, «Einleitung (Giriş)»,s. XXV

37 Nietzsche, Friedrich; «Götzendämmerung (Putların Şafağı)», 1889

38 Nestle, «Einleitung (Giriş)»,s. XXVI

39 Agy., s. XXVII

40 Agy.

41 Erdmann, s. 68

42 Zeller, s. 135 (Nestle'den alıntı)

43 Erdmann, s. 169 ve Durant, «Denker», s. 67; Zeller s. 183/184

44 Zeller, s 186

45 Bu tanım için incelememizin sonlarında «Die neue Logik (Yeni Mantık)» bölümüne bkz. (Türkçesi yayınlanacak.)

46 «Aristoteles, «I. Analytik», 24 b 18; Zeller, s. 197

47 Schmidt, «Wörterbuch (Sözlük)», s. 296

48 Zeller, s. 197

49 Durant, «Denker», s. 70

50 Özellikle, Werner Jäger, «Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung (Aristo, Gelişiminin Tarihinin Temellendirilmesi)», Berlin 1923

51 Agy., s. 218

52 Zeller, s. 224 ff

53 Durant, «Denker», s. 72

54 Dante Alighieri, «Güttliche Komödie (İlahi Komedya)», «Cehennem», IV Şarkı (Streckfuß’un çevirisinden)

55 Lamer, s. 360

56 Agy., s. 40

Aristo Sonrası

1 Erdmannn, s. 85

2 Zeller, s. 251/252

3 Durant, II, s. 754 ve 755

4 Erdmann, s. 89

5 Deussen, II1, (1911 basımı),s. 453

6 Erdmann, s. 98/99

7 Deussen, II 1, s. 471

8 Agy., s. 475

9 Agy., s. 476

10 Agy., s. 485

11 Deussen, II, «Enneaden (Ennead'lar)» VI 1; s. 490

12 Deussen, II, «Enneaden (Ennead'lar)» V 2 1; s. 493

13 Deussen, II, «Enneaden (Ennead’lar)» V 1 2; s. 498

DİZİN

Table of Contents